

Duplum 3 ems.

DR. HARALD HÖFFDING
KOPENHAAGENI ÜLICOOLI PROFESSOR

1924

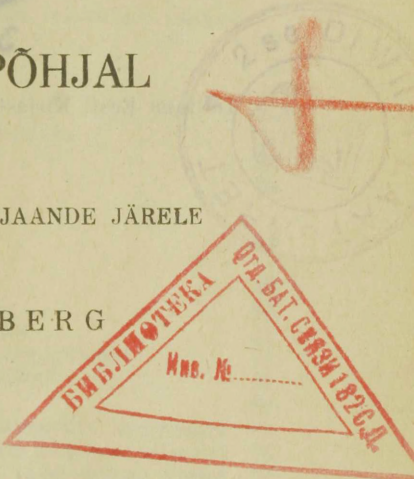
PSÜKOLOOGIA PÄÄJOONED

KOGEMUSE PÕHJAL

*9.92.35
1334.*

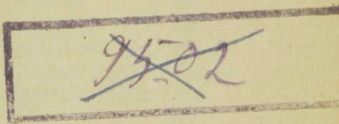
VIIENDA SAKSAKEELSE VÄLJAANDE JÄRELE
TÖLKINUD

KARL FREIBERG

II OSA:

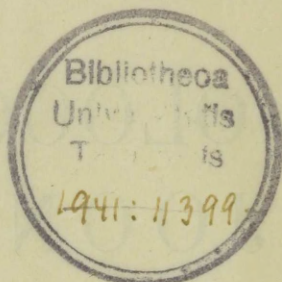
V. TUNNETUSE PSÜKOLOOGIA

1924

TALLINNA EESTI KIRJASTUS-ÜHISUS

2

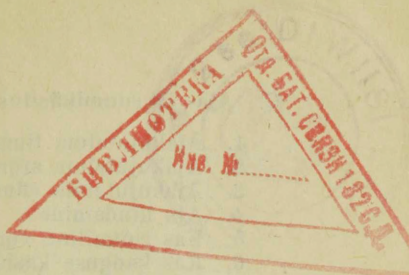

31658

Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, Pikk tän. 2

A-4002J

i 14549049

II OSA SISU.

V. Tunnetuse psükoloogia.

Lhk.

A. Aisting	3
1. Aistingute lihtsuse ja iseseisvuse küsimuse psüko- loogiline tähendus	3
2. Aistingute lihtsus	3
3. Aistingute iseseisvus	12
4. Aistingute kvaliteet (omadus)	18
5. Suhtumiseseadus aistingute piirkonnas	21
6. Liigutusaistingud	26
7. Meeleline tajumus ja liigutus	29
B. Kujutelm	33
1. Aisting ja tajumus	33
2. Vabad kujutelmad	41
3. Aisting, tajumus ja vaba kujutelu	46
4. Vabade kujutelmade eritamine tajumustest	47
5. Vormiline ja reaalne teadvuse ühtsus	52
6. Kujutelmade püsivus	66
7. — a. Mälestuspildid, hallutsinatsioonid, illusioonid	69
b α . Mälestus, tingitud suhetest läbielamise kestel	76
β . Mälestus, tingitud suhetest taastootmise kestel	77
γ . Mälestus, tingitud kujutelma laadist	78
8. — a. Kujutelmade ühenduste seaduspärasus	78
b. Kujutelmade ühenduse seadused	79
I. Kujutelmade ühendus sarnasust mööda	80
II. Kujutelmade ühendus osa ja terve vahel	84
III. Kujutelmade ühendus välise seotuse tõttu	86
c. Kujutelmade ühenduste põhiseadus	89
d. Unustamise seadused	98
9. Üksikkujutelmad, individuaalkujutelmad ja üld- kujutelmad	101
10. Keel ja kujutelmad	111
11. Ideede assotsiatsioon ja mõtlemine	114
12. Vabade konkreetiste individuaalsete kujutelmade moodustamine (fantaasia)	119

C. Aja- ja ruumikäsitus	127
1. Ajakujutelma tingimused	127
2. Ajakujutelma arenemine	129
3. Ajakujutelma sümboolne iseloom	131
4. Aja hindamine	133
5. Kas ruumiline vorm on algupärandlik?	137
6. Kas kauguse käsitus on algupärandlik?	140
7. — a. Kas tasapinna käsitus on algupärandlik?	147
b. Üheaegsed äritused	150
c. Kohatähistused	152
8. Nativistlik ja geneetiline teooria	154
9. Ruuminägemuse orgaaniline aluspõhi	156
10. Ruumikujutelm	158
D. Tõelise käsitus	159
1. Tunnetuse sisu kui tõelisuse väljendus	159
2. Seotus tõelisuse kriteeriumina	160
3. — a. Põhjuslikkuse mõiste	163
b. Põhjuslikkuse lause	167
4. Põhjuslikkuse mõiste psükoloogiline arenemine	170
5. Tunnetuse piirid	173

V

TUNNETUSE PSÜKOLOOGIA

A. Aisting.

1. Aistingute lihtsuse ja iseseisvuse küsimuse psükoloogiline tähendus. Tunnetuse psükoloogias jätame tunde- ja tahtelemendid võimalikult kõrvale ning vaatleme ainult tunnetuse elemente. Need jagunevad kahte liiki: aistingud ja kujutelmad. Viimaste lihtsaimaks vormiks on taastoodetud aistingute kujutelmad¹⁾; need lasevad endid aga mitmesugusel viisil ühendada ja kokku liita. Tunnetuse psükoloogia esimeses jaos jätame kujutelmad võimalikult kõrvale ning katsume tegutseda ainult kõige lihtsamate aistingutega.

Lähtekoht, millest välja minnes meie käsitleme aistingute õpetust, on antud teadvuselu esialgses iseloomustuses (II, 5). See seisab meie ees veel hüpoteesina, mida tarvis on kogemuse kaudu tõestada. Kergesti on näha, et teadvuselu esialgne iseloomustus, mille meie ühes eelmises päätüki võtsime lähtekohaks, oleks ebaõige, kui aistinguid täiesti lihtsateks ja teineteisest rippumatuiks pidada. Meie leidsime ju, et teadvuse tunnuseks on selle nähtavalle tulek teatud elementide reastikuna, mis teineteisest rippumatud ei ole, vaid sisemiselt teineteist määravad. Meie asume nüüd selle iseloomustuse tõepärasuse proovimisele.

2. Aistingute lihtsus. Puhtpsükoloogilisel teel võime ainult teatud määrani veenduda meie aistingute lihtsuses. Meie ei või kunagi täiesti kind-

1) Sõna kujutelm tarvitatakse siin kitsamas tähenduses.

lad olla, et me tõeliselt seisame millegi ees, mida ei saa enam lahutada osadeks. Kus introspektiivne (enesevaatlemise) psükoloogia ei suuda enam midagi seletada, sääl asub eksperimenteeriv meelte füsioloogia tegevusse ja on paljudel juhtumistel näidanud, et näiliselt lihtne psükoloogiline nähtus on väga arenenud ja keerulise füsioloogilise protsessiga seotud. Siit võime järeldada, et psükoloogiline lihtsus on miski teadvuse läve taga sündiva ühendamisprotsessi tulemus.

Eluaistingud kannavad harilikult miski kaootilise mitmekesisuse iseloomu, millest siis ka tuleb nende tume ja piirjoonteta olemus. Hingamis-, vereringjooksu- ja seedimisorganide äritused vaigutavad üheskoos, ilma et ükski neist iseseisvalt esineks teadvuses. Tülgastuse aisting näituseks näib juba otsekohese tajumise juures olevat midagi kokkupandut, mis sellest välja paistab, et teda kord maitseaistingu, kord lihasteaistingu alla arvatakse, kord koguni neist mõlematest tahetakse lahutada. Paljud maitse- ja haistmisaistingud on seevõrra kompamis- aistingutega segatud, et neid kuidagi ei saa nimetada puhasteks ehk lihtsateks. Soolane, hapu ja kokkutõmbav maitse, torkav ja terav hais on õieti maitsevõi haistmisaistingute ja kompamis- aistingute ühendus. Paljude toitude (näit. shelee ja sellesarnaste) meelsa maitse põhjuseks tuleb pidada iseäranis nende vaigutust tundlikusse suunahasse; on nii siis rohkem seotud kompamismeelega kui maitsmismeelega. Rääkides maitsemeelest sarnases laiendatud tähenduses, on Persia shahil täieline õigus, kui ta eurooplastele teeb etteheiteid (kes tarvitavad nuge ja kahvleid), nad ei teadvat, et maitseaistingud algavad juba sõrmeotstest! „Vürtsist ja aromaatlisku maitset“ tuleb palju enne pidada haistmisaistinguks kui maitseaistinguks²⁾.

²⁾ Maitseaistingute kohta vaata: H. Öhrwall, Untersuchungen über den Geschmacksinn. (Skandinavisches Archiv für Physiologie 1890.) — Kiesow Beiträge zur

Aisting, mis meis tekib raskust maapinnalt tõstes, on oma iseloomult väga kokkupandud. Puudutamine, rõhumine ja lihakse pingutus sulavad kokku ühte ebamäärasesse tervikusse, mis muutub selle läbi veel keerulisemaks, et ponnistuses on mitmesugused lihaksed ja ka mitmesugusel kraadil. Ent ometigi võime mõelda, nagu oleks meil siin tegu mõne lihtsa aistinguga. Suuremate ränkuste juures omandavad rõhumis-, raskus- ja liigutusaistingud otsustavama tähenduse koguaistingus, vähemate ränkuste juures jälle kompamisaistingud³⁾. Nõnda nimetatud liigutusaistinguid on kokku pandud naha ja liigete kompamisaistingutest ja lihasteaistingutest. (Vaata alamal, 6.)

Mis puutub neisse aistingutesse, mis on seotud ühe määralise meelega, siis võib siin paista, nagu oleks asja suhe lihtsam ja selgem. Kuid ometi võib ka siin veel vaielda selle üle, kas aisting otsekohele selle käsitusele esineb lihtsana või kokkupanduna. Goethe arvas näituseks, et ainult kollase, sinise ja punase aistingud on lihtsad, ühepärased, ning nimetas neid päävärvideks, kuna ta teiste värvide kohta arvas, et need on kokku pandud kolmest päävärvist; violetis uskus ta leidvat punast ja sinist, rohelistes — kollast ja sinist, oraanshis — kollast ja punast⁴⁾. Sarnase vahetegemise aluseks lihtsate ja kokkupandud värvide vahel näib ometi olevat pigemini miski mälestus värvilise aine segamisest või jälle värvide ligidus spektris. Osavad vaatlejad kalduvad siin üksteisest õige otsustavalt kõrvale, — tõsiasi, mis näitab, kui ebausaldatav võib olla otsekohene psükoloogiline käsitus selles piiri-

physiologischen Psychologie des Geschmackssinnes. (Wundts Philosophische Studien X.) Lhk. 524 j. j.

³⁾ Funke, Physiologie des Tastsinnes (Hermanns Handbuch der Physiologie. III, 2.) Lhk. 360. — Goldscheider. Untersuchungen über den Muskelsinn. (Du Bois-Reymond'i fizioloogia arkiiv 1889. Supplement) Lhk. 176.

... lehre. I. Band. § 60.

kohas. Mis puutub aga asjasse enesesse, siis on siin veel üks võimalus järel, nimelt see, et kõik värviaistinguid pidada lihtsateks. Kes vaevaks võtab abstraherides end vabastada mälestustest ja eelarvamistest ning tähelepanu koondada üksikulle kitsalle ribale spektris, võib säält omandada täiesti lihtaistingu, ja kui keeles leiduks küllasel määral sõnu, siis tunneks ta tarvet iga sarnast värvitooni väljendada oma iseseisva nimetuse abil. Kõige selle juures võib vaielus uuesti alata, kui tahetakse ligemalt kindlaks määrata, missugune varjund punasest, rohelisest ja teistest värvidest peaks õieti olema päris pä värv. Mitmest vaatlejast osutab igaüks oma varjundit ja väidab, et teised varjundid on tekkinud teiste värvidega segamise tõttu. Spektris ei ole värvid sugugi iseseisvad, vaid näitavad pidevat üleminekut mitmesuguste värvikvaliteetide ja värvivarjundite vahel⁵⁾. Neile kvaliteetidele ja varjunditele, millega inimesel on seotud mõni praktiline huvi, antakse juba varakult oma iseseisev nimetus, sagedasti loodusasjade järele, kus nad esinevad⁶⁾. Ent see ei anna miski otsust nende ühepärase või kokkupanud iseloomu kohta.

Kuna meie ei saa vahet teha pä värvide ja kokkupanud värvide vahel, siis on meil selle vastu küll põhjust oletada, et iga värvi äritusega seotud on värvitu valgus äritus, mida vastab ärituse intensiivsuse tugeva kasvamise või ka-

5) Terminoloogia suhtes olgu tähendatud järgmist: Kõigil ühe ja sellesama meele juure kuuluvatel aistingutel on üks ja seesama modaalsus. Iga modaalsuse piirides tehakse vahet mitmesuguste kvaliteetide vahel. Punane on näituseks nägemismodaalsuse kvaliteet. Kuna aga keeles sõnu ei leidu kõigi, ka väiksemate värviastmestiku osade jaoks, siis väljendame sõna varjundi (ehk „toonid“) abil ühe ja sellesama kvaliteedi lahkuminevusi (näit. punase varjundeid). Vaheteol kvaliteedi ja varjundi vahel on praktiliselt suurem tähendus kui teoreetiliselt.

6) Helmholtz Physiologische Optik. 2. Aufl. Lhk. 278 ja järgm., 286, 348. — V. Krenchel, Über die Hypothese von Grundfarben, Gräfe oftalmoloogia (silmaõpetuse) arkiivis 1880.

hanemise juures esinev selgelt värvitu valgusaisting (valge, hall või must). Ainult keskmise tugevusega äritamise juures on värviäritus (kromaatlik iritatsioon) ülekaalus värvitu ärituse (akromaatliku iritatsiooni) kõrval. Sarnane kromaatliku ja akromaatliku protsessi segamine nägemisorgaanis tuleb osalt sellest, et need võrkkile osad, mis asetsevad kõige kaugemal selgeimast nägemispiirkonnast (fovea centralis), on väikeste asjade suhtes värvipimedad, osalt sellest, et iga värviaisting ärituse tugevuse piisaval kasvamisel või kahanemisel muutub värvituks valgusaistinguks ⁷⁾). Niisama esineb ka iga värviaisting psühholoogilises suhtes lihtsana, kuigi ta füsioloogilises suhtes on mitmesuguste protsesside kombinatsioon. — Punast vastavate ja violetti vastavate kiirte koosvaigutuse mõjul tekib aisting, mille kvaliteeti ei ole leida spektraalses astmestikus: purpuri aisting. Ent tajumusele on purpur niisama lihtkvalitet nagu punane ja violettki.

Ka kuulmemeele piirkonnas on võimalik näha, et nähtavalt lihtsad aistingud võivad ometi moodustuda kokkupandud äritusest. Iga kuulmeaisting vastab õhu võnkumist. Mitmesuguse tugevusega ebareeglipäraseid võnkumisi vastab müraaisting, kuna heliaistingud vastavad perioodilisi ja ühelaadilisi võnkumisi. Müraaistingut saab harilikult kergesti lahutada lihtsamateks helinaaistinguteks, heliaisting paistab aga olevat lihtaisting. Üheaegselt kuulnud helid sulavad mitmesuguseel määral ühte, nii et neid käsitatakse ühe tervikuna ehk koguna, mille üksikuid osi alles vähehaaval õpitakse teineteisest lahutama. Sarnase aistingu kvaliteedi (kõrguse või madaluse) ja tugevuse määrab oluliselt see element, mis siin kõige rohkem valitsemas ⁸⁾). Kuid ka üksiku heli suhtes tuleb nähtavale sarnane kokkupanu. Sest iga heli seisab koos p õ h i h e l i s t ja nõrgema-

7) Helmholtz, Physiologische Optik. 2. Aufl. Lhk. 372 j. j.

8) Vördle: C. S t u m p f, Tonpsychologie. II. Leipzig 1890. Lhk. 64, 128.

test kõrvalhelidest, mille kombinatsioon on iga heliallika juures isesugune, kusjuures põiheli vastab heliseva keha (näituseks mänguriista keele) ehk õhu päämist võnkumist, kõrvalheli aga üksikute osade kõrvalist võnkumist. Sama heli, mitmesugustel mänguriistadel kuuldavalle toodud, kõlab mitmet viisi, sest suhe päävõnkumise ja kõrvalvõnkumise vahel on mitmesugune; sellest oleneb ka mitmesugune kõlavärv, mille iga üksik heli võib omada. Isesugustel tingimustel on võimalik ka kõrvalheli üksinda sünnitada, isegi sel juhtumisel, kui seda kuulda ei ole kõla üksiku osana. Kõla ja kokkukõla vahel on olemas ainult kvantitatiivne vahe, mis on tingitud kõrvalheli nõrgemast või tugevammast esiletulekust põiheli suhtes⁹⁾.

Kas ei pea ülalöeldu maksev olema ka meie teiste aistingute kohta? Kui meil siin enam võimalik ei ole jälgida elementaarseid aistinguid, millest meie teadvuses tekkinud aisting kokku pandud, siis võib see ju sellest tulla, et teiste meelte suhted on teistsugused kui kuulmemeele. Nimelt kuulmeaistingu õpingu tagajärjena lõi kõikuma aistingute absoluutse lihtsuse põhimõtte ja avanes siin uus horisont, kus näis lõppevat meie uurimusele anduv psükoloogiline ilm.

Leidub ka niisuguseid nähtusi, mis näitavad, et olemas on veel lihtsamaid psüühilisi elemente kui need, mida võime leida oma selgetes meelelistes aistingutes. Aistingutel, mis meie omandame sel ajal, kui tähelepanu on juhitud koguni teisele suunale või ka äkilise üllatuse tõttu, ei ole miski otsustavamalt kvalitatiivist iseloomu. Meie ehmume, märkame, et meis ehk meiega on midagi sündinud; kuid mis see õieti oli, kas valgusäritus, tõuge, elektriline äritamine, seda ei tea meie enam — vähemalt esimesel silmapilgul mitte. Mida äkitselt aisting esile tuleb ja mida lühemat aega ta

⁹⁾ Helmholtz, Die Lehre von den Tonempfindungen. Braunschweig 1863.

kestab, seda vähem saab teda viia mõne määralise meelekvaliteedi alla. See maksab ka siis, kui äritamine on väga nõrk ehk väga piiratud: kui äritus mitte otsekohe ei puuduta peopesa ehk nägu, siis ei ole võimalik vahet teha, kas siin tegev on nõrk ja piiratud puudutamise või soojuse vaigutus. Mõne liigendise vähenemine ja aeglane käänamine tekitab ebamäärase iseloomuga aistingut; alles tugevam ja kiirem käänamine sünnitab liigutusaistingut. Valgusäritus, mille vaigutus piirdub väga väiksele võrkkile osale või mille vältus on väga lühike, kutsus esile ainult valguse aistingut, peaaegu täiesti värvitu, isegi siis, kui seesama laema võrkkile osa päale mõju avaldades võiks sünnitada väga küllastatud värvi aistingut. Nii ei tekita ka siin väga piiratud äritus miski spektraalse kvaliteediga värviaistingut¹⁰⁾.

Kokkupaneku protsessiga, mida saab sel viisil jälgida, enne kui tekib lõpulik ja selge aisting, on kokkukõlas see, et närvi protsessid, missuguse loomuga nad muidu ka ei oleks, sünnivad tuikavate löökide ehk võnkumiste kujul. Üldise närvfüsioloogia kõrgeim seadus on, et närvi protsess võib iseäranis kergelt ja intensiivselt vallanduda äkilise teatud nobedusega sündiva närvioleku muutumise tõttu. Näiliselt pidev närvi protsess sünnib ometi ainult kiirelt teineteisele järgnevate üksikute tasakaalumuutumiste rea näol. Selle seadusega näivad kokkukõlas olevat ka erilised vahekorrad üksikutes meeleorganides, kuivõrd meie neid tunneme¹¹⁾. Aisting, nagu meie seda tunneme, peab vastama paljuid sarnaseid tõukeid ehk mitmesuguseid võnkumise silmapilke; nii köidetakse kokku ühte üksikusse teadvuse silmapilku.

10) Hermanns Handbuch. III, 1. Lhk. 164, 169. — III, 2. Lhk. 332. — Wundt'i Studien. II. Lhk. 101. — Goldscheider. Du Bois-Reymond'i füsioloogia arkiivis. 1889. Lhk. 500.

11) Funke, Hermann'i Käsiraamatus. III, 2. Lhk. 328 j. j. — Mainitud närvfüsioloogilist seadust tõestas elektriliste äritamiste suhtes Du Bois-Reymond 1845. Võrdle L. Hermann Allgemeine Nervenphysiologie (Handbuch II, 1.) Lhk. 50.

ühthe silmapilkseesse aistingusseesse, milleks füsioloogiliselt vaadelduna kulub palju silmapilke. Ja kui silmas pida, et lihtaisting vastab teatud protsessi närvisüsteemis, mis — pääle selle, kui ta üksikus välise meeleorgaani punktis on ellu kutsutud — oma teel läbi alamate ja kõrgemate närvikestuste laiub ja haruneb ning aegamööda omandab väga kokkupanud protsessi iseloomu, siis tuleb aisting selgelt esile sünteesi tulemusena. Nagu sagedastigi teadliku ja teadvusetu elu vastastikusel vaigutuses, nii on ka siin tulemus teadlik, kuigi eeltöö oli teadvusetu. (Vaata üleval, märkus II, 6c juures.)

Mida sügavamalle laskuda elavate olevuste reastikus, seda vähem meeli leidub sääl. Peab arvama, et ülalmainitud kvaliteeditud elementaarsed aistingud edustavad kõige primitiivsemate aistingute omaduste tunnuseid. Kõrgemal arenemisastmel tekib vähehaaval differentseerumisprotsessi tagajärjel ikka rohkem ja rohkem meeli (modaalsusi). Nagu üleval nägime, esineb mõnda määralise modaalsusse kuuluv aisting lihtsana, kuigi ta vastab teatud füsioloogilist kokkupanuprotsessi.

Nõnda leiame meie siis selge teadvuse valdkonna piiril miski töö jälgi, mis tehti küll teadvuse läve taga, kuid siiski nendesamade seaduste järele, mis valitsevad teadvuseski (võrdle III päät.). Üldine teadvuselu kui kokkuvõtva ja ühendava tegevuse iseloomustus näib maksvusel olevat ka neil piiriosadel, milleni jõuame kokkupanud teadvuse olenguid lihtsamateks ürgosadeks lahutades. Kui tahetakse väita, et teadvus on ainult aistingute kogusumma, siis tuleks siin igal juhtumisel tähendada, et selle kogusumma üksikud liikmed ei ole mitte absoluutselt ühepärased, vaid kannavad sünteesi märki.

Kui see vaade on õige, siis on meie aistingud meis esile tulnud aktiivsuse tulemused, s. t., nad ole-

nevad ka sisemistest, mitte ainult välistest tingimustest. Juba neis võime jälgida omapärast tegevusvormi, mis on iseloomulik teadvusele kõrgematele astetelle. Siit järneb aga, et meil ei ole miski õigust aistinguid käsitada otsekohehes mõttes välisilma nähtuste ja sündmuste piltidena. Sellegipärast võivad nad õmeti väga hästi olla märkideks ehk signaaleks, mille abil meie välisilma üksikasjalisemalt tundma õpime. Valgus, soojus, helin, häis, maitse jne. on subjektiivsed modaalsused ja kvaliteedid, ei näita meile asju vahenditult mitte niisugustena, nagu nad vahest iseenesest võiksid olla.

Seda õpetust kinnitab ka ligem aistingute ja neid vastavate materiaaliste protsesside omavaheliste suhete võrdlus. Esiteks võidakse sama materiaalist protsessi mitmesuguste meelte abil käsitada mitmet viisi. Mis nägemisele on valgus, võib nahale olla soojus; mis kuulmiselle on hääl, võib kompasmeelele olla surisemine, mis maitsemismeelele on hapu, võib nahale olla põletav. Edasi vastab ühe ja sellesama meeleorgaani mitmelaadilisi äritamisi ainult üht laadi (ühesuguse modaalsusega) aisting. Võrkkilet võivad puudutada valguse lained, teda saab aga äritada ka löögi, rõhumise ehk elektrivoolu abil, kuid ikka tekib ainult valgusaisting. Kuulmenärvi rõhumine ehk selle äritamine elektrivoolu abil tekitab kohisemise jne. Kolmandaks vastavad psüühilises suhtes kvalitatiivseid mitmekesisusi ühe ja sellesama meele juures füüsilises suhtes ainult kvantitatiivsed mitmekesisused. Lahkumine kollase ja kollase vahel on meie aistingulle kvalitatiivne; seda vastab aga füüsilises suhtes eeterilainete murduvuse ja pikkuse kvantitatiivne erinevus. — Teaduslik füüsika võimaldus alles siis, kui Galilei, Hobbes ja Descartes looduse seletuses kõik materiaalsed nähtused viisid ainuüksi kvantitatiivistele suhetelle.

Meie meeleliste aistingute subjektiivist iseloomu tõestas füsioloogilisest küljest juba Johannes Müller (1826.) oma spetsiifilise (see tähendab,

igale meeleorganile erilaadilise) meelteenergia õpetuses. Iga meeleorgan reageerib igale sissetunginud äritusele enese organisatsiooni vastaval viisil¹²⁾. Kuid see on ainult üksik juhtumine terve orgaanilise materia kohta maksvusel olevast seadusest, mis seda väljendab, et iga orgaaniline olevus on ka ilma väliste äritusteta, juba puhtspontaanselt, teatud tegevuses ja et välised äritused võivad tuua ainult muutumist sellesse tegevusprotsessi, midagi absoluutselt uut aga mitte¹³⁾. See on organismi iseseisvus ümbritseva ilma vastu, mis psükoloogilisest küljest vaadatuna leiab eneselle väljenduse meelte kvaliteetide subjektiivsuses.

3. Aistingute iseseisvus. Ligidas ühenduses aistingute lihtsuse küsimusega seisab nende vastastikuse iseseisvuse küsimus.

a) Kui mitmelaadilisteks meeltemodaalsused kaugellearenenud differentseerumise tõttu ka ei oleks muutunud, ikka kuuluvad nad kõik ometi ühele ja sellesamale olevusele, tarvitavad sedasama energiatagavara ja seisavad füsioloogilisest küljest vaadatuna pidevas koospüsivuses ja seotuses. Olenegud, mis on tekkinud mõne üksiku meelega tegutsevas närvikeskuses, võivad ometi vaigutada ka teiste meelekeskuste olengutesse, mil viisil mitmesugused meeled võivad teineteist nii takistada kui ka elustada.

Nii vaigutavad tugevad helinäitused samaaegselle valgusäritusele esiotsa tumestavalt, pärast kõvendavalt. Helin ja elektrivool kõvendavad värviaistinguid. Vastupidi teeb tugev valgustus kuulmise teravamaks¹⁴⁾.

b) Mitte ainult üheaegsed aistingud ei ole ripuvusvahekorras teineteisega. Aistingute tekkimise

12) Vördle: Helmholtz, Physiologische Optik. 2 A. Lhk. 233, 249.

13) Verworn, Allgemeine Physiologie. 4 A. Lhk. 507.

14) A. Lehmann, Die körperlichen Äusserungen psychischer Zustände. II, p. 179 j. j.; III, p. 245 j. j.

võimalus oleneb nobedusest, millega teda vastav äritus järgneb eelkäivale äritusele. Äritusel tuleb nähtavasti nii meeltenärvide lõpporganides kui ka närvikeskustes väärdada teatud vastuseisu, enne kui ta täielikult saavutab oma vaigutuse; on see vastuseis aga kord juba väärdud, siis kestab ärituse vaigutus ka ärituse enese kadumise järele veel teatud aja. — Kui sõrm panna aegamööda ringi keerlevalle peenikeste hammastega hammasrattale, siis võib üksikuid hambaid selgesti tunda; ratta nobedamal tiirlemisel tundub ta aga päris siledana. — Ses suhtes ei näi kuulmemeel olevat nii elastiline kui kompamismeel, sest kõrgemaid helisid kuuleme meie pidevatena, voolavatena, kuna kätt muusikariistale pannes võidakse tunda isegi õige kõrgete helide fibratsiooni surisemisena. Ühe kõrvaga kuulatakse kahe elektrisädeme plaksutusi veel siis teineteise suhtes iseseisvatena, kui nende ajaline vahe on 0,002 sekundit. Mõlemate kõrvadega kuuldes seisab piir kõrgemal (0,064 sekundit). Elektri tõukeid saab siis veel teineteisest eraldada, kui nende nobedus ei tõuse üle 35 sekundis; veel suurema kiiruse juures tekib ainult üks üksik aisting. Otsaesise nahal saab veel 60 tõuget sekundis teineteisest eraldada. — Heledasti valgustatud asja vaatlemise järele tekib järelpilt. Nõnda ei asu siis uus äritus mitte tühjale kohale, vaid tal on siin juba tegu eelkäiva ärituse järelvaigutusega. Kui ühesuurusteks, vahelduvalt mustadeks ja valgeteks sektoriteks jagatud ratas kiirelt keerlema panna, siis sulavad muljed ühte ja tekib üks pidev halli aisting, kui ühe sekundi kohta tuleb umbes 34 äritust ja kui valguse tugevus on sama suur kui harilik päevavalgus. Hõõguv tuletikk, mida pimedas kiiresti keerutatakse, paistab meile tulise sõõrina. Aeglase keerlemise juures märkame selgelt üksikuid aistinguid; suurendatud kiiruse juures tekib virvendus, ja veel nobedama käigu juures sulab kõik üheks aistinguks¹⁵⁾.

15) Maitse- ja haisuaistingute suhtes ei ole olemas miski

Üks Franz'i opereeritud pimesündinu tundis veel mitme kuu jooksul pääle operatsiooni, et tal on ebamugav käia rahvarikastel uulitsatel. Palju mitmesuguseid asju ja inimeste, vankrite jne. kiireid liikumisi virvendas tal silmis, nii et ta lõpuks enam midagi ei näinud; viimati nähtud eseme sünnitatud mulje ei olnud veel kadunud, kui teine järgnev ese teise esile kutsus. Siin ei sula üksikud muljed mitte täiesti ühte, vaid sünnitavad kaaosi, mis võimatuks teeb määralise käsituse. Igal teadvuse astmel on olemas oma tempo, mida aistingutel tuleb tähele panna, kui nad tahavad teineteise suhtes saada iseseisvateks.

c) Aistingu tekkimine ei eelda mitte ainult teatud ajalist vahet teda vastava ja eelkäiva ärituse vahel, vaid ka teatud tugevuse vastandit nende vahel. Peab enne olemas olema miski tagapõhi, mille suhtes uus aisting võib esile tulla. Nõrga ja aeglase kõvenemise juures võib äritus ka siis jääda märkamatuks, kui ta juba on saavutanudki nii kõrge kraadi, mis muidu aistingu esile kutsuks. Elektrivoolu pikaldane kõvenemine võib viimati purustada selle närvi, mis seisab voolu vaigutuse all, ilma et ilmuks miski märki aistingust. Aeglase, vähehaavalise temperatuuri tõusmise või alanemise teel võib konn ära keeda või külma käes tarduda, ilma et ta teeks vähematki liigutust. Külma ja soojuse aisting tekib alles siis, kui naha temperatuur kannatab muutumise, mis sünnib teatud nobedusega. Temperatuuri aisting tekib siis, kui nahk (ehk täsmalisemalt võetult, termiline aparaat, mis uuemate uurimuste järele on soojuse ja külma jaoks isesugune) vastu võtab niisuguse temperatuuri, mis on piisavalt

---

usaldatavamaid tähelepanekuid. Ei saa kindlamalt tõestada, kas need aistingud samuti järelaistinguid järele jätavad, kuna võimalik ei ole maitseva ja haiseva aine ülejääki orgaanist täielikult eemaldada. Vintschgau Hermann'i Käsiraamatus III, 2 Lhk. 221, 284. Võrdle teiste meelte suhtes: Fick (Hermanns Handbuch. III, 2 Lhk. 221, 284), Exner (Ibid. I, 2. Lhk. 256—260), Dessoir (Über den Hautsinn. Lhk. 302).

kõrgemal või madalamal „nullpunkti temperatuurist“ (see täh. niisugusest temperatuurist, mille nahaga kokku puutudes ei aisteta soojust ega külma). Öhu rõhumist märkame ainult siis, kui see muutub. Meie ei märka, et võrkkile veresooned varju heidavad võrkkilele eneselle, sest teatud võrkkile kohad on sellega harjunud, — selle vastu märkame meie varjusid siis, kui neid kunstlikult sünnitatakse neile võrkkile osadelle, mis harjunud on vastu võtma tugevamaid valgusäritusi.

Väga nõrgad äritused kaovad eelkäivate samaaegiste ärituste hulka (absorbeeruvad neisse), ilma et nad sünnitaks miski iseäralist aistingut. Kui enne mõne silmapilgu kestel organismi elektriseerida tugevama vooluga, siis ei märgata pärast enam nõrgemat, mida muidu küll oleks aistatud. Kui ühest käest tugevam ja teisest väga nõrk vool läbi lasta, siis jääb viimane märkamatuks. Kui üks sirkliharu asetada valusasse haava ja teine selle ligidalle nahale ning kui mõlematele kohtadele vajutada ühetugevalt, siis tekib ainult üks aisting, isegi siis, kui vahemaa mõlemate sirkliotsade vahel on kaksikord nii suur, kui see, mille juures haavas eneses sünniks kaks aistingut. Vahet kahe raskuse kaalu vahel märkame alles siis, kui ühe ülekaal teise üle on teatud vahekorras viimase absoluutse kaaluga. Mida suurem on vastalt enne ehk samal ajal tõstetava raskuse kaal, seda suurem ülekaal peab olema asjal, mille kaal raskusaistingulle peab paistma suuremana.

T e a d v u s e l ä v i (see on punkt, kus vaevalt märgatav aisting esile tuleb) ei ole sellepärast mitte alati ühekõrgune, vaid s e i s a b s i i s k õ r g e m a l, kui vastand eelkäiva või samaaegse aistinguga ei ole tarvilisel määral suur. Teisest küljest l a n g e b t a m a d a l a m a l l e teatud suhetes, harjutamise ja kohanemise tagajärjel. Mida suurem vastuvõtlikkus, seda sügavamal asetseb lävi. Vangid, kes kaua aega on elanud pimedas ruumis, suudavad märgata väiksemaidki asju ja nõrgemaidki vahesid valguse tugevuses. Lavoisier lukutas end seitsmeks näda-

laks mustaks värvitud seintega tuppa, et oma silma harjutada vahet tegema kõige nõrgemate valguse erinevuste vahel. Tugevamate valgusärituste järelvaigutused peavad enne täielikult kaduma, kui nõrgad valguse vahed hämaras ruumis märgatavateks võivad saada¹⁶⁾.

Fechner katsus leida matemaatilist formelli suhte jaoks, milles iga ärituse vaigutus määratakse enne seda vastuvõetud ärituse läbi. Enese ja ühe teise uurija (nimelt E. H. Weberi) eksperimentidest tuletab ta reegli, mille järele ärituse tugevuse juurekasvu vastava aistingu muutumine ei olene mitte juurekasvu absoluutsest suurusest, vaid vahekorrast, milles see seisab juba varemalt olemas oleva äritusega. See on nõndanimetatud Weberi seadus. Kui nüüd aisting peab muutuma ühevõrra, siis peab ärituse juurekasv olema seda suurem, mida tugevam äritus oli enne. Nüüd arvab Fechner, et meil õigus on neid vaevalt märgatavaid muutusi, mis meie aistingud kannatavad mitmesugustes tingimustes, vaadelda ühesuguste suurstena ehk üksustena¹⁷⁾, — õigus, mida meie siiski ei saa usaldavamalt põhjendada, sest võimalik ei ole meie aistinguid otsekoheselt teel mõõtmise alla võtta ja sellepärast aistingud, mis mitmesugustes suhetes vaevalt teadvuse lävest üle astuvad, teineteisega sugugi ei tarvitse olla ühesuurused. Seda õigust eeldades väljendab ta Weberi seaduse nii, et ärituse tugevus peab kasvama geomeetrilises progressioonis, kuna aisting kasvab aritmeetilises. Et aisting tõuseks 1-lt 2-ni, peab äritus tõusma 10-lt 100-ni; et esimene

16) Vördle: Fechner, Elemente der Psychophysik 9. päätükk. Helmholtz, Physiologische Optik. 2 Aufl. Lhk. 197 j. j., 392 j. j.

17) Vördle: Elemente der Psychophysik. I. Lhk. 63 II, lhk. 7—10.

võiks tõusta 2-lt 3-ni, selleks peab viimane tõusma 100-lt 1000-ni. Seda reeglit saab käita mitte ainult järgnevate, vaid ka üheaegiste ärituste suhtes. Mõlemail juhtumisel vastab aisting mitte üksiku ärituse absoluutist tugevust, vaid ärituste tugevuse vahetkorda¹⁸).

Fechner mõõndas siiski, et seda reeglit ei saa tõestada kõigi modaalsuste suhtes. Ligikaudu on see maksev nägemis-, kuulmis-, rõhumis-, liigutus- ja raskusaistingute kohta; mis puutub aga teistesse meeltesse, siis on selle maksvus sääl ebausaldatav ehk on seda raske tõestada. — Ja isegi sääl, kus ta on maksvusel, leidub tema jaoks nii üleval kui ka allpool kindel piir; väga tugevad ja väga nõrgad äritused ei kuulu selle seaduse alla. Nägemise juures saab seda, nagu E b b i n g h a u s¹⁹) näitas, füsioloogilises suhtes seletada järgmisel viisil. Meeleorganid ja pääaju vastustavad ärituse tendentsi molekulide asetust muuta. Kui nüüd äritus on keskmise tugevusega, siis avaldab tema kõvenemine juba varemalt sündinud muutuselle mõju niisuguses vahekorras, nagu seda väljendab Weberi seadus. Eelkäiva väga tugeva ärituse juures on aga suurim osa tööd juba enne tehtud ja ärituse kõvenemine ei vaiguta sellepärast nii, nagu keskmise tugevusega ärituse järele. Eelkäiva väga nõrga ärituse juures on pääle ärituse kõvenemise siiski veel nii palju tööd tegemata, et see miski märgatavat vaigutust esile ei too. Nii reegel ise kui ka ebareeglipärasused leiavad siin omale seletuse sama põ-

18) Seda, mis siin esineb psükoloogilise tõsiasjana, on võimalik (nagu seda samasuse hüpoteesi eeldades ka peaks ootama) tuletada ka puhtfüsioloogilisel teel. Orgaaniline kude kaotab pikemat aega ärituse vaigutuse all olles oma erutatavuse. Verworn, Allgemeine Physiologie. 4 Aufl. Lhk. 447. — Weberi seaduse füsioloogilise seletuse kohta vaata: Tigerstedt, Lehrbuch der Physiologie II, lhk. 80. — A. Lehmann, Psychophysiologie, lhk. 105—110.

19) Über den Grund der Abweichungen von dem Weberschen Gesetze bei Lichtempfindungen (Pflügers Archiv XLV. Lhk. 119).

himõtte järele. — Vaieldakse veel selle üle, kas on võimalik väita Fechneri poolt Weberi seadusele antud matemaatilise formulatsiooni printsiipiaalset maksvust, nii et seaduse piirid kui ka erandid seletavad oleksid üksikute meeleorgaanide spetsiaalsete suhete abil.

Ükskõik, kas korda läheb matemaatilist formelli läbi viia või mitte, ikka näitavad ettevõetud katsed, et aistingute tekkimine ja kestvus ei vasta miski püsivaid ja ühesuguseid olenguid, vaid olengute mitmekesisusi, sellesama olengu ehk järgnevalt esinevate olengute mitmekesisusi. Igas üksikus olengus ehk olengu osas leidub ainult aistingu võimalus. Niisuguste aistingu dispositioonide keskel käib võitlus olemise eest; nad määravad, kitsendavad ehk hävitavad teineteist. Tõeliselt esile tulevas aistingus näeme meie suhet kahe olengu ehk ühe olengu osade vahel, mis on ühendatud ühteainsasse avaldusse. Üksik aisting saab sellepärast ainult siis arusaadavaks, kui tingimused, mille juuresolul ta tekib, ühendusse seatakse nende tingimustega, mille juuresolul tekivad teised samaaegsed ja eelkäivad aistingud. Üksik aisting ei eksisteeri absoluutselt iseseisvana, vaid miski sidelise terviku ühe liikmena. Vahest peab tähendatud seadus vahekordi lihtsamateks kui nad on tõeliselt, ja õieti peaks iga modaalsuse jaoks olema oma eriseadus²⁰).

4. Aistingute kvaliteet (omadus). Ka aistingute kvaliteeti silmas pidades näitavad paljud kogemused, et aistingud ei moodustu teadvuses mitte täiesti rippumatult teineteisest.

Üht ja sedasama äritust võib vastata mitmesugustes vahekordades kord soojuse-, kord külmaaisting. Kui üks anum täita niisuguse temperatuurilise veega, mis vastab naha temperatuuri, teine kõrgema

²⁰) Võrdle: Alfr. Lehmann, Die körperlichen Äusserungen. II. Lhk. 66, 94. — C. Stumpf, Erscheinungen und psychische Funktionen. (Abhandl. der preuss. Akademie der Wissenschaften.) 1907. Lhk. 35.

ja kolmas madalama temperatuurilise veega, ja kui nüüd parem käsi kasta teise anumasse, pahem aga kolmandasse, ning kui pärast mõlemad ühel ajal kasta esimesse anumasse, siis tunneb parem käsi külma, pahem soojust, kuna varemalt sellesamas anumas kumbki nendest ei tundud soojust ega külma.

Üks ja seesama aktiivne liigutus võib sünnitada ponnistuse või puhkuse aistingu, selle järele, kas eelkäiv liigutus oli aeglasem või ägedam. Isegi puhkuse aisting võib tekkida õieti alles vastandina muutumise ehk liikumise aistingulle. Äkiline ärituse lakkamine võib sünnitada väga elava aistingu, näituseks kui ootamatu paus kärarikas muusikapalal kuulajaid ehmatab ehk kui mölder ärkab veski seismajäämisel. Üks ja seesama pind võib meile paista konarlisena või siledana, selle järele, missugune on vastalt eelkäiva elik samaaegse kompamis-aistingu kvaliteet.

Sarnane kontrastvaigutus tuleb iseäranis selgelt esile nägemisaistingute piirkonnas²¹⁾. Seda tundis siin juba Leonardo da Vinci, kuid kindlamini tõestas alles keemik Chevreul (1832).

Kui hulk väga väikesi värvilisi asju asetada teineteise kõrvale, siis on sagedasti veel võimalik käsitada nende spektraalseid kvaliteete, kuigi see üksikute, sama vaatenurga all seisvate asjade juures oleks võimatu. Kõige puhtamat musta käsitame ainult kõige puhtama valge kõrvale ja selle vastandina. Mitmesugused värvikvaliteedid esinevad kõige määralisematena (kõige „küllastatumaina“, see täh., kui erinevus valgest kõige suurem) siis, kui neid saadavad nende komplementaarvärvid. Komplementaar- ehk täiendavateks värvideks nimetatakse niisuguseid värve, mille

21) Tahetakse tõendada, et kuulme- ja maitsmismeelte piirkonnas kontrasti vaigutust ei ole olemas. Selle vastu võrdle: Foster, Textbook of Physiology. 5 ed. Lhk. 1366. — Kiesow, Wundt'i Studien. X. Lhk. 532 j. j.

kiirte segamine sünnitab halli ehk valge aistingu. Ses suhtes kuuluvad värvid ühte järgmiselt:

Punane — siniroheline,
 oraansh — rukkilillesinine,
 kollane — indiigosinine (ultramariin),
 kollakasroheline — violett,
 roheline — purpur.

Kui asetada üks värv teise kõrvale, mis ei ole esimese komplementaarvärv, siis ligineb viimane alati selle komplementaarvärvile. Hall joon värvilisel põhjal omandab selle komplementaarvärvi tooni, ja kui hall pael asetada põiki üle mitmevärviliste paberiveergude reastiku, siis omandab ta igal veerul isesuguse varjundi. Seda katset tuleb aga nii toimetada, et halli joone kohal oleks õhukene, läbipaistev paber; sest kui halli joone ja tagapõhja kontuurid selgesti näha on, siis ei teki värvilisi varjundeid.

Kontrast võib olla mitte ainult üheaegne (simultaanne), vaid ka järgnev (suksessiivne). Värv ei käsitata „küllastatuna“ mitte ainult oma komplementaarvärvi kõrval, vaid ka siis, kui ta sellele otsekohe järgneb. Kui silm teatud aja veedab mõnel määralisel värviairitusel, siis omandab ta sellega teatud kalduvuse õige elava komplementaarvärvi aistingu moodustamise poole. Ja kui silm pöördub värviliselt asjalt valgelle ehk hallile tagapõhjale, siis nähakse sääl komplementaarvärvi varjundit; nii tekib punakas virvendus valgel seinal, kui enne seda üksisilmi tähisteldi rohelist akna eesriiet.

Füsioloogilist seletust võibks järgnevalle kontrastvaigutusele vahest selles otsida, et meelega (mis puutub nägemisse, siis võrkkiile või pääaju nägemiskeskused või ka mõlemad) teatud laadi äritusi vastu võttes nõrgemaks jääb selle jaoks, nii et ta ligemal silmapilgul vastuvõtlik oleks koguni vastupidist laadi äritustele, mille tõttu peabki oletama, et ta aiva teiselaadilisi nähtusi esile kutsub. Üheaegist kontrastvaigutust saab seletada sel teel, et üks meelegaani osa on nii tugevasti äritatud.

et ta ka naabruses olevate osade vastavast energiast ühe jao ära tarvitab, mille tõttu nad nõrgenevad selle ärituse vastuvõtmiseks ja vastuvõtlikuks jäävad ainult vastupidist laadi äritamisele²²).

Ilma et meie seda ise märkakski, on sarnased kontrastvaigutused ometi kõigi meie värviaistingute juures tegevad. Meie pilk on harva kiindunud ühte punkti, sest isegi üsna lühikeseajaline fikseerimine nõuab teatud ponnistust, ja sellepärast avaldab nägemispiirkonna ühe punkti järelpilt mõju teiste punktide käsitamisse. Siin esineb sagedasti kõige keerulisemaid üheaegiste ja järgnevate kontrastpiltide kombinatsioone.

Kontrastvaigutus ei põhjene mitte mõnel ekslikul järeldusel ehk illusioonil. Niisugune seletus oleks ehk siis võimalik, kui kontrastvaigutus oleks piirdunud ainult mõne üksiku erandliku juhtumisega. See on aga alati, vähemalt nägemismeele piirkonnas, suuremal või vähemal määral maksvusel, ja järjekult on üldse võimatu leida miski normaalist aistingut. Missugusel tagapõhjal oleks tarvis värvi vaadelda, et seda tunnustada õigeks kvaliteediks? Praktiliselt peamegi igatahes teatud normaalist ehk tüübilist varjundit õigeks värviks; tõeliselt on aga iga kvaliteedi määramine suhteline. Üksik aisting ei teki esiti ja ei omanda alles päale oma tekkimise määralist kvaliteetiselle suhtes, mis muidu juba teadvuses maksvusel on ehk oli: tema kvaliteet on niisama nagutaiseseisvuski juba tekkimise silmapilgust päale määratud kontrasti suhete kaudu.

5. Suhtumisseadus aistingute piirkonnas. Aistingute õpetus kinnitab üldiselt esialgist teadvuse iseloomustust, mille meie üleval andsime (II, 5). Võimatu on teadvust lahutada üksikuteks iseseis-

²²) Ses sihis seadsid hüpoteese üles Hering (Zur Lehre vom Lichtsinne) ja hiljem Ebbinghaus (Sitzungsberichten der Berliner Akademie. 1887).

vateks aistinguteks, mis oleks oma telkkimise ja kvaliteedi suhtes teineteisest rippumatud. Üksik aisting on tingitud terviku seotusest ja mitmesuguste olengute või ühe olengu mitmesuguste osade omavahelisest suhtest. Seda seadust, mis maksev näib olevat ka teiste teadvuse elementide kohta, võiksime nimetada suhtumisseaduseks.

Vahetegemine ehk suhtumine võib olla kas samaaegne (simultaanne) või järgnev (suksessiivne), kas ühe ja sellesama olengu üksikute osade või kahe teineteisele järgneva olengu suhtumine teineteise. Järgnev suhtumine tuleb juba siis nähtavalle, kui samaaegne suhtumine ei ole veel niivõrd välja kujunenud, et aisting võiks tekkida. Järgnev käsitus on selgem kui samaaegne, iseäranis vaevalt märgatavate ärituste juures. Väiksemaid vahesid raskuse kaalu juures käsitatakse kergemini ühe ja sellesama käega järgimööda kaaludes, kui mõlemate kätega samaaegselt; kahe vedeliku temperatuuri on kergem võrrelda, kui üht ja sedasama kätt järgimööda kastetakse mõlematesse, raskem aga siis, kui samaaegselt mõlemad käed kasta teine teise vedelikku; samuti esineb ka vahe kahe heli vahel järgneva käsituse juures selgemini kui samaaegse juures. Väga nõrku varjusid märgatakse alles siis, kui valgussünnitaja liigub. Kaht samaaegist kompamisaistingut ei ole nii kerge teineteisest lahutada kui kaht järgnevat. Vastsündinud lastel ja madalamatel loomadel näib samaaegiste ärituste teineteisest lahutamise võime palju väiksem olevat kui järgnevate ärituste²³). See on kokkukõlas üldise suhtumisseadusega ja närvifüsioloogia põ-

²³) E. H. Weber, Tastsinn und Gemeingefühl. (Wagners physiol. Handwörterbuch. III. 2.) Lhk. 544. — Fechner, Elemente der Psychophysik. I. Lhk. 174. — G. H. Schneider, „Warum bemerken wir mässig bewegte Gegenstände leichter als ruhende?“ (Vierteljahrsschrift für wissenschaft. Philos. II.) Lhk. 141. — Merkel, Wundt's Studien V. Lhk. 258, 287. — Judd, ibid. XII. Lhk. 483.

hiseadusega; sest alaliselt püsivad äritused ei sünnita miski niisuguseid muutumisi ja vastandeid kui teineteisele järgnevad äritused. Samaaegne vastand asetseb ühe ja sellesama olengu piirides, mis alati peab alal hoidma teatud tasakaalu ja ühtluse, kuna järgnev vastand tähendab üleminekut ühest olengust teise ja seisab antud tasakaalu ning antud ühtluse lakkamises. — Võib olla, et meie käsitus ongi palju kõrgemal kraadil järgnev, kui meie seda ise märkame; kui samaaegne vahe näib olevat väga selge, siis võib see ju sellest tulla, et tähelepanu liigub liikmelt liikmelle, ilma et meie ise sellest teadlikudki oleks.

Suhtumisseaduse järele vastab iga aisting (y_1), mitte üht üksikut äritust (x_1), vaid selle suhet samaaegsesse või eelkäivasse äritusse (x_2). Kui nüüd äritust x_2 samuti vastab aisting y_2 sel viisil, et see määratud on x_2 ja x_3 suhtest, ning kui äritust x_3 ka vastab aisting y_3 , siis võib seda väljendada sel kujul, et iga aisting on tingitud oma suhtumisest teistesse aistingutesse. Kogemus näib ka tõeliselt sellest kõnelevat, et meie iialgi ei saa omandada ühtki aistingut, mis ses mõttes ei seisaks teatud suhtes teiste aistingutega. Kuid ometi pidas seda ekslikuks isegi niisugune uurija kui F e c h n e r, kes ise nii palju on teinud suhtumisseaduse tähenduse väljaselgitamiseks. „Tõsi on,“ ütleb Fechner (S a c h e n d e r P s y c h o p h y s i k, lhk. 114), „et meie iialgi ei omanda teatud laadi ehk teatud tugevusega aistingut, ilma et selle eel ehk sellega kaasas ei käiks teistlaadi ja teistsuguse tugevusega aistingud, ja sellepärast ei saa meie ka tuua miskisuguseid valjemaid eksperimentaalseid tõestusi selleks, et aisting üldse võiks siis olemas olla, kui teised tema eel ehk temaga kaasas ei käiks; ma leian ainult, et ei ole miskisugust teoreetilist ega kogemuspärast põhjust, mis keelaks seda oletamast, ning u s u n sellepärast — kuid ka vastupidine oletus võib tugeada ainult usule —, et kui laps esimest korda ärkaks täiesti ühetaoles valguses, kuna teised meelelised äritused oleks

võimalikult eemal hoitud, mis, tõsi küll, vaevalt kor-
da läheb, — siis ta ometi aistiks valguse helendust.“
Fechner nägi väga õieti, et tarvis on tagasi minna
kunni esimese aistinguni, sellega siis ka teadvuse al-
guseni, kui tahetakse vähegi selguselle jõuda, milles
õieti seisab suhtumisseaduse loomulik järeldus, ja
samuti nägi ta ka, et tõenäoliselt alati hulk mitmesu-
guseid äritusi tegevuses on. Ka Stumpf²⁴⁾ väi-
dab omas mainitud seaduse kriitikas, et niisama
kindlasti, kui teadvuselul peab olema oma algus, peab
olemas olema ka esimene aisting, ja et see ei saa olla
miski vahekorras teiste aistingutega. Kuid suhtumis-
seadus ütlebki õieti ainult niipalju, et iga aisting
määratud on kahe olengu (ehk ühe olengu osade) lah-
kuminevusest, ja see võib väga hästi maksev olla
ka kõige esimese aistingu kohta. Esimene teadlik
silmapilk võib ju viimase teadvusetu silmapilguga
olla kontrasti vahekorras. Ent see ei ole ometi tõe-
näoline, nagu peaks teadvuselu algama — kui arva-
takse, et see algab alles sündimisega — ühe üksiku
aistinguga. Tõenäoline on, et ühel ajal vallandub pal-
ju mitmesuguseid aistinguid. (Võrdle III, 9.) Ja kui
Stumpf tähendab, et „esiletulevate aistingute üldist
ja tarvilikku suhet teineteisega ja varemate aistin-
gutega tuleb vaadelda kui alles miski hiljem oman-
datuna, kui miski „teise loomuna“, nagu seda on iga
tugev harjumus“, — siis võib selle pääle vastata, et
siin vahe „esimese“ ja „teise“ loomu vahel on väga
väike, sest esimene loomus eksisteerib ainult tead-
vuse esimesel silmapilgul: vaevalt võib aga seda
nimetada miski „loomuks“, mil on nii lühike vältus.

Kuivõrd suhtumisseadus omandab sundusliku
maksvuse, niivõrd ei saa ka teravaid piirjooni veda-
da nii meelelise tajumuse ja mälestuse,
kui ka meelelise tajumuse ja mõtlemise
vahele. — Selles viisis, kuidas järgnevuse suhtes
(näituseks järgnevas kontrastvaigutuses) eelkäiv
oleng määrab järeltuleva, nii et aisting vastab mõ-

24) Tonpsychologie I, 10.

lemate olengute suhet, võime juba näha miski elementaarist mälestamist, mälestamist lihtsaimas vormis, kuna see tähendab ainult eelkäiva mõju järeltulevasse, mitte aga eelkäiva teadvust ennast. — Selles viisis aga, kuidas aisting vastab vahet kahe olengu ehk ühe olengu mitmesuguste osade vahel, esineb meile vahetegu, mitmekesisuse käsitus, elementaarne võrdlemine. See ongi niisuguse tegevuse kõige elementaarsem vorm, mis kõrgemal astmel esineb mõtlemisena²⁵). Aistingute (ehk pigemini vastavate aistingute dispositsioonide) vahenditu vaheldumise suhe näitab meile seda kõige algelisemat tegevusvormi, mida meie kõrgemal astmel nimetame võrdlemiseks ja otsustuseks. Niisuguse elementaarse suhte jaoks, nagu see on, ei ole keel moodustanud miski päris sündsat väljet. Välje „elementaarne mõtlemine“ abil tahame meie märkida selle mitmekesisuse käsitamise, milles meile aisting esineb, suguluses olekut vahetegemisega ja eraldamisega, mis kõrgemal astmel päris mõtlemises nähtavalle tuleb. — Suhtumisseeduse kaudu tuleb lõpuks ilmsiks kõigi aistingute tihe seotus teineteisega: need eksisteerivad ühe terviku liigetena, ühe ja sellesama teadvuse elementidena, mis kõiki neid ühendab ja koos hoiab. Minu punase aistingu ja mõnetoise siniroheline aistingu vahel ei ole miski kontrasti vahet võimalik. Isegi siis, kui kujutleme teadvuselu aistingute reastikuna, on sünteesis ometi tarvilik eeldus.

Üks Kanti filosoofia tähtsamatest punktidest leiab eneselle siin paranduse. Kant tegi teravalt vahet meie tunnetuse aine ja vormi vahel. Meelelisi aistinguid pidas ta passiivselt vastuvõetud aineks, mida korraldab miski formeeriv tegevus, mis tuleb koguni teisest allikast kui aistingud. Suhtumisseeduse järele ei leidu aga teadvuses miski

²⁵) Vaata minu kirjutelma: *Über Wiedererkennung*. Vierteljahrsschrift f. wiss. Philosophie. XIV. Lhk. 197 j. j.

täiesti formeerimatut ainet; see eeldaks, et võiks olemas olla teineteisest täiesti rippumatuid aistinguid. Vahe aine ja vormi vahel on ainult kvantitatiivne. Psükoloogiline kogemus näitab meile ainult lignemist puhtpassiivistelle aistingutele, — see on aga samal ajal ka lignemine teadvuse piirile. Üheski punktis ei ole meie absoluutselt passiivsed ja ainuüksi vastuvõtavad: iga uue ärituse mõju on tingitud sellest, mis samal ajal ehk enne seda meis maksvusel.

6. **Liigutusaistingud.** Isegi siis, kui meie aistinguid vaatleks miski niisugustena, mis on ainult antud ehk vastu võetud, tuleb ometi silmas pidada, et mitte kõik nad ei tule välisilmast. Esiteks on ju organism ise väike ilm, millel on oma teatud iseseisvus suurema maailma suhtes. Selle väikese ilma enese sisemuse tegevustest sünnivad väga tähtsad muljed (aistingute näol). Toitmisprotsess, vereringjooks ja hingamine on teatud määrani rippumatud sellest, mis väljas sünnib; ning need sisemised protsessid kutsuvad esile tugevamaid või nõrgemaid aistinguid. Teiseks ei oota organism, kunni välisilm talle toob äritusi, vaid ta ise vaigutab välisilma oma liigutuste kaudu, millega aistingud kaasas käivad: liigutusaistingud. Veel enne, kui tekivad aistingud väliste ärituste kaudu, tehakse liigutusi närvi keskustesse kogunud rikkaliku põneva jõu vallandumise tõttu. Need, psükoloogiliselt vaadatuna spontaansed ehk motiveerimatud liigutused võivad sünnitada liigutusaistinguid, mis tõenäoliselt kuuluvad algava teadvuse kõige esimeste aistingute hulka. Hiljem tekivad liigutusaistingud ühenduses refleksliigutustega, instinktidega ja tahtmatute toimingutega. Tekib küsimus: mis vastab füsioloogilisel poolel meie liigutusaistinguid?

Enesevaatluselle võib paista, nagu oleks meil kaht laadi liigutusaistinguid, ühed, mis on kesklikku algupära (jõu- ja innervatsiooni ehk närvierutuse aistingud) ja mis tekivad siis, kui meie katsume midagi teha, püüdes sääl juures ette rehkendada, kui

suurt jõudu võiksime liikuma panna, teised, mis on perifeerilist algupära (lihaste aistingud ja liikuvate kehaosade vastastikuse rõhumise aistingud). On püstitatud hüpotees, mille järele kõik „keskuslikud“ aistingud vastavad neid äritusi, mis sel silmapilgul, kui impulss edasi antakse liigutusnärvi kaudu lihaksesse, pääaju liigutuskeskustest saadetakse aistimiskeskustesse, kuna „perifeerilised“ liigutusaistingud vastavad niisuguseid äritusi, mis liikuvatest kehaosadest jõuavad pääajusse. Siin tugetakse nimelt sellele, et inimesel, kel mõni orgaan (silm, jalg jne.) halvatud, siiski võib tekkida teatud ponnistuse aisting, kui ta katsub halvatud orgaani liigutada. Samuti on liigutusillusioone tähele pandud inimeste juures, kel üks jalg amputeeritud ja kel siiski mõnikord tekkisid liigutusaistingud, mida nad arvasid puudivas jalas tundvat. Ometi näib kõige tõenäolisem olevat oletus, et niisugune eelkäiv liigutuse ettekavatsemine ja tähelepanek alles kogemuse kaudu võimalikuks saab, alles selle järele, kui enne tahtmatult (spontaanselt, reflektorselt või instinktiivselt) on harjutud liigutusi tegema. Liigutuste vastastikuse soveldamise (akkommodatsiooni) võime on vaevalt küll algusest saadik olemas, kui instinktiivsed toimingud maha arvata, mis ju ei tarvitagi miski teadlikku akkommodatsiooni. Tahtlik tekib igal pool hiljem kui tahtmatu. Ponnistuse aisting ehk liigutusillusioon, mis ülalnimetatud patoloogilisel juhtumisel võivad tekkida, leiab omale seletuse osalt varemate liigutuste mälestamises (tähendab liigutuskujutelmades), mida ära vahetatakse otsekoheste aistingutega, osalt selles, et kokku tõmbuvad teised lihaksed, mida võidakse pidada halvatud ehk eemaldatud lihaste kokkutõmbumisteks; on ju raske liigutada üht lihast, ilma et suurem või vähem hulk teisi lihakseid ka kokku ei tõmbuks, ja niisuguste kõrvalliigutuste ärituste tõttu esilekutsutud aistinguid omistataksegi neile orgaanidelle, mis asjata katsuvad end liigutada. Amputeeritud võivad vahest ka järeljäänud jalatüügast veel liigutada. Passiivseid liigutusi, mis sünni-

vad siis, kui teine minu kätt liigutab ehk kui painutaja lihakse elektriseerimise tõttu sünnib liikmejatku paindumine, saab ainult selle abil seletada, et liigutatud kehaosast äritusi saadetakse pääajusse. Sellepärast on tõenäoline, et „keskuslikud“ liigutusaistingud (jõu- ehk innervatsiooni-aistingud) on tõsiasjaliselt liigutuskujutelmad, ja et ka päris liigutusaistingud samal viisil vastavad pääajusse jõudnud äritusi, nagu kõik teisedki aistingud. Lihaste aisting on ses suhtes hääks näituseks. Vahest võib juba enne lihakse tõelist kokkutõmbumist säält äritusi tulla sel ajal, kuna lihakses sünnivad sisemised muutumised, mis viivad kokkutõmbumiseni, nii siis lihaste funktsiooni varjatud perioodi kestel. Liigutusaistingud ei tule mitte ainult lihastest enestest, vaid ka kõõlustest, mida pingule tõmmatakse või lödve-maks lastakse, nahalt, mida rõhutakse, kortsutatakse või pingule venitatakse ja liigetest, mis teineteist rõhuvad ja vastastiku uusi asendeid võtavad²⁶⁾. Liigutusaistingud kuuluvad siis ka niisuguste aistingute hulka, mis enesevaatluselle paistavad lihtsatena, kuigi nad tekivad mitmet laadi ärituste kokkupanust (vaata 1).

Isegi siis, kui perifeerilisele teooriale kaasa tunda, ei või ometi öelda, et liigutusaistinguid saaks täiesti kõrvuti seada teiste aistingutega. Selge on, et iga liigutusaisting peab ju vastama tervet järjestiku ilmuvate ärituste reastikku, mis sünnivad lihaste, kõõluste (tendo), naha ja liikmejatkude (articula-

²⁶⁾ Goldscheider, Untersuchungen über den Muskelsinn. (Du Bois-Reymond'i psükoloogia arkiiv. 1889.) — G. E. Müller und Fr. Schumann, Über die psychologischen Grundlagen der Vergleichung gehobener Gewichte. (Pflüger'i arkiiv. XLV.) Lhk. 74—91. — Foster, Textbook of Physiology. 5 ed. Lhk. 113 j. j., 149 j. j., 1437 j. j.— Kogu küsimuse tähenduse kohta vaata minu käsitelma: Über Wiedererkennen. (Vierteljahrsschrift für wiss. Philosophie XIV.) Lhk. 299 j. j. — Liigutusaistingute perifeerilise iseloomu poodajatest olgu eriti nimetatud William James'i (The Feeling of Effort, 1880, ja hiljem Principles of Psychology. Chap. 26).

tio) vahelduvatest olengutest ning asenditest. Et nüüd liigutust võidaks aistida, selleks peavad varemad äritused ühinema hilisematega, ükskõik, kas viimased edasi kestavad või uuesti esile kutsutakse. Ilma mälestuseta ei oleks miskisugust liigutuse käsitust. Järgnevuse suhte tähenduse pärast peame õigustatuks meelelist tajumust nimetada elementaarseks mälestamiseks (5). Et aga see, mida liigutusaistingute kaudu käsitatakse, ongi vahenditu järgnevus, siis omandab see mälestuse element siin koguni iseäralise tähenduse, ja see sünteetlikkuse iseloom, mida meie juba teiste aistingute piirkonnas katsusime jälgida, esineb siin iseäranis selgelt²⁷⁾.

7. Meeleline tajumus ja liigutus. Pea kõigis meelelistes aistingutes mängivad organismi liigutused tähtsat osa, nii et ligema uurimise juures liigutusaistingud esinevad üksikute elementidena niisugustes olengutes, mida meie pääliskaudsel vaatlemisel käsitame täiesti ühepärasena. Maitsemise juures on keele liigutusel oma tähendus; toidu kõvad osad surutakse kurgulae vastu ja muutuvad alles siis maitsetavaks; haistmisaistingud tekivad ainult siis, kui õhku ninna tõmmatakse. Kui õhu ninna tungimist takistada, siis kaob ka igasugune haistmisaisting, isegi sel korral, kui viibitakse lõhnadega väga küllastatud õhustikus. Kuulmise juures pöörame keha ehk igal juhtumisel pääd, kunni leiame asendi, milles hääl kõige tugevamini kuuldav. Tähelepanelikult kuulatades näib, nagu tõmbuks kuulmenaha lihaksed kokku. Kuid liigutusel on siiski eestkätt just nägemis- ja kompamismeele juures suur tähtsus. Silmad peavad vaatlemisobjekti kauguselle kohanema, mis sünnib

27) Et mälestus ühte punutakse aistingutega, mida meie peame lihtsateks ja otsekohesteks, seda on juba Hobbes konarusaistingute puhul tähele pannud (*Physica* XXIX. 18). Otsekohele aistime ainult kõvu ja kõrgemal olevaid punkte, mis (kui meie mõnda keha puudutame) väikeste vaheruumide kaudu teineteisest eralduvad. Konarusaisting kui tervik eeldab niisuguste järgnevalt omandatud ärituste ühteliitumist. Hobbes'il on selles kindlasti õigus, et selgem konarusaisting tekib järgnevate ärituste tõttu.

ühelt poolt sel teel, et silmaläätsad muutuvad kumeramaks, teiselt poolt, et mõlemate silmade vaatejooned nii on suundunud, et nad vaadeldavas asjas läbilõikuvad. Igas määralises silma asendis on ühed silmalihaksed aktiivselt kokku tõmbunud, teised passiivselt välja veninud; iga silma asendiga on sellepärast seotud teatud liigutusaisting. Pääle selle pöörame meie silma ehk vahest ka kogu pääd, kunni valgusäritus, mida tahame vastu võtta, langeb selgeima nägemise punktile (fovea centralis). Kompamismeele tundlikkus mitmesugustel keha kohtadel on teatud määralises vahekorras vastavate kehaosade liikuvusega; see on kõige suurem keelel, huulil ja sõrmil, kõige väiksem rinnal ja seljal. Kompamismeele ja liigutuste keskused asetsevad pääajukoorikul teineteisele väga ligistiku. Liikuvad kehaosad saavad alles kompamismeele tõttu tähtsateks elavatele olenditele; selle abil võimaldub aktiivne katsete tegemine. Kompamismeele ja nägemine, mõlemad meeled, mis kõige rohkemal määral liigutustega seotud, on samal ajal ka meie tähtsaimad orienteerimisvahendid välisilma vahekordade suhtes. Meeleorganide liigutamise abil teeme meie meelelise tajumuse selgemaks, sest järgnevatel äritustel on tugevam mõju kui samaaegistel (5), sel teel võime ka uusi äritusi üles leida.

Meie ei hinda välisilma muljeid mitte ainult puhtpassiivsel teel kogutud materjaalina. Juba tahtmatutes liigutustes, mis käivad teadvuse virgumise eel, tuleb nähtavalle tunnetamise aktiivne loomus. Väljast tulnud äritused sünnitavad varsti liigutusi, mis aitavad esimesi meeles pidada ja milles need äritused edasi kestavad. Siin esineb juba miski aktiivne ärituse jälgimine, nagu selles, kui väike laps pääga või silmiga valgust saadab või otsib²⁸). Tahtmatu otsimine ja kohane-

28) „Panin tähele, kuidas üks seitsmendal raskejalgsuse kuul sündinud laps oma teisel elupäeval hilja õhtul hämaruses aknalt ärapäöratud pää ka muudetud asetuses korduvalt akna

mine määrab meeleliste aistingute iseloomu. Kui võrd primitiivne on see esimene tähelepanu vorm, võib sellestki näha, et tuvi, kelle suuraju välja lõigati, pää pööramisega jälgis liikuvat valgust. Miski niisugust tahtmatut, ärituse tõttu erutatud tähelepanu võime konstateerida vastsündinud lapse juures. Meeleorgaan võtab tahtmata niisuguse asendi, mis ärituse vastuvõtmiseks kõige kohasem, silma juures näituseks nii, et äritus puudutaks selgeima nägemise keskust. Pimedate juures (iseäranis siis, kui nad on ühtlasi ka kurdid) tuleb nähtavale tahtmatu kalduvus puudutatud kehaosa nii seada, et äritus langeks kõige tundlikumalle kohale nahal²⁹⁾. Oma tahtmatu sihipärasuse pärast on tähelepanul instinkti iseloom; tahtlik tähelepanu, mis eeldab tumedamat või selgemat kujutelma sellest, mida käsitada tahetakse, tekib miski sunni ehk ettekavatsuse tõttu ja ei ole vahenditult aistingutega seotud. Liigutuse vallandamine, mis meeleorgaani peab seadma ärituse vastuvõtte suhtes kõige soodsamasse asendisse, võib sündida sarnase rutuga, et ta esineb sama kiiresti kui vastav aistingki, ja see peab paika seda enamal määral, mida enam tähelepanu omandab instinkti iseloomu.

Tähelepanu aisting on ligidalt sugulane liigutus-aistingulle, ja on sellega ühenduses, et vastavasse orgaani kuuluvaks lihakses sünnib tugevam või nõrgem kokkutõmbus. Loomulikult käivad sellega kaasas ka tundelemendid, mis köidetud on kas äritusega või liigutusega või ka nende mõlematega. Ka tuleb nähtavale kalduvus mälestusi esile kutsuda; kuid selles punktis jõuame juba aistingute õpetuse piirkonnast välja.

ja valguse poole tagasi pööris. Kahtlemata otsis ta valgust.“ Kussmaul, Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen. Lhk. 26. – Vördle: Preyer, Die Seele des Kindes. 3 Aufl. Lhk. 30 j. j.; 183.

²⁹⁾ Th. Heller, Studien zur Blindenpsychologie. Leipzig 1895. Lhk. 18—30.

Tahtmatu tähelepanu saab mõistetavaks ainult siis, kui äritamine otsekohe üle läheb liigutamiseks, mis algusest päale on omane teadlikkudelle olevustele. Nad ei võta äritusi passiivselt vastu, vaid reageerivad ühtlasi nende päale omapärasel viisil. Seda tähelepanu aktiivist iseloomu ei märganud Condillac, kuna ta selle kuulutas ainult niisuguseks aistinguks, mis teisi aistinguid kõrvale tõrjuvat³⁰). Ta ei pidanud silmas neid tugevamaid või nõrgemaid liigutusi, mis meie tahtmatult teeme ja mis käsitamist kergendavad. Kui miski „tõmbab“ tähelepanu eneselle, siis tähendab see, et meie meeleorgan (silm, kõrv või mõni teine) pöördub millegi poole ja jääb sinna peatama. See nõuab meie poolt teatud aktiivsust³¹). Ja samuti ei hoomanud ta, et üks aisting suudab ainult siis teisi aistinguid kõrvale suruda, kui meie aktiivselt neist kõrvale pöördume. See sünnib nimelt sel teel, et meeleorgan juhatakse teatud punkti poole ja jääb sinna peatama; selle kaudu võivad juhuslikult nähtavale tulevad tendentsid takistuseks saada teistele ais-

30) Logique. I. 7. (Võrdle *Traité des sensations*. I. 2, 1.)

31) Condillac tunnustab siiski, hoolimata oma piiritlusest, tähelepanu aktiivist elementi, kui ta ütleb: „Lorsqu'une campagne s'offre à ma vue, je vois tout d'un premier coup d'oeil, et je ne discerne rien encore. Pour démêler différents objets et me faire une idée distincte de leur forme et de leur situation, il faut que j'arrête mes regards sur chacun d'eux... Ce regard est une action par laquelle mon oeil tend à l'objet... par cette raison je lui donne le nom d'attention; et il m'est évident que cette direction de l'organe est toute la part que le corps peut avoir à l'attention.“ („Kui minu vaatele avaneb mõni külapilt, siis näen kõike esimesel silmapilgul, ilma et suudaks midagi teineteisest lahutada. Et vahet teha mitmesuguste esete vahel ja saada miski määralisemat kujutelma nende vormist ja nende asendist, selleks pean oma pilgu pöörama igale üksikult... Niisugune vaatamine on teatud tegevus, mille abil oma silma juhin teatud esemelle... sellepärast annan talle tähelepanu nimetuse; ja selge on, et niisuguse orgaani juhtimisega piirdubki see osa, mis kehal võib olla tähelepanu juures.“) — Vanematest autoritest arvustas juba Charles Bonnet (*Essai analytique sur l'âme*. Copenhague 1760. Chap. 19 ja 26) Condillac'i tähelepanu õpetust õige tabavalt.

tingutele. Ent niisugune takistamine on aga tähelepanu vaigutus, mitte selle sünnitaja. Igal silmapilgul tungib palju äritusi meisse ja kuna tähelepanu võib pöörduda ainult mõnele üksikule neist, siis peab siin enne valik sündima. Kuna aga selle eel ei käi miski kaalumist, nagu päris valiku juures, siis nimetame seda elementaarset valikuks. Tähelepanu jääb tahtmatult selle juure peatama, mis meile toob rahuldust. Nii kiindub silm mitmevärvilise tasapinna vaatlemisel mõnesugusel põhjusel (näituseks kontrastvaigutuse või suurema heleduse tõttu) eestkätt üksikule värvile. Sarnane kiindumine ehk millegi juure peatama jäämine on lihtsaim viis, kuidas võidakse midagi millegi muu hulgast eelistada. Eelistamine ja vahetegemine võivad siin ühte langeda, kuna tähelepanu võib aistingutega ühel ajal esile tulla. Samasuguse õigusega võime siin leida ka elementaarist tahtmist, nagu meie meelises aistingus eneses leidsime elementaarist mõtlemist (5). Ka lõbu- ja norutunne tuleb siin nähtavalle. Kuid selle üksikasjalisem uurimine viiks meid siiski tunnetuse psükoloogiast liig kaugelle. — Kuna meie tähelepanu pöörame teadvusse tungivate ärituste hulga üksikutele osadelle, siis alustame sellesamaga ka nende analüüserimist. Analüüs ongi ju (võrdle I, 8c) tähelepanu suundumine antud terviku üksikutele osadelle ehk külgedelle. Ka sellest võib näha, kui ligidalt meeleline tajumus ühte kuulub mõtlemisega.

B. Kujutelm.

1. **Aisting ja tajumus.** Aistingute ja tahtmatu tähelepanu vastastikustes suhetes tuleb teadvuse ühtsus ja aktiivsus veel koguni elementaarsel kujul nähtavalle; meie ees seisavad siin nii lihtsad nähtused, et meil isegi psükoloogilised väljed puuduvad nende tähistamiseks. Nüüd astume puhaste aistingute piirkonnast laiemalle alale, kusjuures konstateerime seda

tõsiasja, et mitte ainult samaaegsed ja otsekoheselt elkäivad muljed ei määra ja muuda uute muljete vaigutusi, vaid ka niisuguste muljete järelvaigutused, mis asetsevad ajaliseltsel kaudgemal minevikus.

Selle asjaolu eelduseks on muljete kordumine. Kui teadvus läheks A-lt B-ni, B-lt C-ni ja nii edasi ikka uutele muljetelle, siis ei suudaks ta kunagi eelpoolkirjeldatud elementaarsest järgust üle jõuda. Kuid sel viisil ei oleks miski teadvust õieti olemaski. Iga ruumiliselt ja ajaliseltsel piiratud olevuse kogemused (aistingud) peaksid ka piiratud olema, niikaua kui nende eksistents on seotud teatavate tingimustega, mille tõttu nad ühelt poolt peavad lakkamata teineteisele järgnema, ilma et nad teiselt poolt siiski võiks teatud suurema vaheaja järele taas uuesti esile tulla. Ilma kordumiseta ei oleks miskisugune elu võimalik ja sellega ka miskisugune teadvus. Elu seisab ainetel vastuvõtte (assimilatsiooni) ja ainetel äratarvitamise (dessimilatsiooni), toitmisel ja funktsioneerimise vaheldumises. Orgaanilistes funktsioonides leiame meie selle tõttu rütmilist kordumist: sissehingamist ja väljahingamist, vere ringjooksu, magamist ja ärkvelolekut. Ja see orgaanilise elu rütmiline vaheldumine näib olevat ainult üks näitus üldisest looduseadusest, kuna paljugi osutab seda³²⁾, et kõik liikumised ja muutused looduses on perioodilised.

Kordumisest üksi ei oleks aga küllalt. On tarvilik veel teine tingimus, nimelt see, et mitte kõik varemate muljete järelvaigutused ei kaoks. Ainult siis, kui esimene mulje on sünnitanud niisuguse olengu, mil võib teatud mõju olla sellele viisile, kuidas korduv mulje uuesti vastu võetakse, — võib kordumine suurema tähenduse omandada. Sest vastasel

³²⁾ Herbert Spencer, *First Principles*. II. 10. — Jevons, *Principles of Science*. 2 ed. Lhk. 448, 563 j. j.

juhtumisel ei oleks korduvate aistingute ja uute aistingute vahel miskisugust vahet. Katsume leida niisugust juhtumist, kus mõlemad tingimused täidetud. Niisuguseks juhtumiseks on nähtus, mida olen nimeetanud vahendituks äratundmiseks ehk pertseptsiooniks ³³⁾.

Mõni üksik näojoon, taeva värvitoon, juhtumisi kuuldud sõna võib meile tuttava nana paista, ilma et meie neid siiski suudaks siirda määralistele varematele elamustele, ilma et meie selleks üldse tunneks miski tarvidustki. Nad paistavad meile teistsugustena, kui koguni uued aistingud. Nad kannavad enesel teistsugust pitsatit. Just niisama, nagu meie ei suuda mõnda nime meelega tuletada, kuna meie selle nimetamisel ometi otsekohe selguselle jõuame, et mõtlesime nimelt seda nime. Ka siin on äratundmine vahenditu; nimi kõlab meile vahenditult tuttava. Äratundmine võib küll võimalik olla, kuigi otsekohe nimetamine oli võimatu.

Võimatu on ligemalt kirjeldada vahet tuttava, usaldatava, ligidase ja selle vahel, mis meile paistab uuena ja tundmatuna. See vahe on niisama lihtne ja otsekohe antud, nagu vahe punase ja kollase või lõbu ja noru vahel. Korduvad aistingud võivad meile esitada üht omapärast kvaliteeti, mida võiksim ni-

33) Selle üle vaata täielikumalt: Über Wiedererkennen. Vierteljahrsschrift f. wiss. Philosophie. XIII. Lhk. 425—428. — Minu vastus mitmesugustele kriitikutele leidub käsitelmas: Zur Theorie des Wiedererkennens (Wundts Philosophische Studien VIII). — Samasugustele tulemustele, kui minagi, on jõudnud ka James Ward: Assimilation and Association (Mind. 1893—94), B. Bourdon: Observations sur la reconnaissance etc. (Revue philosophique 1895), Katz: Zeitschrift für Psychologie XL, lhk. 432 ja Franz Krejčí: Über das Assoziationsgesetz (Schriften der böhmischen Franz-Joseph-Akademie. Prag 1897). Muide on juba tuntud füüsik Ampère vahenditult äratundmist samal viisil kirjeldanud ning seletanud (Gesch. d. n. Philosophie. II. Lhk. 329—343). — Küsimuse praeguse seisukorra kohta vaata D. Katz'i kirjutelma ajakirjas Zeitschrift für Pshychologie und Physiologie der Sinnesorgane. XI, 6 (1906). Lhk. 432.

metada tuttavuse kvaliteediks, vastukohana tundmatuse kvaliteedile.

Kui meie nüüd katsume leida ligemat seletust sellele nähtuselle, siis on siin, nagu sagedasti mujalgi, asi füsioloogilise külje suhtes soodsamas seisukorras kui psükooloogilise suhtes.

Füsioloogilises suhtes saab muutumist, mille aisting kannatab kordumise tõttu, seletada harjutamise seaduse abil. Ainuke vahe tuttava ja uue vahel ongi ju see, et esimene vastab korduvaid, teine uusi muljeid. Korduv mulje peab nüüd pääajus sarnase olengu sünnitama, milles maksvuselle pääsevad ka esimese mulje tõttu sünnitatud olengu järelvaigutused. Kõigi orgaaniliste kudede kohta maksab seadus, et mida sagedamini kordub teatud funktsioon, seda kergemini sünnib ta; siiski võidakse mõnikord harjumust saavutada ka üksiku funktsiooni tõttu, kui see on väga intensiivne. Mis puutub pääajusse, siis võib oletada, et esimese mulje tõttu sünnib säääl väikeste osakeste (molekulide) ümberpaigutus, mis mulje kadumisega igatahes kui niisugune lõpeb, kuid mida mulje kordumine jälle kergesti esile toob. Nii oleks siis saavutatud teatud dispositsioon ehk kalduvus määralist laadi molekulaarseks ümberpaigutamiseks. Äratundmine (ja tuttavuse kvaliteet) vastaksid nüüd seda kergust, millega sünnib niisuguse dispositsiooni tõttu molekulide ümberpaigutus mulje kordumise puhul. Kodusem, ligidam ongi ju see, millega rohkem harjutud, piirkond, kus suurema kergusega liigutakse. — Olles üldiselt selle käsitusega nõus, arwab Baldwin, et kordumise teel harjutatakse pääasjalikult tähelepanu, nii siis kõigi aistingutega ühenduses olevat motoorist elementi (V. A, 7)³⁴). Loomulikult harjutatakse kogu funktsiooni, ka motoorne osa kaasa arvatud.

³⁴) Internal Speech and Song. (Philos. Review. July 1893. Lhk. 403.) Vördle sama autori teost: Mental development in the child and in the race. 1895.

Kuid ometi oleks ekslik tähelepanule omistada pääraskust. Baldwin arvab, et meie tähelepanu on mitmelaadiline kvalitatiivselt mitmesuguste aistingute juures. See ei ole aga alati mitte nii. Näituseks esineb tähtede ja sõnade vigane ehk illusoorne äratundmine otse siis, kui nende käsitlemine on ühendatud tähelepanuga. Mitmesugused märgid omandavad juba selle tõttu, kui neid tähelepanelikult käsitletakse, teatud sarnasuse³⁵⁾.

Psüühilises suhtes on raske vahendit äratundmist liigitada, sest ta ei ole ei aisting ega kujutelm, kuid ometi sisaldub temas mõlematest midagi. — Aistingut tuleb ta meele, sest ta on millegi praegu käesoleva käsitus, kuna kujutelm on paljalt mälestus. Sellevõrra võiks teda nimetada kordunud aistinguks. Kuid mitte kõik kordunud aistingud ei oma tuttavuse kvaliteeti; katsed tõendavad, et teatud silpiderea uuesti päheõppimiseks tarvisminev kordamiste arv rippuv ei ole sellest, kas silpe ära tuntakse või mitte³⁶⁾. Kujutelm tuleb ta meele selle mõju pärast, mis varema aistingu järelvaigutusel on aistingult järele jäänud dispositiooni tõttu. Sarnane dispositioon (potentsiaalne psüühiline energia) on nii kujutelm (taastootmise, uuesti esilekutse) kui ka äratundmise tingimuseks. Kogemus näitab, et äratundmine siis kergemini sünnib, kui vähem aega enne seda mõni suguluses olev aisting ehk kujutelm teadvusest läbistus³⁷⁾. Siit järgneb, et äratundmine peab niisama kui kujutelmgi kahtlemata põhjenema teadvuse elementide võimel enesest dispositioone järele jätta, mis kergendavad nendesar-

35) Bourdon, Revue philosophique 1895. II. Lhk. 161.

36) Ebbinghaus, Über das Gedächtnis. Leipzig 1885. Lhk. 80. — Müller und Schumann, Experimentelle Beiträge zur Untersuchung des Gedächtnisses. Hamburg und Leipzig 1893. Lhk. 173.

37) Vaata: Über Wiedererkennen. Lhk. 448 j.j. — Münsterberg, Beiträge zur experimentellen Psychologie. Heft 4. Freiburg 1892. Lhk. 16 j.j.

naste elementide tekkimist. Need dispositioonid on ülalmainitud füsioloogiliste dispositioonide psü-koloogiliseks väljenduseks. — Seda aistingu ja kujutelmata vahapäalist seisukohta võime puhtteoreetiliselt väljendada nii, et äratundmises leidub nii aistingute kui ka kujutelmade elemente. Kui meie nüüd esimest elementi nimetame A -ks, teist a -ks, siis võiksime äratundmist väljendada (A) abil, kuna klambrid tähendavad seda, et meie mõlemaid elemente saame ainult abstraherides teineteisest lahutada, kuna nad tõeliselt on lahutamatud³⁸). Sellepärast võib öelda, et äratundmine sisaldab eneses niivõrd kujutelmata, kui võrd selles tegev on seesama tingimus, mis teistes vahet teha tema võiks viia läbi elatu taastootmise ni iseseisva kujutelmata. Selles mõttes äratundmises sisalduvat kujutelmata võiksime nimetada seotud kujutelmaks, et vahet teha tema ja vabade kujutelmade vahel, mis esinevad teadvuse sisu iseseisvate liigetena. — Seotud kujutelm on sellega siis see vahenditu äratundmise element, mille tõttu ta erineb lihtsast aistingust. — Äratundmist võiks nimetada ka mälestuseks, ja nimelt seotud mälestuseks, sest see, mida mälestatakse, ei tule nii esile kui vaba kujutelm. Ja samuti võiks seda nimetada seotud võrdlemiseks, kui võrd ta tekib käesoleva mulje sarnasuse tõttu vabama muljega, kuid mis ometi päris vabast võrdlemisest erineb selle poolest, et liikmed, mida seotakse sarnasuse abil, mitte iseseisvalt teadvuses ei esine (niisama vähe, nagu elementaarse võrdle-

38) James Ward (Mind. 1894. Lhk. 527) tahab äratundmise tähistamiseks tarvitada (A) asemel meelsamini A^x , kus x tähendaks sedasama tutvuse kvaliteeti, mis on oluline kõigile aistingutele. Selle kaudu loodab ta ühtlasi ka kõrvaldada valesti mõistmist, nagu võiks A ja a alguses mõlemad iseseisvalt esile tulla ja alles siis teineteisega ühineda. Oma märkimise abil tahtsin ma väljendada vahenditu äratundmise sugulust ühelt poolt aistinguga ja teiselt poolt kujutelmaga.

mise juureski, vaata V. A, 5). Ka siin ei ole keel lihtsaimate psüükiliste protsesside jaoks moodustanud miski sündsast väljet. Siingi peame küllastuma analoogiatega.

Keel kujutab paljuidki funktsioone aistingutena (nägemisena, kuulmisena jne.), mis tõeliselt on äratundmised ehk pertseptsioonid. Kui väikesed lapsed ehk pimesündinud pääle operatsiooni peavad värvenägemä õppima, siis tähendab see õieti, et nad peavad neid äratundmä õppima. Tihti langeb äratundmine ühte vahetegemisega, näituseks kui käsitatakse mõne kõla kõrvalheli siis, kui seda vähe aega enne üksikult kuuldi. See vahetegemine on siiski lahkuminev niisugusest, millest meil kõne oli V, A (nimelt 5): kuna viimane põhjeneb lahkumisevuse suhtel, siis tugeb äratundmisena esinev vahetegemine ühtlasi ka sarnasuse suhtelle.

Mitmesugustes kogemustes nii tervetest kui ka ebanormaalsetest olengutest tuleb vastolu palja aistingu ja pertseptsiooni vahel selgesti nähtavalle. — Magamast virgumise esimesel järgul omandame meie sagedasti aistinguid, ilma et meie suudaks neid ära tunda. Palju mitmesuguseid elemente kergib teadvusse, ilma et nad otsekohe liikidesse rühmiks. Alles siis, kui täiesti virgume, esineb päris pertsepeerimine ja ühes sellega ka selge orienteerimine. — Kui meie ärkame ärituse tõttu, mis tugevasti puudutab meie huviseid, — ehk nagu seda väljendatakse (vaata III, 9), kui meid äratav ärituse „psüükiline suhtumine“, — siis on meie tajumine niisugune, mis sünnib juba unenäo ja valvsa olengu piirikohal. — Üks Charcot' abitarvitajatest kaotas pääle miski närvihaiguse nägemisesete pertsepeerimise võime, kuigi aistingute võime peaaegu sugugi ei kannatanud. Igakord kui ta oma sündimiskohta tagasi tuli, paistis see temale võõrana; ta ei suutnud oma naist ja last otsekohe ära tunda, ükskord iseennastki mitte, kui ta end peeglis nägi³⁹⁾. Teine

³⁹⁾ Hospitals'idende. Kopenhaagen, 5. septembril 1883.

patsient ei suutnud oma tuba ja sõpru ära tunda, kuigi ta neid selgesti nägi. „Ma näen ju kõike“, ütles ta, „kuid ma ei saa aru, mis see on“⁴⁰). Väga õpetlikud on mõned olengud, kus kaob kõneldud või kirjutatud sõnade mõistmise (tajumise) võime, ilma et kuulmine või nägemine milgi viisil kannatanud oleks. Vististi kuuldakse ja nähakse sõnu häältena või mustade kriipsudena valgel pinnal, see tähendab, kuuldud hääli või nähtud kriipse ei tunta ära. K u s s m a u l⁴¹) nimetab niisugust haigust sõnapimeduseks või sõnakurtuseks. — Pääaju kuklasagaraate õige tugeva vigastuse järele ei saa koer enam aru, mis ta näeb ehk kuuleb. Ta ei pane tähele, kui teda piitsaga hirmutada, läheb ükskõikselt omast söögist mööda, ei kuule, kui teda kutsutakse jne. Sarnased koerad on Munck'i välje järele h i n g e p i m e d a d või h i n g e k u r t i d, see tähendab, on taju osati kaotanud, kuna aistimine vigastamata jäänud. Nad on kõige varasema nooruse olengusse taandunud ja peavad uuesti kuulma ja nägema (s. t. tajuma) õppima. (Võrdle II, 4e.) Sõnapimedus (või sõnakurtus) on üks hingepimeduse (või hingekurtuse) eriliik.

Edasijatkuva kordumise järele sünnib äratundmine ikka nobedamini. Nagu katsed näitavad, on kordumisel mõju mitte ainult liigutusreaktsioonisse, vaid ka aistimisreaktsioonisse⁴²). Intensiivsema harjutuse tagajärjel väheneb teadvus; ta siirdub siis kergesti ja ruttu tuttavalt uuele, mis harilikult kõige rohkem tähelepanu erutab. Äratundmine võib sel viisil üle minna teadvusetuseks (võrdle II, 6d; III, 5) või vähemalt ligineb sellele sama seaduse tõttu, mis

40) Störring, Psychopathologie. Lhk. 106.

41) Die Störungen der Sprache. Lhk. 174 j. j. — Mõnikord suudavad sõnapimedad sõna siis ära tunda, kui nad seda täsmaliselt vaadelnud ja kui see edaspidi veel tekstis ette juhtub. Binet, L'année psychologique 1896. Lhk. 602. Nad võivad siis uuesti omandada äratundmise võime.

42) Götz Martius, Wundts Studien. VI. Lhk. 188.

johutab tema tekkimisegi. Kui äratundmise akt on ainult sissejuhatuseks iseäralikku huvi äratavatele kujutelmadelle, siis jääb ta kergesti tähelepanematuks. Samuti ka siis, kui ta esile tuleb harjumuspärase ja instinktiiviste toimingute sissejuhatusena. Instinktiivist toimingut vallandav äritus leiab pääajus juba miski ürgdispositsiooni ehk vastuvõtlikkuse, mis on selle dispositsiooni taoline, mis esineb äratundmise tingimusena. Nii vaigutab vastsündinud loomadesse ja lastesse piima maitse ja lõhn, vastalt munakoorest vabanenud kanapoegadesse kana kaagutamine ehk viljaiva või putuka nägemine, nooresse Aafrika madukullisse (*Gypoggeranus serpentiarius*) madu nägemine. Ka tahtmatu tähelepanu (V, A, 7) tuleb selle alla arvata, kui võrd ta kannab instinkti iseloomu, mis otsekohe päale sündimise võib tegevusse astuda. Sellepärast on teatava määrani õige, kui öeldakse⁴⁹⁾, et instinkt eeldavat „päritud mälestust“, kuigi siin „päritud dispositsioon“ oleks täsmalisem välje. Ärituse kiire käsitamise ja selle päale reageerimise dispositsioon ei eksisteeri mitte indiviidi enese kogemuste saavutusena, vaid varemate sugupõlvete pärandusena.

2. **Vabad kujutelmad.** Korrata ja ära tunda võidakse mitte ainult üksikuid aistinguid, vaid ka terveid aistingute reastikke ehk rühmi. Sarnasel korral tekib kokkupandud tajumine, ja tõeliselt ongi peaaegu kõik meie meelelised tajumused kokku pandud, kuna reeglipäraselt ühel ajal tekib ikka palju aistinguid. Kokkupandud tajumuse esimeks võib olla kas järgnev mitmekesisus või samaaegne mitmekesisus, ja samaaegne mitmekesisus esineb sagedasti (mitte alati ja mitte vältimatult) ruumilises vormis. Ma võin ära tunda meloodiat (järgnev mitmekesisus), või vastolulistest mõtetest või tunnetest koosseivat teadvuse olengut (sama-

⁴⁹⁾ Romanes, Mental Evolution in Animals. London 1883. Lhk. 115; 131. — Preyer, Die Seele des Kindes. 3 Aufl. Lhk. 185.

aeagne mitmekesisus), või mõnda maastikku kaardil (ruumilise ulatusega mitmekesisus)⁴⁴). Järgnevuse ja ulatavuse (ajas ja ruumis) ligema uurimuse jäta- me siiski ühe järgmise päätüki (C) hooleks. Selle vastu tahame siin ligema vaatluse alla võtta mõnda ülemineku vormi tajumuse (seotud kujutelma) ja vaba kujutelma vahel.

Olgu äratuntav liitervik nüüd järgnev või samaaegne või ulatuslik mitmekesisus, ikka on tema tajumine siis kergeim, kui see sünnib järgnevalt, tähendab sel viisil, et tähelepanu on korruga suundunud alati ainult ühele osale ehk elemendile. Sarnane järgnev tajumus on vaheastmeks ning üleminekuvormiks otsekohele ja kaudse äratundmise vahel. Kui ma varemalt olen käsitanud mõnda kokkupandud tervikut ($A + B + C$) ja kui ma hiljem A uuesti omandan, siis on — nagu kogemus näitab — B kujutelmal (mida nimetame b) tendents uuesti nähtavale tulla, millega kaasas käib — nagu seda kogemus jällegi tõendab — B esiletuleku ootus. Kui nüüd B tõeliselt esile tuleb, siis on see niisugune äratundmine, mis ei sünni otsekohele, nagu § 1 kirjeldatud, vaid ettevalmistatult: ma omandan b nimelt varemalt kui (b), kuna vahenditus äratundmises b üldse ei esine vaba kujutelmana, vaid siin moodustab (b) koos kogu nähtuse. Täiesti ekslikult väidavad mõned autorid, nagu oleks kaudne äratundmine ainuke võimalik vorm⁴⁵); igatahes on see küll

44) Võrdle näit. seda viisi, kuidas pime ja kurtumm Helen Keller käsitas skulptuurteokseid. Nende järgnev kompamine sünnitas temale suurt esteetilist naudingut. Ka tema lugemine kompamise abil kuulub siia. Vaata: *The story of my life by Helen Keller*. 9 ed. London 1904. Lhk. 218, 250, 290.

45) Selle kohta vaata: *Über Wiedererkennung* (XIII), lhk. 441—450; samuti (XIV) lhk. 39 j. j., kus antakse ülevaade mitmesugustest äratundmise vormidest. — *Meinong* (Beiträge zur Theorie der psychischen Analyse. Zeitschrift f. Psych. VI. Lhk. 374) peab tuttavuse kvaliteeti koguni otsustuse tulemuseks. See ei sobi aga milgi tingimusel otsekohele äratundmise lihtsamatele juhtumistele. Tuttavuse

sagedam äratundmise vorm ja vahest rohkeim silma puutuv. Maja fassaadist puudutab mu pilk (kui üht näitust võtta) kõige esiti akent; see äratab kujutelma ornamendist, mida ma hiljuti olen näinud akna kohal; pilk liigub ülespoole ja leiabki ornamendi: siis ütlen ma, et ma maja ära tunnen. Eelduseks on siin, et ma akent mitte täiesti ära ei tunnud, või et sarnaseid aknaid võib leida paljudes fassaadides, kuna asjaomane ornament leidub ainult ühelainsal majal. — Äratundmine võib ka teisel viisil olla ette valmistatud. Tihti tuntakse mõnda heli ainult siis, kui vastalt selle eel kuuldakse koguni teist, lahkuminevat heli. Väga teineteise sarnaste inimeste vahel võidakse tihti ainult siis vahet teha (s. t., kumbagi neist ära tunda), kui neid samal ajal nähakse teineteise kõrval ehk lühikese vaheaja järele. Ka värvide ja maitseärituste äratundmiseks on niisugune ettevalmistus tarvilik. Siin on lahkuminevused need, mis võimaldavad sarnasuse (või võrdsuse) otsekohese maksvuselle pääsu, milles äratundmine seisabki. Mitte *b*, vaid *A* (ehk *a*) käib siin vahenditult (^{*b*}) eel. Seda laadi vahenditult äratundmist võiks nimetada *v a h e t e o m ä ä r a l i s e k s ä r a t u n d m i s e k s*. Mitte alati ei ole tarvilik, et järgnev pertseptsioon peaks olema täielik. Kui esimene liige (*A*) selgesti ära tuntakse, siis võidakse tihtigi seda teiste liigetega täiendada, ilma et ootama jäädaks, kunni nad tõeliselt esinevad. Nii täiendatakse siis *A*-d *b* ja *c* abil. Ma näen näituseks puu lehtede keskel *p u n a s t*, *ü m a r i k k u* asja ja ütlen siis: „See on õun!“ Ära tuntud on ainult *v o r m* ja *v ä r v*, ent mina eeldan samal ajal ka teisi õuna omadusi (kõvadust, siledust, lõhna jne.) tõeliselt antuina. Samuti küllastun üksikust aknast kogu

kvaliteet võib viia mõne otsustuseni („Seda olen ma juba kuski näinud!“); liig kunstlik oleks aga seda pidada otsustuse tulemuseks. — Bergson võtab minu teooriat kritiseerides omale lähtekohaks, et äratundmine alati eeldab vaba (iseseisvat) kujutelma. (*Matière et Mémoire*. Lhk. 92 j. j.). Kuid see just ongi ju tüli esemeks.

maja äratundmiseks. Sarnastel kordadel on meil te-
gu kokkupandud terviku osalise tajumusega
(partsiaalse pertseptsiooniga). — Kui
ma *A* 'd täiendan ebaõigete kujutelmadega, nii et
b ja *c* ei vasta tõeliselt olemasolevat, siis tekib mi-
nus meeleline illusioon, mis on üks vale
osalise tajumuse eriliik. Nii on, kui ma näituseks
maalitud õuna pean tõeliseks või kaugel liivast
paistvaid hukkaläinud laeva jätiseid inimesteks. —
Kui kokkupandud tervikus leiduvad mõned tuttavad
elemendid, kuna teised elemendid on uued, siis võib
tekkida illusioon, nagu oleks meie seda kord juba
näinud või läbi elanud. See on mälestusillu-
sioon, ehk nagu seda veel nimetatakse, para-
neesia⁴⁶⁾. Seda saab nii seletada, et üksikute
elementide tutvuskvaliteet siirdakse kogu tervi-
kulle⁴⁷⁾, olgu see nüüd järgnev mitmekesisus (sünd-
mus) või samaaegne mitmekesisus (situatsioon).
Tihti võib aga ka tähelepanu vaheldamine kaasvai-
gutada. Meelepilti ei võeta vastu pidevalt; tähele-
panelik vaatlus jaguneb väikesteks ajajatkudeks, ja
kui nüüd tähelepanu ühe sarnase väikese vaheaja
järele jälle tagasi pöördub mõnele meelepildile, siis

46) Vaata huvitavat vaidlust selle nähtuse puhul ajakirjas
Revue philosophique 1893—1894.

47) Üks minu õpilane kirjeldas juhtumist, mida nähtavasti
sel viisil tuleb seletada. „Mulle näib mõnikord, kui ma kõne-
len teiste inimestega, nagu oleks mulle kõik otsekui vare-
malt tuttav, nagu oleks ma kõiki vastuseid juba kord kuulnud.
Ma istun vahel vaitolles ja kuulatan tähelepanelikult, kas üks
mitte seda, teine teist ei ütle jne.; ja mulle paistab ikka, et
igäüks vastab nii, nagu seda ootasin. Mulle näib, nagu oleks
see kõne, situatsioon juba varemalt kuski kuulnud ja nähtud;
mulle näib, nagu kõlaks juba tuttavad helid. Iseäraline loori-
tatud, pooleldi hirmutundmus valdab mind; ma arvan enese
und nägevat ehk und näinud olevat ja olen siiski ärkvel. Ja
siis, äkitselt, kaob kõik, midagi ei jää enam mällu. Häälekõla,
teatud ühetooniline põhikõla on see, mis sünnitab kogu mäles-
tuse nähtuse“. Et kirjelduse saatja arvas otsekui ette tead-
vat, mis õeldi, — seda saab seletada ainult nii, et häälekõla
tutvuskvaliteet tema mälestuses laienes valvsaks uneluseks
sünnitas illusioone, nagu oleks häälekõla enne häält kuulnud.
Uneluses juhtub selletaolist sagedasti.

võib tuttavuskvaliteet ilmuda, isegi sel korral, kui säääl ei leidu ühtki varemalt kogetud elementi. Väga tihti on mälestusillusioon haiguse sümptoom, mis näitab iseäranis võime puudust olevikku kogu oma reaalsuses vastu võtta, võimetust tõelisust tunda. Pierre Janet⁴⁸⁾ ütleb sellepärast, et mälestusillusioon (ehk nagu ta seda tabavalt väljendab, le sentiment du déjà vu) on pigemini nähtuse oleviku eitamine kui selle iseloomu väitmine miski varemalt olemas olnuna. Pingulise vaimlise töö järele nägi muidu täiesti terve mees kõigis tuttavaid, kes temale uulitsal vastu tulid⁴⁹⁾.

Vabaks saavad kujutluselemendid alles siis, kui nad antud aistinguga enam ühte ei sula. Ühtesulamist on seda kergem vältida, mida enam need elemendid erinevad aistingutest. Nad esinevad siis teadvuses iseseisvate liigetena. V a b a d e k u j u t e l m a d e suur tähendus seisab selles, et teadvus nende kaudu omandab uue sisu, mis silmapilkselt vastuvõetud äritustest on teatud kraadini rippumatu. Tabavalt võrreldakse meie mälestusi verrega, millega organism ennašt ka siis veel võib toita, kui antud silmapilgul väljast miskisuguseid toiduaineid juure ei tule.

Vabad kujutelmad võivad üksikutel silmapilkudel tekkivatesse aistingutesse ja tajumustesse suhtuda väga mitmesugusel viisil. — Vahel on kujutelmade vool esimesel kohal. Meie süveneme mälestustesse ja fantaasiasse, võtame igatahes ka sel ajal alaliselt äritusi vastu, kuid mitte alati ei ole säääl äratundmine, vahest isegi mitte aistimine tegevuses. (Võrdle III, 6.) — Teistel aegadel jälgime meie üksikuid aistinguid ja tajumusi; vahest elutsevad meis küll ka vabad kujutelmad, igaüks oma ette, kuid nad ei suuda ometi moodustada miski sidelist voolu, sest meie oleme alaliselt ikka uute äritustega

48) Les obsessions et la Psychasthénie. Paris 1903. I, lhk. 28 j. j.

49) Neurologisches Zentralblatt. 1903. Lhk. 5.

tegutsemas. Puhkuses ja rahus ettevõetud jalutus-käigul võime meie näituseks küll vastu võtta side-metuid ja vahelduvaid muljeid (valgust, pilvi, puid, inimesi jne.), ilma et meie nende kaudu siiski süve-neks nende äratatud kujutelmadesse. Teistel kor-dadel jälle andume veel otsustavamalt otsekohestele aistingutele (ühes äratundmise miinimumiga), näi-tuseks siis, kui muusikat kuulame ja selle juures kat-sume kõiki kujutelmi eemal hoida, et nii kogusamalt ja täielikumalt igal silmapilgul uusi heliaistinguid vastu võtta. Rigoristlikud muusikud nõuavad kogu-ni, et heliteostele ei antaks miskisugust nime, et ei saaks tekkida miski valitsevat kujutelmade reastik-ku, mis võiks nõrgestada otsekoheste aistingute vaigutust.

3. **Aisting, tajumus ja vaba kujutelu.** Vabade kujutelmade voolu ja tajumuste reastiku vahel, samuti ka mõlemate tajumuse silmapilkude, aistingu ja seotud kujutelma vahel on olemas vastupidine suhe. Nad püüavad teineteist takistada ehk välja tõrjuda. Mida rohkem energiat tarvitab üks mo-ment, seda vähem jääb seda loomulikult järele teise jaoks. Mõlemaid silmapilke ja mõlemaid voole leidub igas teadvuse olengus, olgugi mitmesuguse tugevu-sega. Kui nad on ühetugevused, siis tekib mõlemate rütmiline vaheldus, nii et järgimööda on ülekaalus kord meeleline aisting, kord kujutelm. Nad võitle-vad tähelepanu pärast; nende tasakaalus olek eel-daks aga, et nad mõlemad võivad ühesuuruse sel-gusega teadvuses esitatud olla, mis vaevalt võimalik on, kuna teadvus niisama kui võrkkile selgeima nä-gemise piirkond, suundub ikka ainult ühele poole. Mõnel üksikul silmapilgul valdavad meid küll peaaegu täielikult aistingud ja tajumused, teistel sil-mapilkudel vaibume mõtiskelusse ja enesesse süve-nemise, mille juures paljud aistingud ja tajumused kaovad üksiku, sagedasti koguni kitsa, heledasti val-gustatud kujutelmade voolu ees. — Vahe mõlemate tajumuse silmapilkude vahel ilmub selleski, kui meie mõne maastiku värvitoone siis värskemalt käsita-

me, kui neid vaatleme, pää tagasi lükatud. Seletatakse seda nähtust selle läbi, et äratundmise akt sünnib harjumata asendis kergemini, nii et teadvus, selle asemel, et aistinguid seletada, peaaegu tervelt võib tegutseda nende vastuvõttega. — Mõlemate tajumuse elementide suhe on mitmesugune mitmesuguste meelte juures. Nägemise, kuulmise ja osati ka kompamismeele juures mängivad kujutelmade dispositsioonid suuremat osa kui lõhna ja maitse tajumise kestel.

Nagu suhe mõlemate voolude vahel teadvuses ja mõlemate üksiku tajumuse elementide vahel sellesamas isikus mitmesugusel ajal on mitmesugune, nii on ta mitmesugune ka mitmesugustes isikutes. Ühed kalduvad rohkem aistingute mängule anduma (musikaalsed ja taidelised talendid); teiste jaoks on aistingutel ainult niivõrd väärtust, kuivõrd neid saab ära tunda ja liigitada (vaatlejad, loodusuurijad): kolmandad elavad pääasjalikult vabades kujutelmades: mälestuses, fantaasias ehk abstraktses mõtlemises.

Tajumuse kokkupandud loomus on meile tähtsal määral abiks suhte määramisel meelelise tajumuse ja mõtlemise vahel. Kuna p e r t s e p t s i o o n põhjeneb protsessil, milles uute ärituste s a r n a s u s e l varematega on suur tähendus, siis võib seda kujutada miski m õ t t e t e g e v u s e n a, mille kaudu meie omandame aistingus antu, liidame aistingu meie teadvuse sisusse. Kui sel viisil mõttetegevus avaldub ka meelelises tajumuses, siis on selge, et meeleline tajumus ja mõtlemine ei või olla kaks koguni teineteisest lahkuminevat teadvuse tegevust. Ei ole olemas miski täiesti passiivist meelelist tajumust. Mis teadvusse vastu võetakse, see töötatakse otsekohe teadvuse seaduste kohaselt ümber.

4. Vabade kujutelmade eritamine tajumustest. Psükoloogide keskel valitseb lahkarvamine, kas vaha aistingu ja vaba kujutelma vahel on kvantitatiiv-

ne või kvalitatiivne. Hume'i⁵⁰⁾ arvamise järele on lahkuminek ainult kvantitatiivne, ja samasugune käsitus moodustab ka käesoleva teokse lähtekoha tähendatud küsimuse otsustamises. Uuemal ajal väidavad paljud väljapaistvad psühholoogid⁵¹⁾, nagu oleks siin vahe kvalitatiivne. Ma arvan aga siiski, et lähem vaatlemine meid sunnib Hume'i käsituse juure jääma. Küsimuse lahendamine põhjeneb sellel, kas silmas peetakse ainult üksikut, võimalikult teistest eraldatud aistingut, või seda nähtust, et alati hulk aistinguid esineb üheskoos. Esimesel juhtumisel oleks põhjust kõnelda ainult kvantitatiivsest vahest tugevuse, selguse, täsmalisuse ja vältuse poolest. Kui aga silmas pidada, et iga meeleäritus esile kutsub mitte ainult äritatud meelt vastava aistingu, vaid mõju avaldab ka meeleorgaani kogulengusse, sünnitab suuremas või väiksemas organismi osas muutusitoitmisprotsessis ja vereringjooksus, vallandab liigutusi ja vahest ka tahtmatu tähelepanu, siis on selge, et iga meelelist aistingut saadab ka elu- või liigutusaisting. Kui nüüd taastoodetakse meelelist aistingut ennast, siis ei ole selle juure sugugi tarvilik, et ka neid kõrvalaistinguid taastoodetaks. Ja selle tõttu võib — kõrvale jättes tugevuse, selguse ja täsmalisuse vahet — vaba kujutelm kanda koguni teistsugust pitsatit kui aisting. Ta on iseenesest midagi lahjemat ja eeterlikumat kui aisting, millega ühes ka teised elemendid koosvaigutavad. Mõlemate kõlavärv on mitmesugune. Selle tõttu on arusaadav ka see tõsiasi, et inimesed enamail juhtumisel vahenditu usaldatavusega teavad, kas neil on tegu aistinguga või ainult kujutelmaga. Hume'il on sellepärast õigus: lahkuminevus on küll tingitud neist elementidest, mis üksiku aistinguga

50) Treatise on human nature. I, 1, 1.

51) James Ward, Psychology (Encycl. Brit. 9 ed.). Flournoy, La synopsie. Paris-Genève. 1893. Lhk. 11 j. j. — Fr. Jodl, Lehrbuch der Psychologie. 2. Aufl. II. Lhk. 91—101.

kaasa vaigutavad, kuid siiski mitte neist üksi. Kui kujutelmad muutuvad väga elavateks, kui nad liiguvad hallutsinatsioonidelle (vaata 7a), siis on nendega seotud samasugused elu- ja liigutusaistingud, kui meeleliste aistingutegagi, ning sarnasel juhtumisel vaadeldakse neid millegi tõelise väljendusena. Mida ligidamalt vabad kujutelmad on köidetud aistingutega ja mida vahenditumalt nad sünnitatakse nende läbi, seda rohkemal määral omandavad nad (selle taoliselt, nagu see sünnib partsiaalse pertseptsiooni, meeilellusiooni ja paramneesia juures) aistingute elavuse ja kõlavärvi. Ja on põhjust arvata, et see sünnib iseäranis esimest korda tekkinud vabade kujutelmade juures. Isegi siis, kui nad on tõeliselt vabad, kannavad nad ometi tõelisuse pitsatit, milleks neil õigust ei ole. Igal juhtumisel ei või teadvus sugugi algusest saadik teada, mis tähendab vahe aistingu ja kujutelmavahel (olgu see vahe nüüd kvalitatiivne või kvantitatiivne). Alles kogemus peab õpetama, et ainult aisting tähendab midagi tõeliselt antut, kuna kujutelmal sugugi ei tarvitse tõelisusega vältimatult tegu olla. Ent niisuguseid kogumusi ei pea elav olend omandama mitte ainult väliste ärituste läbi. Ka temas eneses ärkab tarve liigutusi teha, mis teda sunnivad oma kujutelmi praktikas proovima.

Juba varemalt (I, 4; VI, 4; V. A, 6) oli meil sagedasti juttu miski tahtmatust liigutustungist, mis tarvitab ainult üht lõpmatu väikest äritust selleks, et tegevusse astuda. Sarnast tungi saab seletada ainult selle abil, et elu algab energia üliküllusega ja tal kalduvus on end laiendada ja välja arendada, ilma et ta ootama jääks iseäranis tugevaid ja mõjuvaid väliseid äritusi. See on vahest tarvilik, et väärdada vastuseisu, millega elu alati kokku puutub. Sarnane liigutustung avaldub instinktides sagedasti niisuguse jõu ja palanguga, et enam aega ei jatku ärituste vahel vahetegemiseks. Instinkt tegutseb arvustuse ja viib selle tõttu tihti eksiteele. Mesila-

sed ja vapsikud lendavad mõnikord ka tapeedililledelle. Putukad munevad raipelilledelle (Stapelia, Aafrikas), sest nad lõhnavad raipe järele. Haudumis- ja imetamisinstinkt astub loomade juures tegevusse, sellest tihti hoolimata, missuguste munadega ehk noorte loomadega sääli tegu on, näituseks kui kana hoolikalt vastsündinud nirgi juures kaagutab ehk kui kass imetab noori rotte⁵²). Väike laps pistab kõike suhu ja imeb seda. Kui instinkti mõjul aistingud teineteisega ära vahetatakse, siis võib ta ka nii mõjuda, et kujutelmad ära vahetatakse aistingutega. Tugev liigutustung on läbematu ja toob enesega kaasa miski algupärandliku keevesklikkuse, mis iga teadvusse kerkiva kujutelma võtab õige rahana. Isegi siis, kui neid ei peeta miski käesoleva väljendusena, äratavad nad ometi teatud ootamise, mis selles nähtavale tuleb, et toimatakse nende järele. Ootamine on kõige esimeseks vormiks, milles vabad kujutelmad esile tulevad, kõige esimeseks vaba mälestamise vormiks. Juba vahenditus äratundmises kohtasime seda (võrdle 2). Ent sama liigutustung, mis sel viisil — kuna ta otsekui järele ruttab — kujutelma peab millekski oodatuks, võib ka põhjustada ootuse proovimise ja võimalust mööda selle parandamise. Ta kihutab nimelt toimingulle, nagu omaks kujutelm ehk ootus tõelise maksvuse, ja kui nüüd toimingu tulemuseks on pettumus, siis algab sellega juba vahetegu võimalikkuse ja tõelisuse vahel, mis teadvusele saab edaspidi teejuhiks. Algupärandlik keevesklikkus lõpeb; vabad kujutelmad muutuvad aegamööda otsustavalt aistingute ja tajumuste vastanditeks; nad omandavad millegi niisuguse asja iseloomu, mil ei ole miski otsekohest praktilist tähendust, ja kaotavad selle tõttu osalt ka oma liigutuste sünnitamise tendentsi, mis neil oli alguses ja

52) Võrdle: Romanes, Mental Evolution in Animals, London 1883. Lhk. 167 j. j.; 218.

mis seisib nii ligidas ühenduses nende tõelisuspärase iseloomuga.

Kui mälestuse all ei mõisteta mitte ainult võimet teadvuse elemente taastoota ja ära tunda, vaid ka võimet teadlikuks saada sellest, et taastoodetu minevikus kord läbi elatud, siis areneb see hiljemalt kui ootus. Ootus tähendab algusest päale usaldatavat põhjendamist teadvusse kerkivatele kujutelmadelle, ilma et paljast võimalust eraldataks tõelisusest. Alguses omistame meie oma kujutelmadelle praktilise tähenduse oleviku ehk ligema tuleviku jaoks, ja alles kogemuse survega tunnistame meie nende sisu täielikult minevikus olevana. Kui vabad kujutelmad on minetanud oma tõelisuse pitsati, siis kaovad nad tihti ühes sellega ka ise otsekohe; see nõuab juba teatud vaimlist arenemist, enne kui suudetakse alal hoida ja suuremat vältavust saavutada kujutelmadelle, mis ei või enam tajumusteks muutuda.

Eelpool toodud näitused on võetud primitiivsest ja elementaarsest järgust. Kuid kergesti võib näha, et seesama protsess igakord kordub, kui keevesklikud ja umbkaudsed arvamisid ning lootused kogemuse arvustuse alla tulevad. Selle tuliproovi peab iga teoreetiline ja praktiline püüd läbi tegema. Teaduslik eksperimentaalne meetod on välja kasvanud äsja kirjeldatud psühholoogilistest protsessidest. Iga eksperiment seisab selles, et võetakse teatud oletuste ehk kujutelmade kontsekventsid ja proovitakse neid; ning niisuguseid eksperimente sunnib meid elu juba esimesest silmapilgust päale tegema. Väikese lapse suur liigutustarve viib ta katsete tegemiseni, kuna ta otsekohele toimib iga omandatud aistingu või kujutelmaga impulsi järele ja sel viisil neist teeb praktilised järeldused.

Puudub veel üks moment mälestuse täielikus selgituses. Meie tegime vahet elementaarse, seotud ja vaba mälestamise vahel ja katsusime näidata, kuidas vaba mälestamine emantsipeerub tajumisest ja ootamisest. Sarnase vaba mälestamisega võib aga

Exhib. univ. Tart.

seotud olla määraline teadvus, et kujutelma algus langeb mõnda varemasse aega, ning sagedasti võimaldub ka kindel suhtumine mõnda üksikusse punkti ajareastikus — loomulikult siis, kui teatud ajakuju- telm (V, C) on juba arenenud. Mälestuste suhtu- mine määralisse möödunud ajapunkti võib sündida kas vahenditult ja silmapilkselt või kaudselt ja sil- mapilkselt, või ka kaudselt pikema aja kestel, ni- melt kas teatud esiletulnud elamusi tahtmatult ka- sutades, mis on meile pöördepunktideks ehk tee- tähisteks, või ka vaevarikka järeldamise teel⁵³). Sarnane kujutelma määraline suhtu- mine määralisse ajalisse punkti mär- gib enesega päämist lahkuminekut mälestuse ja vaba fantaasia vahel. Fantaasia muudab ku- jutelmade vahekordi ja rühmitusi, seab üles uusi järjestusi ja rühmi, kuna päris mälestus jälgib samm-sammult tõeliste tajumuste reastikku. Vas- tandina kujundavalle fantaasiale tuleb mälesta- mise juures vabade kujutelmade ringis nähtavalle äratundmine, pertseptsioon. Ma võin vaba kujutelma samuti ära tunda (pertse- peerida) nagu aistingutki. Kui aga fan- taasia tegevuses on, siis võivad tekkida niisugused vabad kujutelmad, mis ei suutu määralistesse ko- gemustesse ja mida ei ole võimalik ära tunda. Mõ- nikord võivad ka kogemusest saadud kujutelmad, mille algupärandlik tekkimus aga unustatud, meile paista võõrastena. Kujutelma äratundmine tähen- dab seda, et see kujutelm on mul varemalt olnud vaba kujutelmana või ka vastav aisting.

5. Vormiline ja reaalne teadvuse ühtsus. Juba meie uurimuse esimestes päätükkides (I, 4; III, 5; IV, 7e) leidsime meie selles tihedas ja kogu meie kogemuse piirkonnas ainulisena esinevas sidemes,

⁵³) Selle üle vaata: Ribot, *Les maladies de la mémoire*. Paris 1881. N. Vaschide: *Sur la localisation des souvenirs* (*L'année psychologique*. III. Lhk. 198—224).

mille abil mitmesugused elemendid on kokku köidetud ühtsuseks, tüübilise väljenduse meie teadvuse loomule. Ühtsuses, mis avaldub mitmesuguste aistingute ja kujutelmade kokkuvõtmises ning nende vastastikusel vaigutuses, leidub juba „mina“ ehk „enese“ mõiste loode. Sel mõistel on selle tõttu nii sügav aluspõhi, nagu seda psühholoogilisel mõistel üldse võib olla, sest ta enesega väljendab teadvuselu päris põhivormi ja põhitingimust. Raskest, mis esinevad selle mõiste juures, tulevad suurelt osalt sellest, et minat katsutakse käsitada millegi täiesti lihtsana, mis võiks antud olla määralise olengus, määralise aistingus või kujutelmaga. Meie lihtsaimad kujutelmad on paljad üksikute aistingute taastooted ehk reproduktsioonid; mina-kujutelm ei või aga olla miski nii lihtne kujutelm, kui mina peab tähendama kõike seda, mis liigub kogu meie teadvuses ja mitte ainult mõnes üksikus selle elemendis, millest moodustub ta sisu. Niisama vähe, kui mina-kujutelm võib olla mõne üksiku aistingu taastoode, võib ta loomulikult olla ka kujutelm, mille sisu teatud määralt esile tuleb teadvuse sünteesi, kokkuvõtmise tehtena. Meie võime siin koguni kõrvale jätta selle, et aistingudki, mida nimetame lihtsateks, ise kannavad laiemas mõttes kokkuvõtmise iseloomu (vaata V, A), ja peatume ainult niisuguste juhtumiste juures, kus see iseloom iseäranis selgelt esile tuleb. Siia kuuluvad ka varemalt (4 lõpus) mainitud fantaasia kujutelmad, mille käsitlelule pärast veel tagasi pöörame (vaata 12). Siis veel meloodia, liikumise, ruumi ja aja, sarnasuse ja mitmesugususe kujutelmad (vaata II, 5; V, A, 5; 6), kõik kujutelmad, mis puudutavad tervikut ja suhet. Viiks liig kaugemale siin üksikult tõestama hakata, et kõik seda laadi kujutelmad on midagi teist ja midagi rohkemat, kui paljad üksikute aistingute ehk nende rühmade taastootmused. Meie vaatleme siin ainult tähtsaimat: minakujutelmata.

Inglise kogemusfilosoofia seadis (John

Locke, *Essay concerning human understanding*, 1690) esikult üles põhilause, et kujutelmad on lõpulikult lihtsad reproduktsioonid, ja sellele põhilausele ehitas Hume oma mõnede meie tähtsaimate kujutelmade kriitika. Tema uurimus mina mõiste üle on nüüdki veel õpetusrikas: sellepärast võtame ta siin omale lähtekohaks.

Kui välja minna oletusest, et päris mina peab olema üksiku teadvuse elementiks, vastandiks teistele teadvuse elementidelle, siis ei ole ime, kui kõik otsimised jäävad asjatuiks. Tõestada tahtes, et minakujutelm vastolus on kogemusega, ütleb Hume: „Kui mõni aisting sünnitab minakujutelma, siis peab see kogu meie elu kestel jääma selleksamaks, sest mina peab eksisteerima ainult niisugusena. Kuid ei ole olemas miskisuguseid alalisi ja muutumatuid aistinguid. Valu ja lõbu, mure ja rõõm, kired ja meelelised aistingud ei ole kõik korraga olemas, vaid järgnevad teineteisele. Minakujutelma ei saa sellepärast tuletada ühestki loeteldud aistingust ega mõnest teisestki; järelikult ei ole olemas ka miski niisugust kujutelma . . . Mis puutub minusse, siis põrkan igakord, kui sügavamalt tungin sellesse, mida ma nimetan enese minaks, kokku mõne erilise soojuse või külma, valguse või varju, armatuse või viha, valu või lõbu aistinguga⁵⁴). Iialgi ei saa ma iseennast käsitada ilma ühegi aistinguta⁵⁴) ja iialgi ei või ma säält leida midagi muud kui aistinguid⁵⁵).“ Siin on Hume'il kindlasti õigus. Kuid ta otsib minakujutelma vales paigast. Mina loomus peitub aistingute, kujutelmade ja tunnete seotuses ning selle seotuse vormides ja seadustes, sellega siis mälestuses ja võrdluses, üheaegselt või järgnevalt antu kokkuvõttes ja rühmituses, alates selle tegevuse puht-

⁵⁴) Välje, mida Hume siin tarvitab (perception) märgib tema juures nii aistingut (impression) kui ka kujutelma (idea).

⁵⁵) *Treatise on human nature*. Vol. I, Part. IV, Sect. 6.

elementaaristest vormidest ja lõpetades kõrgeimate ja selgeimate vormidega, mida meie üldse suudame oletada. Hume'i enese kirjeldus eeldab teadvuse ühtsust, sest ainult niisugusel juhtumisel on võimalik üles leida, et meie aistingud, kujutelmad, tunded jne. teineteisest lahku lähevad ja teineteisele järgnevad, kui tegevuses on miski energia, mis mitmesuguseid elemente koos hoiab ja võimaldab eelkäiva mälestamise siis, kui järgnevad saabunud on. Nii vahetegu üldse kui ka järgnevust eriti ei saa käsitada ilma sünteesita. Hume'ile jääb siin mets puude taga nägematuks. Tema poleemika on õigustatud spiritualisliku käsituse vastu, mis „hinge“ teeb üksiksubstantsiks, mis eraldatuna asetseb üksikute teadvuse elementide taga. Kuid ta patustab päris psükoloogilise kogemuse vastu, kui ta pilkavalt seletab, et, vähesed metafüüsikud maha arvatud, seisvat muu inimsugu koos ainult aistingute (perceptions) kimpudest ehk koostikkudest, mis käsitamatu nobedusega järgnevad teineteisele ja alati enesest moodustavad pideva vooluse. Ta ei näe sisemist sidet nende teadvuse elementide vahel, mille tõttu nad on just ühe ja sellesama teadvuse elemendid, mitte aga paljude teadvuste. Ja sellepärast pidi ta loomulikult jõudma küsimuseni, mis siis ometi teadvuse elemente koos hoiab ja neid „kimbuks“ seob? Siin peab ometi tegevuses olema miskisugune ühendav jõud; kuid Hume'i juures jääb see kimbu üksikute liigete kõrval täiesti varju. Isegi nii kaugele läks ta, et ta omistas üksikutele elementidelle iseseisva ehk substantsiaalse eksistentsi. Talle jäi sellepärast ratkamatuks mõistatusseks, mil viisil võiks tekkida miski seotus (näituseks assotsiatsioon) „pertseptioonide“ (aistingute kujutelmade) vahele, kui igauks neist iseseisvalt enese ette eksisteeriks. „Pean tunnistama“ — nii lõpetab ta tähendatud päätüki omas „Treatise'is“ — „et see raskus liig kõvaks pähklaks on minu mõistusele.“ Niipalju on kindel, et kui kord üksikud elemendid üles sea-

takse täiesti iseseisvatena, siis võimatu on neid ühendada miski silla abil.

Eeldus, mille Hume võttis oma kriitika lähtekohaks, see nimelt, et mina peab esinema üksiku teadvuse elemendina, satub koguni iseene-sega vastollu. Kui mina täielikult ühte lan-geks mõne üksiku teadvuse elemendiga (aistinguga, kujutelmaga või tundega) — isegi siis, kui see oleks täiesti muutumatu —, siis jääks ju kõik teised aistingud, kujutelmad ja tunded väljas-poole mina, kuivõrd nad ei saa täielikult ühte su-lada muutumatu elemendiga, ning mil viisil võiks nad siis meil olla? Minale peab ometi kuuluma kõik, mis teadvuses leidub, ning sellepärast ei saa ta piirduda mõne alalise tundega või valitseva ku-jutelma massiga. Mina peab olemas olema nii nõr-gemates kui ka kõike valitsevates tunnetes, nii neis kujutelmades, mis jõuavad ainult teadvuse perifee-riateni, kui ka niisugustes, mis koonduvad selle kes-kuse ümber. Just mina kui teadvuse ühtsuse väl-jendus võimaldab vastastikuse vaigutuse valitse-vate ja nõrgemate tunnete, keskuslikkude ja peri-feeriliste kujutelmade vahel. Meie teeme vahet — tihti küll vähe silmakirjalikult — oma „tõsise mina“ ja juhuslikkude, silmapilksete ning üleminevate mõ-tete ja tunnete vahel; psükoloogiliselt vaadates mahutab mina enesesse ometi nii ühe kui teise.

Meie peame mõndama, et minakujutelma ei saa põhjendada vahenditule tajumusele, et ta ei saa olla miski üksiku aistingu taastoodet, vaid saavu-tatakse üldisest teadvuselu loomust ja tingimustest järeldamise teel. See on tarvilik järeldus sel-lest, et niisugune kujutelm põhjeneb miski alati (see tähendab, nii kaua, kui teadvuselu vältab) jatkuval ja korduval tegevusel: kokkuvõtval tegevusel, mis on igasuguse teadvuse eelduseks. Igas üksikus olengus tunneme ainult selle tegevuse toodet, mitte aga seda ennast. Meie tunneme ennast ainult sihi-tavas käändes. Meie leiame üles tegevuse, kuna

meie paljuid olenguid koos hoiaime ja hilisemaid käsitame varemata läbi määratutena. — Sellega ühenduses on ka, et meie iialgi iseenesest täiesti teadlikud ei saa olla. Ma tunnen iseennast ainult sihitavas käändes, mitte kunagi nimetavas. Sest nimelt see oleng, milles meie arvame leidvat enese mina, on tingitud sünteesist; eneseteadvus, samuti ka iga teist liiki teadvus võimaldub ainult selle kaudu. Ja sel ajal, kuna tegevuses oleme teadvuselementide kokkuvõtmisega, sukeldavad uued elamused pinnale. Siis on jälle uus süntees tarvilik, mis ka eelkäiva sünteesi (mis ju ise ka on üks elamus) enesesse mahutaks, ja nõnda ikka edasi. Süntees, meie teadvuse sisemine ühtsus, kaob meie eest ikka uuesti, kui sügavalle meie ka ei katsuks tungida enese teadvusse; see jääb meile alaliselt oletuseks.

Ja edasi peame mõndama, et ühtsus, süntees, ei ole midagi absoluutist, vaid on alati relatiivne ja võitlev. Seda näitab meile, ja vist küll mitte kõige väiksemal määral, teadvuselu algus, kus täiesti laialipillatud ja teineteisest eraldatud aistingud ning erutused näivad ilma sisemise sidemeta ja ühtsuseta esile tulevat. Mõned uurijad on koguni arvamist avaldanud, et teadvuselu ühtsus ei eksisteerivatki mitte algusest saadik. Nad arvasid siis, et hingeelu algavat sporaadiliste ja iseseisvate aistingutega, mida alles aegamööda kokku võetakse ja omavahelisse seotusse seatakse⁵⁶⁾. Või jälle oletatakse väikese lapse juures palju mitmeseguseid minasid (suuraju-mina, selgüdi-mina, päale selle veel iga keskusliku meelegaorgaani mina), mis hiljem peavad kokku sulama⁵⁷⁾. Tugevamalt ei saaks primitiivse teadvuselu sporaadilist iseloomu enam väljendada. Kuid ometi ei saa anda sellele miskisu-

56) Vierordt, Physiologie des Kindesalters. Lkk. 157, 169.

57) Preyer, Die Seele des Kindes. 3. Aufl. Lhk. 464 j.j.

gust psükoloogilist mõtet, et palju minasid peaks kokku sulama ehk kokku kasvama. Selletaoliste vaadete juure juhivad füüsilised või füsioloogilised analoogiad. Kahest liivahunikust võib ühendamise teel moodustada ü k s kolmas; kaks orgaanilist rakukest võivad kokku kasvada ü h e k s uueks rakukeseks. Selle vastu on aga kahe mina kokkusulamine ehk ühendamine ü h e k s minaks psükoloogiline absurd. Teadvuse süntees ei saa tekkida palja üksikute osade ühendamise teel. Sest just selle poolest vaimline seotus erinebki mekaanilisest seotusest, mispärast ka teadvuselu tekkimine on nii suur probleem. Kõik psükoloogilised mõistatused tekivad seotuse puuduse tõttu teadvuses. Nagu varsti saame nägema, ei tule teadvuselu sporaadiline iseloom nähtavale mitte ainult oma algperioodil, vaid ka hilisemate kriiside ja ülemineku järkude kestel. Ometi ei kõiguta see mina mõistet kui sünteesi; see näitab ainult, et siin miski jõud avaldub, mis on kord väärnud vastuseisu ja mis enese alalhoidmise eest peab alati võitlema.

Hume'il ei olnud lõpuks siiski mitte päris ebaõigus, kui ta väitis muutumatu teadvuse elementi minakujutelmale aluspõhjана. Sest see ühtsus, mis ilmsiks tuleb mälestuses ja sünteesis, teadvuselu sisemises seotuses, on iseenesest täiesti v o r m i l i n e. See on i g a s u g u s e teadvuse tingimuseks; kuid pääle selle vormilise ühtsuse on igal individuaalsel teadvusel veel oma r e a a l n e ühtsus. Teadvuse vorm on ühine kõigile teadlikkudelle olevustele; i n d i v i d u a a l n e o m a p ä r a s u s seisab (pääle sünteesis tegeva oleva e n e r g i a s u u r u s e) määralises sisus, mis vormilise ühtluse kaudu kokku võetakse. Ja see sisu ei või mitte iga silmapilk vahelduda. Peab olema miski kindel, valitsev aistingute, kujutelmade, tunnete jne. ring, milles ja mille tõttu isik iseennast võiks vahenditult ära tunda; neil ei tarvitse sugugi mitte iga elu silmapilku täita, kui nad aga ainult alaliselt jälle uuesti nähtavale võivad tulla, sest nad võivad

olemas olla ka dispositioonidena, potentsiaalse energiana (võrdle 1); teadvuselu seotus ei saaks ei psüükiliselt ega füüsiliselt püsida muidu, kui potentsiaalsete olengute abil. Ent samuti ei tarvitse need ka sugugi olla samad elemendid, mis terve elu kestel maksvusel on; igal elujärgul võib olla oma keskuslik, päämine sisu. Tundel ja tahtel on siin suurem tähendus kui tunnetusel. Elutunne (eluaistingutega seotud lõbu- või norutunne, vaata I, 4, IV, 7c) moodustab oma enamasti ebamääraste, kuid siiski igale hingelisele sisule oma märki vajutavate ja seda varjundavate meeoludega sagedasti küll nägematuks jääva, kuid sellegipärast ometi mitte vähem tähtsa tagapõhja, millel meie reaalse eneseteadvuse jaoks on suurem tähendus kui mõnel kujutelmal või mõttel. Algupärandlik või hiljemalt omandatud teatud laadi elutunde (näituseks lõbu- või norutunde) dispositiooni nimetame meie temperamendiks. Arenenumas ja energilisemas vormis tuleb meie mina nähtavale meie valitsevates püüetes, meie ihaldustes ja kirgedes. Iseenese üle omandame meie selgema teadvuse iseäranis liigutusaistingute ja üldse sarnaste olengute kaudu meis, mis meile paistavad välisilmas või meis enestes sündinud muutumiste põhjustena, milles meie sellepärast arvame aistivat enese aktiivsust. Miskisugune tõsisem individuaalsus ei saa areneda tunde- ja tahtelu kontsentratsioonita. Inimesel, kel ei ole miski keskuslikku sisu, vaid alati midagi uut otsides püsimata ruttab ühelt teisele, ei jatku küllasel määral aega ja jõudu, et end koondada ja enese mina olla; iseennast tunda tähendab iseennast äratunda; ja see eeldab alaliselt jälle taastulevaid teadvuse elemente. Sarnane keskuslik sisu, mis esineb teatava alalisusega, vastandina enam vahelduvatele, perifeerilistele elementidelle, moodustab ka siis, kui ta mitte lakkamatult avaldumas ei ole, selle, mida võiksime nimetada omaks reaalseks minaks. Esiotsa langeb reaalne mina oluliselt ühte temperamendiga. Kui mitte ainult elutunne.

vaid ka kõrgemal arenemiskraadil olev tunde- ja tahteelu määrab reaalse mina loomu, siis nimetame seda „iseloomuks“⁵⁸). Kuivõrd sõna „mina“ tarvitatakse selles mõttes, niivõrd ei ole ka minakujutelm küll mõne üksiku elemendi või elementide rühma, vaid juba miski sügavama tuuma taastoode, mis on moodustunud teadlikult ja teadvusetult sündiva kasvamise ning töö tulemusena teadvuses.

Vormiline ja reaalne ühtsus on omavahel alalises vastastikusel vaigutuses. Reaalne ühtsus ei saa olemas olla vormilise ühtsusega; ilma seotusega ja kokkuvõtmisega ei võiks teadvuse sisul olla miskisugust vältavust ja kindlust. Kuid siin tahame siiski iseäranis alla kriipsutada, et ka vormiline ühtsus ainult teatava kraadini võib olemas olla ilma reaalse ühtsusega; vorm puruneb, kui sisu esitab liig suuri vastolusid. Isegi täie tervise juures olevas teadvuseluses ilmub teatud murdumis- ja ülemineku-ajajärkudel niisuguseid vastolusid ja äkilisi muutumisi, mis isiku iseeneselle võõraks teevad ja ähvardavad ta ühtsust lõhkuda. Nii tõusevad ühes virguva suguküpsusega koguni uued elutunded, uued ihaldused ja soovid; isik tunneb enese olevat nagu iseenesest välja kistud. Ta ei saa enesest enam aru. See rahutu meeleolu, fantaasia julge lend teeb ta eneselle võõraks. Ka vaimline küpsus saavutatakse, iseäranis sügavamate iseloomude juures, samasuguse käärimise teel. Mitmesugused inspiratsioonid, ideed ja sunnid liiguvad kaootilisel viisil; vaimline kasvamine algab tihti, nagu luukoe moodustamine laialipillatud punktides. Sarnane arenemise sporaadiline järk väärdakse alles pikka-

⁵⁸) Kui tahetakse vahet teha väljete vaim ja hing vahel, siis võiks vaimu all mõista sünteesi (vormilist mina), hinge all (tarvitades seda sõna kitsaimas tähenduses) temperamenti ja iseloomu (reaalist mina). Individuaalsuse juure kuuluvad mõlemad, nii suurem rohkus kui ka energiline kontsentratsioon.

mööda, kuid täielikult väärdud ei ole see ühegi isiku poolt. Kuid just see, et tuntakse sisemist lagunemist ja käärimist, sisemist kahtlust, näitab, et on olemas miski ühtsus, mis koos hoiab laiali-pillatud ja vastolulisi elemente. Ainult selle tõttu, et kõigis vastukohtades liigub üks ja seesama mina, võib nende omavaheline suhe jõuda teadvusse. Ja mida tugevam vormiline ühtsus (süntees), seda tugevamaid vastandeid võib ta koos hoida, ilma et ta puruneks.

Ka siis, kui keskuslikud teadvuse elemendid kogu elu kestel ei jää ühesugusteks, vaid mitmesugustel arenemisastetel on ka mitmesugused, säilib vormiline ühtsus, kui üleminek ühest seisukohast teise on pidev ja motiveeritud. Vaimline revolutsioon ei purusta mina ühtsust, kui ta on (nagu suurem osa revolutsioone) ainult juba kaua varjatud kujul edasikestnud protsessi tulemus. Kui tagasi vaatame möödunud ellu, siis leiame sääl mitmesuguseid reaalseid minasid, mille ühtsust ja seotust tihti õige raske on üles leida. See läheb korda seda kergemini, mida enam mälestus suudab motiveeritud üleminekuid nähtavalle tuua. Ainult põhjuslikkuse suhte abil meie mitmesuguste olengute vahel suudame meie säilida veendumust oma individuaalsuse ühtsusse, kuna mina äratundmine ühe ja sellesama eluperioodi piirides võib sündida koguni vahenditult, ilma järeldamiste ja konstruktsioonide abita.

Mida motiveerimatamad selle vastu üleminekud paistavad olevat ja mida arusaamatumaks muutub meile üleminek ühelt olengult teisele, seda enam ligineme meie ebanormaalsustelle ja haiguslikkustelle. Siis tuleb nähtavalle reaalse mina lagunemine, mis on kas meie psüüklilise energia nõrgenemise sümptoom, ehk siisuguse nõrgenemise põhjus ise. Esimest liiki näitusi esitab meile nõndanimeetatud psükasteenia (hingenõrkus), kus psüükliline energia on otsekoheselt vähenenud; viimast

liiki näitusi leiame hüsteerias ja kahekordses teadvuses (double conscience) ⁵⁹⁾.

Psükasteenia nõrgestab teadvuse sisu kokkuvõtmise võimet, mille tõttu isik enam ei suuda harjunud vahekorris oma ülesannet täita toimiva olevusena. Sisemiste orgaaniliste muutuste tõttu tunneb ta enese tihti ümbritsevast ilmast eraldatuna ja iseeneselle võõrana, — ei suuda asju enese ümber ega iseennastki ära tunda. Siin huvitab meid iseäranis iseene äratundmise võime puudumine. Patsient paistab iseeneselle võõras olevat; ta seletab, et ta on olnud keegi teine ehk et ta on surnud. Niisugune „depersonalisatsioon“ on sünteesi, psüükilise energia (II, 5) nõrgenemise järelendus ehk, kui tarvitada Pierre Janet' väljet, psüükilise põnevuse (tension psychologique) nõrgenemise, millest on tingitud sisemine seotus uute ja varemate olengute vahel. Kokkuvõtmise võime ei ole ometi täiesti kadunud, sest juba sellesamaga, kui haige ütleb, et ta on muutunud millekski teiseks, eeldab ta teatud võimet oma uut olengut võrrelda endisega.

Kui psükasteenia avaldub sarnasel viisil, siis on reaalse mina nõrgenemine või lagunemine põhjustatud vormilise mina nõrgenemisest. Muutus sünnib küll ka kõigis teistes isiku olengutes; elutunne on teistsugusem kui enne; — kuid see kõik ei ole otsustava tähendusega, ja need muutused ise ilmuvad osati psüükilise energia nõrgenemise tagajärjel. Ükski teadvuse sisu (aistingute, kujutelmade, tunnete jne.) osa ei tarvitse ära langeda; vähenenud on jõud, mitte aga ulatus.

Hüsteerias selle vastu kaob üks osa teadvuse sisust. Võib esineda aistimisvõimetus (anesteesia), või mälestamisvõime kadumine (amneesia), või hal-

⁵⁹⁾ Selle kohta vaata: Pierre Janet, *Les obsessions et la Psychasténie*. Paris 1903, I—II, ja tema varemast teost: *L'automatisme psychologique*. Paris 1884. Sõna hüsteeria tarvitatakse siin kitsamas mõttes (la grande hystérie).

vatus (paralüüs). Teisest küljest omandavad aga teised funktsioonid haruldase tugevuse: tõusevad äkilised tungid, millele alistutakse vastupanemata, või pääsevad valitsema hallutsinatsioonid ja tunnelused. Selle tõttu tekib tugev vastolu mitmesuguste isiku olengu vahel, ning selle vaigutusena võib mälestuslik side laguneda ja iseene äratundmine takistatud saada. Sellega sünnib siin vormilise mina nõrgenemine reaalse mina nõrgenemise, kindla tuuma lagunemise vaigutusel. Hüsteeriliste haigete juures võib nimelt ka järgnev kahekordne teadvus esile tulla. Kaks olengut järgnevad vahenditult teineteisele ja kummaski paistab isik olevat teistsugune: iseloom, mälestused, teadmused ja meeolud on kummaski mitmesugused. Mõnikord võib isik vahe üle „vana“ ja „uue“ olengu vahel teadlik olla. Teistel kordadel, kui seda ei sünni, võivad siiski ühe olengu tumedad mälestused teises olengus maksvuselle pääseda, nagu näituseks üks daam, kes uppumise hädaohust johutatud närvilise paroksüsmi tagajärjel perioodiliselt paljude meelte tegevuse, kõnevõime ja kõik selgemad mälestused kaotas, sattus vett nähes alati väga erutatud meeololu, ka siis, kui ta seda ainult pildil nägi. — Ühes ja sellesamas isikus on võidud konstateerida mitte ainult kahekordist teadvust, vaid ka kolme, koguni viie mitmesuguse vahelduva teadvuse olemasolu. Igal teadvusel olid omad mälestused; ainult üksikutel juhtumistel ja mõnede üksikute olengute suhtes leidis ka ühiseid mälestusi. Mõnikord oli naise *b*-olengus mälestusi *a*-olengust ja samuti *c*-olengus *b*-olengust. — mitte aga ümberpöörduvalt, kui *b* järele jälle *a* ja *c* järele *b* esines⁶⁰). — Kuid mis

60) Mõnikord võidakse haige endises iseloomus leida nende joonte vihjeid, mille järele see pärast on jagunenud osadeks, kuna mitmesugused kalduvused, huvid ja meeolud põhjustavad teineteise või võitlevad teineteisega. See, mis alguses moodustas vastolu tõsiduse ja kergemeele, rõõmu ja kannatuse, ükskõiksuse ja auahnuse vahel, võib hiljem haigusliku lõhestuse juures siirduda mitmesugustesse reaalistesse minadesse

veel iseäralikum: võidakse konstateerida ka samaaegist kahekordist teadvust. Mis isik oma hariliku teadvuse juures ei tea või ei taha, seda avaldab või teeb ta teise isiku sisendusel märkide või hariliku kirja abil, kui aga selle eest hoolitsetakse, et tolle teadvuse tähelepanu tervena oleks andunud sisendusele. Hüpnootilises olengus isikule sisendatud käsu, mille ta pärast aga unustanud, täidab ta teatavasti ometi tihtigi määratud ajal. Paljudel juhtumistel on võidud näidata, et niisugust käsku (hüpnootilise järgnevat sisendust) ei täida mitte isiku harilik teadvus, vaid miski „alateadvus“, mis kirjalikult vastab kõigile küsimustele, mis haige indiviidi selja taga seisev isik talle tasakesi sosistab, kuna „ületeadvus“ (harilik teadvus) samal ajal näituseks kõnetelusse on süvenenud. Tihti kritiseerib „alateadvus“ „ületeadvust“, ilma et viimasel sellest aimugi oleks. Siin tuleb ilmsiks teadvuselu lagunemine, või on moodustunud endise kõrvale teine uus reaalne mina, mis mõlemad elutsevad ühel ajal, kusjuures mõlematel minadel on oma süntees, nii et uus süntees mahutab enesesse küll ka vana sünteesi, kuid mitte ümberpöördult. Sagedasti on teistsugune meel valitsevas seisukohas, teistsugune meeoleolu võimul. Ei ole siis midagi imelikku, kui teisik (alateadvus) mõnikord eelistab eneselle koguni iseseisvat nimetust võtta, et mitte „selle teisega“ end ära vahetada.

Iseloomulik vahe psükasteenia ja hüsteeria vahel avaldub ka selles, et psükasteenikud ei alistu hüpnootilisele, ei ole vastuvõtlikud sisendustele, kuna hüsteerikud väga kergesti hüpnootiseeruvad. Hüpnootilise ja hüsteerilise olengu ühiseks omapärasuseks on, et mõlemates teatud teadvuse sisu osad ära langevad, kuna selle teised osad harilikult inten-

---

mis tihti ei seisa miskisuguses, või seisavad ainult ühekülgses mälestuse seotuses. Jagunemine sünnib siis teatud lõhestusjoonte järele, mida juba eelkäivates iseloomu avaldustes on võimalik leida. Võrdle: Morton Prince, *The Unconscious* (Journal of Abnormal Psychology. 1908). Lhk. 287.

siivsemalt esile tulevad. Hüpnootilises olengus mälestatakse harilikust olengust ainult seda, mis hüpnoteerija sisendab, ja kui isik ärkab uuesti harilikku olengusse, siis ei mälesta ta suuremalt osalt enam midagi sellest, mis hüpnootilises olengus sündinud või tehtud. Ainult hüpnootiliste elamuste tõttu äratatud meeoleu võib püsima jääda (nagu lugu võib olla ka ekstaasi järele).

Nii imelikud ja ebanormaalsed kui need nähtused ka ei ole, ei puudu siin ometi enam või vähem määralsed analoogiad normaalse teadvuseluga. Igal hajameelsusel, igal tugevamal tähelepanu koondusel, igal suuremal vastuvõtlikkusel välistelle mõjudelle on teatav sarnasus mainitud nähtustega. Posthüpnootilise sisenduse analoogiat võib näha ka järgmises juhtumises. Sel ajal, kui ma istusin kord oma töölaua ääres ja kirjutasin, oli mul tarvis midagi ühest raamatust järele vaadata, mis asetses raamaturiivil teises toa otsas. Esiotsa kirjutasin aga edasi ja süvenesin oma ainesse. Vähe hiljem aga tõusin üles, sammusin raamaturiivi juure — ja ei teadnud esimesel silmapilgul, mis ma siit õieti tahtsin, kunni alles mõtiskelu abil meeletuli, mida pidin järele vaatama. Ettekavatsemise ja selle täitmise vaheaja kestel sündis miski teadvusetu ettekavatsetuse jätkamine, mis tahtnatult sünnitas toimingut, enne kui „ületeadvusele“ ettekavatsetus uuesti meeletuli. (Võrdle III, 6; 10.) See, mis normaalses teadvusel võib esineda kahekordse teadvusena⁶¹), on siiski ainult nõrk lignemine päris kahekordselle teadvusele. Ja kahekordne teadvus on omakord jälle ainult lähenemine peaaegu täielikule teadvuse reaalse ühtsuse lagunemisele, mis ilmsiks tuleb kaugelle arenenud vaimuhaiguses. (Võrdle II, 5.) Mõistatuslik ei ole, nagu Hume uskus, mitteteadvu-

61) Kogemused näitavad, et harjutamise teel võib ka normaalses isikutes esile kutsuda toiminguid, mis neile paistavad mitte nende eneste, vaid teiste poolt korda saadetud. L'Année psychologique. III. Lhk. 643—647.

vuse ühtsus ja seotus, vaid just teadvuse lagunemine enam või vähem iseseisvateks sünteesideks või minadeks. Niisuguste iseseisvate sünteeside moodustumises sisalduv probleem on tõsiasjaliselt seesama, mis sisaldub samuti juba niisuguse sünteesi tekkimises, nagu seda on teadvus. Hume ei näinud ainult, et ükski aisting, kujutelm jne. ei saagi teisiti olemas olla kui seesuguse sünteesi elemendina.

6. **Kujutelmade püsivus.** Kujutelmad omas lihtsaimas vormis on taastoodetud ehk uuesti esile kutsutud aistingud. Kuna meie aga siiski vahet teeme kujutelma ja edasikestva aistingu vahel, nii et algupärandliku aistinguga ja selle kujutelma vahele, milles aisting uueneb, asetub miski vahe ruum, siis tekib küsimus, kust siis kujutelmad tulevad? Kas tõusevad nad psükooloogiliselt mitte-millestki, või kestis nende olemasolu edasi teadvuse läve taga? — Missugust hüpoteetilist vastust on võimalik anda sellele küsimusele, ühenduses teadvusetu ja teadliku vaheliste suhete üldprobleemiga, seda teame juba (vaata III). Meie ei saa teisiti, kui peame niisuguseid kujutelmi, mida vastavad aistingud meil on kunagi olnud, palju ligemasse vahekorda seadma oma teadvusega, kui niisuguseid, mida vastavaid aistinguid sääl iialgi ei ole esinenud. Juure tuleb siia veel see iseäraline asjaolu, et kujutelmad, uuesti pinnale kerkides teatava ajalise vahe ruumi järele, võivad muutunud olla, uutesse rühmisse koondunud ja kokku sulanud. Nii kujutelmade alalhoidumine, olgugi et nad mitte alati teadvuses ei ole, kui ka nende ümbertöötamine, ilma et teadvus sellest osa võtaks, õigustab meid teadvusetu psüühilise energia mõistele andma positiivist tähendust, hoolimata kõigist raskustest, mis siis tekivad, kui tahetakse läbi viia nägelikku käsitust teadliku ja teadvusetu vahelisest kontinuiteedist. Kui kõneldakse jälgedest, järeljäädikidest ehk dispositsioonidest, mis pääle aistinguga või kujutelma teadvusest kadumise sinna jäävad, siis on

selle aluspõhjaks oletus, et ka vaimlises valdkonnas peab olema midagi analoogilist energia püsivusele kehalises looduses. Üht niisugust analoogiat kasutasime juba äratundmise ja taastootmise (V, B, 1) ning reaalse mina (V, B, 5) seletuses. Psüüholoogia ei pääse neist mööda, niipea kui ta katsub hilisemaid olenguid seletada varemate, ajaliselt neist lahutatud olengute abil. Vahe kehalise ja vaimlise looduse vahel seisab siin siiski selles, et esimeses piirkonnas võimalik on potentsiaalset energiat näidata kui määraliselt antud olengut, kuna vaimlises piirkonnas midagi vastavat võimalik ei ole. (Võrdle II,2 ja 8.) Puhtfüsioloogiliselt ei leidu selles õieti miskisugust raskust, sest iseenesest on kerge aru saada, et tekkida võib ajuprotsess, mis on samalaadiline, kui kunagi varemalt esinenud protsess ja et niisugune protsess võib seda kergemini sündida, mida sagedamini seda on korratud ja harjutatud. Võib kujutella, et kordumise juures molekulid asetsevad nii, et nad suurema kergusega tasakaalu kaovad. Selle vastu ei ole meil aga miskisugust pilti, mille abil meie võiks nägelikuks teha, mis tähendab vaimline põnev jõud (potentsiaalne energia); vallanduse puudumine, tasakaalus oleng või ühetaoline oleng on ju psüüholoogiliselt vaadatuna teadvusetu oleng, tähendab, niisugune oleng, mis enesevaatluselle ei alistu.

Paljud kogemused näitavad, et taastootmisvõime tähelepanemisväärselt kaua võib püsida. Kujutelmi, mis paljude aastate jooksul ei ole nähtavalle tulnud, võidakse antud juhusel uuesti esile kutsuda. Meis leidub palju rohkem kujutelmade võimalusi, kui meie neid mõnel üksikul momendil või koguni tervel elu järgul suudame tõelisusse kutsuda. Dispositsioonide (kujutelmade võimaluste) rohkus moodustab tugeva vastandi igas ajalises momendis antud aktuaalsete kujutelmade vähemalle arvule. Kerguse ja rohkearvulisuse suhtes, millega potentsiaalne kujutluselu võib üle minna aktuaalseks, tulevad ilmsiks väga suured individuaalsed lahkuminekid. Ja

nii kergus kui ka rohkus rajaneb — nagu seda juba reaalse mina kirjeldusest nägime (5) ja mis hiljemalt veel spetsiaalsema käsitletu alla tuleb (V. B, 8; VI. F; VII. B, 2) — väga suurelt osalt teistele teadvuselu elementidelle, mitte ainult tunnetuse elementidelle.

Tähelepanuväärseid näitusi selle kohta, kuidas mälestused, mis paistavad täiesti kadunud olevat, äkitselt võivad jälle pinnale kerkida, leiame meie ägedates tunnelustes, ebaharilikkudes situatsioonides, teatud maastikkude taasnägemisel jne. Kõik, mis oma-pärasel viisil meelt erutab või meeoleolu sünnitab, võib vanu kujutelmi uuesti esile tuua. Vanaduses tulevad iseäranis lapsepõlve ja nooruse mälestused kergesti jälle esile (kuna hilisemad elamused tihti ainult väga puudulikult mälestusse jäävad). Tõusvas palavikus, hüпноosi kestel ja pääle oopiumi naudingut kergivad arvurikkad, sagedasti väga elavad ja individuaalist värvi kandvad mälestused uuesti teadvusse, mis sääb teistes olengutes mitte ei tekiks. Surma hädaohu silmapilgul, näituseks uppuvas inimeses, tõuseb tihti terve mälestuskujutelmade sõjavägi, nii et isikulle paistab, nagu oleks temale kogu ta minevik avanenud. Hüsteeriliste haigete hüпноotiseerimise abil on korda läinud nende endist reaalist mina, tähendab, nende iseloomu, nende teadmusi ja tundeelu niisugusena, nagu see oli varemalt, taas esile kutsuda: haige kõneleb ja toimib, nagu oleks ta äkitselt kuue- või seitsmeaastasusse vanadusse siirdunud jne. — Ometi peab siis sarnase taasvirgumise võimalus olemas olema. Kujutelmade surm peab sellega ainult varjusurm olema⁶²⁾.

62) Terve rida näitusi siin mainitud nähtuste kohta leidub: Carpenter, *Mental Physiology*. Chap. 10. — De Quincey, *Bekenntnisse eines Opiophagen*. — Dessoir, *The Magic Mirror*. (*The Monist*, Oct. 1890) — Binet, *Les altérations de la personnalité*. Paris 1892. Lhk. 236—244. Huvitav diskussioon surijate psüükilise olengu kohta leidub ajakirjas *Revue philosophique* 1896.

Kangekaelsus, millega kujutelmad alal püsivad, on mõnda psükoloogi, nimelt Herbarti⁶³), sundinud arvama, et ükski kujutelm päris ära ei kao, vaid ainult teiste poolt välja tõrjutakse, nii et tarvis on ainult takistust kõrvaldada, kui ta uuesti pinnale sukeldub. Iga kujutelma tuleb sellepärast vaadelda pinguloleva vedruna. Kuid kogemus õigustab meid ometi ainult seda järel dama, et kui kujutelmad enam teadvuses uuesti ei esine, neid sellepärast ometi ei tohi vaadelda absoluutselt kadunuina. Pääle selle kujutab Herbarti käsitus, samuti kui Hume'i käsituski (5), üksikuid teadvuse elemente veel liig iseseisvatena. Taastootmine sünnib alati seotuse abil, milles üksikud kujutelmad seisavad teiste teadvuse elementidega, ehk, nagu öeldakse, assotsiatsiooni abil. Taasilmumise võime ei suhtu absoluutselt mitte ainult üksikusse kujutelma enesse.

7. Enne kui üle minna kujutelmade tekkimise ja sisemise ühenduse seaduste arutamisele, peame vaatlema ühelt poolt veel nende suhtumist mõnedesse suguluses olevatesse teadvuse elementidesse, teiselt poolt neid üldiseid vahekordi, millest mälestused tingitud.

a) Mälestuspildid, hallutsinatsioonid, illusioonid.

Kujutelm on omas lihtsaimas vormis taastoodetud aisting, ja taastootmine eeldab ajalist vaheruumi. Aistingu otsekohese jätkamisena ja ärituse järelvaigutust vastavalt (V. A, 3b) võivad aga tekkida järe laistingud (iseäranis sagedasti nägemismeele piirkonnas, kus neid kutsutakse järelpiltideks). Kui kaua üksisilmi päikest tähistella, siis tekib silmi sulgedes päikese pilt. Mõnikord tekib komplementaarne järelpilt, mis esitab algupärandliku aistingu komplementaarvärvi. Niisugustel järe laistingutel, mis iseäranis sagedad on nõrgenenud meelteorganide juures, on kujutelmadega niipalju ühist, et nende kestuse silmapilgul

63) Lehrbuch der Psychologie. § 11 ja 26.

miskisugust meeleorgaani äritamist olemas ei ole. Nad erinevad aga viimastest selle poolest, et nad ei teki miski taastootmise tagajärjel, nende tekkimine on vahenditus kontinueedis algupärandliku aistinguga. Päril aistingust erinevad nad selle poolest, et nad tekivad meeleorgaanis eneses, ja harilikult kaovad nad pea, või meie ei pane neid tähele, sest neil puudub igasugune praktiline tähendus⁶⁴). — Kui tähelepanu koondada järelpildile, siis võidakse esile kutsuda nähtud eseme mälestuspilti, mis elavuse ja selguse poolest üle ulatab lihtsast mälestuspildist (vabast kujutelmast), mida muidu võidaks esile kutsuda, F e c h n e r⁶⁵) nimetas seda nähtust m ä l e s t u s j ä r e l p i l d i k s. Isegi need isikud, kel muidu ei ole miski elavaid ja värvilisi mälestuspilte, võivad sel viisil niisuguseid sünnitada, vähemalt silmapilgu vältusel. Nende mälestusvõime tarvitab otsekui tõeliste aistingute aitajat kätt. Ka siin ilmuvad mitmesugused individuaalsed lahkuminekud. Mõnede juures on järelpildil enesel, teiste juures: tähelepanu koondusel järelpildile suurem tähendus. Fechner omandas komplementaarse järelpildi ühe eseme vaatlemise järele harilikus päevavalguses; mälestustegevuse kontsentratsiooni tõttu selle samale ilmus pärast aga mälestuspilt eseme päris värvidega ja ilma komplementaarse järeavarjundita. — Minu poolt ettevõetud tähelepanekud näitavad, et ka järelpilti ennast saab taas uuesti esile kutsuda. Akna vaatlemise järele (tumedam rist heledal tagapõhjal) omandasin ma negatiivse järelpildi (hele rist tumedal tagapõhjal). See kadus aegamööda, kuid sulutud silmi vaatepiiri kohale jäi valkjass udulaik, ja kui ma tähelepanu koondasin sellele udulaigule, siis

64) Vördle: Exner, Das Verschwinden der Nachbilder bei Bewegungen. (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. I.) Lhk. 47, j.j.; 50. — Järelaistingute erilisemate suhete kohta vaata: Dessoir, Der Hautsinn. Lhk. 239 ja L'Année psychologique. I. Lhk. 320 j.j.

65) Elemente der Psychophysik. II. Lhk. 492. Juba Newton pani tähele seda nähtust. Brewster, Life of Newton. I. Lhk. 297

tekkis järelpilt uuesti. Viimane oli sellega siis õieti järelpildi mälestusjärelpilt.

Harilikkudest vabadest kujutelmadest ehk mälestuspiltidest tuleb veel eraldada meeilellusioone ja hallutsinatsioone. — Meeilellusioon eeldab aistingut. Teadvusse jõuab mõni väline äritus; väline nähtus juhatab miski pildi tekkimise. Ent aistinguga ühinevad või sulavad ühte ka ebaõiged kujutelmad, see tähendab, kujutelmad, millel ei ole midagi tegu aistinguga. Meeilellusioon on vale osaline tajumus (V. B, 2). (A^a)-ga ühinevad b ja c , kuigi nad antud juhtumisel tõeliselt A -ga ühte ei kuulu. Objektiivsele muljelle antakse pahurpidi pöördud seletus. Nii on, kui näituseks kuupaistel valget käterätikut peetakse miski valgeks kujuk, või liivast kerkivaid laevakere jätiseid inimesteks. Või kui isik haiglaste aistingute tõttu usub enese sisikonnas looma või enese kehas pahareti enese elutsevat, või kui vaimuhaige peab oma varju teda jälgivaks rotiks: mida kiiremini ta ise jookseb, seda kiiremini jookseb ka see tal järel. — Meeilellusioonist erineb hallutsinatsioon selle poolest, et viimase juures juhatav äritus puudub, või et see igatahes on koguni kõrvalise tähendusega⁶⁶). Kuna aga raske on tõendada, et siin juhatav äritus täiesti puudub, siis on meeilellusiooni ja hallutsinatsiooni erinevus õieti ainult kvantitatiivne. Väga tihti algavad meeilellusioonid koguni ebamäärases vormis, laikudena või valgusvirvendusena vaatepiiril, ebaselge kõlana kõrvus, ja alles vähe hiljem kujunduvad nad piltideks, mil isiku jaoks on määraline tähendus; selle juures võivad nüüd mälestused ja kujutelmad samal viisil kaastegevusse tulla, nagu nende abil meeilellusiooni moodustub antud aistingu aluspinnal. Hallutsinatsioon erineb harilikkudest vabadest kujutelmadest selle poolest, et ta omab sarnase elavuse ja sel-

⁶⁶) Sarnase vahe illusiooni ja hallutsinatsiooni vahel seadis esimest kord üles Esquirol: Des Maladies mentales. I Chap. 2-3.

guse, mis muidu on omane ainult aistingutele ja tajumustele, mille tõttu isik teda ka käsitab tõelise tajumusega. Füsioloogilises suhtes vastab tema tekkimist see, et aistimis-närvikeskused oma sisemistel põhjustel satuvad sarnasesse olengusse, mis muidu ainult välise äritamise tõttu võib esineda. Isik näeb ja kuuleb kujusid, mida olemas ei ole, kuid mis temale ometi võivad paista nii tõelistena, et ta nende olemasolus ei kahtle. Uuemal ajal⁶⁷⁾ tehakse veel vahet päris hallutsinatsiooni ja valehallutsinatsiooni vahel, mille abil igatahes küll tekivad elavad pildid välistest äritustest rippumatult ja ilma mälestustega ühenduses olemata, kuid neid ei käsitata päris tõelisusena, isegi siis mitte, kui isik kaldub neid pidama objektiivselt teiste olevuste poolt antud märkideks, ähvardusteks või hoiatusteks. Isik omistab valehallutsinatsioonile välise, objektiivse algupära, kuid sel ei ole tema jaoks sarnast tõelisuse ilmet kui aistingul ja tajumusel. Kui lõvi pilt on hallutsinatsioon, siis kardab isik teda; on ta aga ainult valehallutsinatsioon siis ei tunne petetu miskisugust hirmu, ka siis mitte, kui lõvi oma käpa talle õlale paneb; vahest näeb ta nähtuses ainult temale saadetud sümbooli ehk tunnust. Suurem osa hüpnogoogilistest nähtustest (III, 8) on valehallutsinatsioonid; samuti võib ka oopiumi suitsetamine niisuguseid esile kutsuda. Uneluspildid on kas meeieillusioonid või valehallutsinatsioonid, või ka päris hallutsinatsioonid. Valehallutsinatsioonid on sagedad psükasteenikute juures (5), kuna hüsteerikud ja alkohoolikud kannatavad rohkem päris hallutsinatsioonide all. Hüsteeriliste haigete juures on võimalik hallutsinatsioonidele anda määrast suuna, kas sel teel, et hüpnosi ajal haigeid kästakse hiljemalt teatud asja vaadelda⁶⁸⁾.

67) Kandinsky, Kritische und klinische Betrachtungen im Gebiete der Sinnestäuschungen. Berlin 1885. — Juba Bonnet kirjeldas selletaolisi nähtusi. Essai analytique. Lhk. 426 j.j.

68) Pierre Janet, L'automatisme psychologique. Lhk. 150 j.j. (Hallucination avec point de repère).

või — enam kaudsemalt — kui nende meeleorgaanidesse vaigutatakse, sest hallutsinatsioonid võivad värvide, häälte, lõhna või maitse tõttu, mida haiged isikud aistivad, väga selgelt määratuteks saada⁶⁹). Viimast laadi hallutsinatsioonide juures on mälestused ja kogu indiviidi iseloom otsustaval viisil kaas-tegevad. Ka ajaloolised jutustused nägemustest võivad neid esile kutsuda. Jeanne d'Arc'i silmi ees seisis kõige sagedamini pääingli Mikaeli, ta kodu-koha kaitsja, kuju, ja tema nähtud kujud olid kõik nende piltide taolised, mida ta oli kirikus näinud⁷⁰).

Küsitav on, kas hallutsinatsioonid ja valehallutsinatsioonid ei või tekkida ka harilikkudest kujutelmadest, mis elavuse ja selguse poolest intensiivsemaks muutuvad. Nimelt ägeda tunneluse juures võivad mälestuskujutelmad omandada liginevalt hallutsinatsiooni, iseäranis aga valehallutsinatsiooni elavuse, selguse, äkilisuse ja kindluse. Siiski on vabade kujutelmade (mälestus- ja fantaasiakujutelmade) ja hallutsinatsioonide vahel õige otsustav vahe nimelt selle poolest, et viimaste tekkimist ei saa mitte täiesti seletada vabade kujutelmade tekkimises maksvusel olevate seaduste (vaata 8) abil. Kus hallutsinatsioonid algavad elementaarsemas ja ebamäärasemas vormis või esile kutsutakse meelelise ärituse tõttu ja alles hiljemalt omandavad määralise pildi vormi, sääl on muu seas ka indiviidi mälestused kaasvaigutavad ning siis on arusaadav, et hallutsinatsiooni sisu kokkukõlas seisab isiku kogemuste ja kujutelmade ringiga⁷¹).

Harilikkude mälestuste ja fantaasia

69) Charcot, Clinique des maladies du système nerveux. II. Lhk. 22 j.j.

70) Anatole France, Vie de Jeanne d'Arc. I. Lhk. 33—35; 227.

71) Hallutsinatsiooni järkjärgulise kujunemise kohta elementaarsest algusest leidub näitusi: Cellini Autobiograafia (saksa keeles Goethe tõlkes. I. Lhk. 323). — Hagen, Die Sinnestäuschungen. Leipzig 1837. Lhk. 36. — Les hallucinations télépathiques. Trad. d. l'Anglais. Lhk. 176 j.j. — Lasserre, Notre-Damé de Lourdes.

siakujutelmade elavuse ja selguse suhtes ilmuvad mitmesuguste isikute juures õige suured lahkuminekid. Ainukeseks masstaabiks, mida siin saab käita, on see, missuguse kraadi võrra vaba kujutelm ligineb aistingulle või tajumusele. Aistingud võivad mitmesugustes isikutes loomulikult mitmesugusel elavuse ja selguse kraadil esile tulla, nii et liginemisel aistingute elavusele ja selguselle on mitmesuguste isikute juures lahkuminev tähendus; kuid suhteid kujutelmaja ja aistingu vahel mitmesuguste isikute juures saab ometi väga hästi teineteisega võrrelda. Ühede juures on vahe väga väike, teiste juures väga suur.

120 isiku, suuremalt osalt noorte üliõpilaste hulgast, kes vastasid minu poolt väljasaadetud ankeetlehele psühholoogiliste küsimustega, seletasid 60, et nendel olla iseäranis elavad ja selged nägemiskujutelmad. Üks nimetas oma nägemiskujutelmi „määratu tugevateks ja elavateks“; teisel olla mõnikord „peaaegu üliloomulikult tugevad“ nägemiskujutelmad; kolmandal on üksikud nägemiskujutelmad „peaaegu viirastuslikud“; neljandal „kannavad nad ligikaudu tõeliste tajumuste iseloomu“; viiendalle paistab, „nagu oleks ta teatud situatsiooni õieti alles mälestuses läbi elanud“. — Suuremalt osalt näevad need, kel elavad nägemiskujutelmad, omas fantaasias või mälestuses asju värvilistena; see ei ole siiski alati tarvilik. Paljud seletavad, et kuigi nende kujutelmad liginevat tõelistele tajumustele, näha nad neid ometi „päevapiltidena“ ehk hallikasmustadena heledal tagapõhjal. — 45 isikut seletasid, et nende kujutelmad väga erinevat aistingust ja tajumusest; need olla „jõuetud“, „udused“, „kahvatud“, ebaselged ja kaugel olevad“, „nagu tumedad päevapildid“, „nagu pildid poolpimeduses“. Üks neist toonitas, et ta nimelt siis märkavat oma kujutelmade kahvatust, kui ta mälestatut taasnäeb. — Kujutelmade jõuetus ei takista nende juures ometi mitte alati neid tunde erutamise tõttu teadvusse tugevasti vaikutamast.

Üksikutes vastustes tähendatakse, et mälestuse elavus olenevat sellest, kui suur on ajaline vahe läbielamise ja mälestamise vahel, või kui selgena esines algupärandlik tajumus, või kui suur huvi on seotud mälestatuga. — Mõned leiavad, et neil raske olla nende omastest elavat ja selget mälestuspilti kujundada; nendelt nõudvat niisuguse pildi esilekutsumine erilist ponnistust („ma pean oma ema eneselle alles konstrueerima“, ütleb üks niisugustest vastajatetest), kuna kaugemal seisjate mälestuspildid kergesti ilmuvad. Siiski leidub ka üks vastupidine näitus⁷²⁾.

Mis puutub mälestuste modaalssusse, siis on siin nägemiskujutelmadel kindlasti ülekaal. Mainitud 120 isikust vastavad 90 enam või vähem kindlasti ses sihis. Paljude juures on aga ka kuulmekujutelmad kaasvaigutavad, iseäranis siis, kui läbielamise kestel kuulnud häälel oli miski iseloomulik tähendus. Mälestuskujutelmaga mõnest inimesest teatud situatsioonis on siis ühendatud näituseks tema hääle või naeru kujutelm. Mõnedel võib mälestus olla nii visuaalne kui ka auditiiivne, seda mööda, kas nägemise või kuulmise elamus äritas tugevamini. Ainult koguni üksikutel on kuulmekujutelmad niisama tugevad kui nägemiskujutelmad. Üleval mainitud (V. B, 1) Charcot' patsient, kel alguses oli äärmiselt elav nägemismälu, omandas selle järele, kui ta oma närvinõrkusest paranes, jälle elava kujutlusvõime, kuid see oli nüüd visuaalsest muutunud auditiiivseks.

Sõnakujutelmades mängivad hääleorganide liigutuste kujutelmad (vahest koguni nende tõelised liigutused) pääosa. Mainitud 120 isiku hulgast olid 32-el sõnakujutelmad motoorsed, 31-el —

⁷²⁾ Võrdle selle juures Fechneri (Elemente der Psychophysik. II. Lhk. 469—491) ja Galtoni (Inquiries into human faculty. London 1883. Lhk. 83—114) varemald uurimusi.

visuaalsed, 7-el — auditiivsed, kuna 21 seletasid, et nende sõnakujutelmade modaalsus rippuvat sellest, kuidas nad sõna esimest korda tundma õppisid. — „Motooristes“ sõnakujutelmades on siiski harilikult ka nägemis- ja kuulismälestused kaastegevuses, nagu ümberpöörduvalt visuaalsete sõnakujutelmadega harilikult (iseäranis püüde juures sõna eneselle selgelt kujutella) ka liigutuskujutelmad või häälelihaste tõelised liigutused kaasas käivad. — Nende 21 hulgas, kelle sõnakujutelmad olid mitmesugustel juhtumistel mitmesugused, leidis palju niisuguseid, kes kuuldud sõnade suhtes olid motoorsed või auditiivsed, ainuüksi raamatutest tuntud sõnade suhtes aga visuaalsed, — daanikeeliste sõnade juures harilikult motoorsed või auditiivsed, võõraskeeliste sõnade juures visuaalsed⁷³). Siiski leidub ka vastupidiseid näitusi. — Iseenesest mõistetav, et sõnakujutelmade juures kõik inimesed algavad motoorselt või auditiivselt. Et nimetatud isikute hulgas leidis võrdlemisi suur arv visuaalseid, on seletatav sellega, et nad suuremalt osalt olid üliõpilased⁷⁴).

b) Vaadeldes mälestuspiltide säilimist ja tekkimist peristavaid tingimusi, tuleb iseäranis tähele panna kolme asjaolu: suhteid algupärandlike kude kogemuste läbielamise kestel, suhteid nende taastootmise kestel ja lõpuks mälestuste eneste kvaliteeti.

a) **Mälestus, tingitud suhetest läbielamise kestel.** Läbielamine ripub orgaanilise seisukorra v ä r s k u s e s t j a t ä h e l e p a n u s t. Lapsepõli ja

73) Vastavaid näitusi leidis Ballet' (Die innerliche Sprache. Aus dem Franz. Leipzig ja Wien 1890. Lhk. 72) ja Baldwin'i (Internal speech and song. Philos. Review. July 1893. Lhk. 387 j.j.) juures.

74) Charcot pani kõige esiti tähele mitmesuguseid sõnakujutelmade modaalsusi, mille ta üles leidis kõnevõime haiguste õpingu juures. Tema teooriad on esitatud mainitud Ballet' teokses. — Üsikutid ajaloolisi ja kriitilisi märkusi leidis L'Année psychol. III. Lhk. 590—594.

noorus on kõige parem õppimise aeg. Vanaduses ununeb see kõige enne, mis kõige viimati läbi elati, nagu üldse viimati omandatu kaob kõige enne (vaata IV, 4). Rabanduse ja langetõve juures näeme samuti, et unustatakse viimati läbielatu, kuna varemalt läbielatud asjad jäävad mällu. — Niisama omandab teatud tähenduse ka aeg ja kordamine. Nobedaimalt omandatu kaob kiiresti. Õpeaine tuupimine ei vii samadelle tulemustele kui tõsine õping. Kui selle kordamine, mida soovitakse mälestusse vajutada, sünnib pikema vaheaja kestel, siis omandatakse see paremini kui seda lühema aja päale kokku surudes. Mälu haigusliku nõrgenemise juures ununevad kõige enne harilikult need sõnad, mis väljendavad konkreetseid ja individuaalseid esemeid, kuna abstraktiste mõistete ja suhete väljed paremini alal püsivad, missugust nähtust võiks nii seletada, et isikuid ja asju kerge on eneselle ilma sõnadeta kujutella, kuna abstraktsed mõisted ja suhted selle vastu omandavad meie teadvuses kindlama piirjoone alles sõnade abil: meil on kaugelt suurem vilumus nende sõnade tarvitamises, mil on abstraktne tähendus, kui nende sõnade, mis väljendavad konkreetseid esemeid ⁷⁵⁾. Üldse jäävad asjad meile kergemini mällu kui sõnad. Kus käsitletakse sõnu konkreetse tähendusega, sääl kaldub eseme pilt sõnakujutelma välja tõrjuma, mida aga abstraktiste sõnadega mitte ei juhtu. — Et esimestest lapsepõlve aastatest nii vähe alal hoitakse, on osalt selle läbi seletatav, et nende aastate elamused väga lahku lähevad hilisemate aastate elamustest, osati selle läbi, et ka kujutelmad selle perioodi kestel, kus suuraju mängib ju koguni vähe aktiivist osa (vaata IV, 4), on vaid ebakindlad ja nõrgalt järjestatud.

β. Mälestus, tingitud suhetest taastootmise kestel. Värskus ja tähelepanu on ka taastootmise päätingimusteks. Väsimuse olengu kestel või-

⁷⁵⁾ Kussmaul, Die Störungen der Sprache. Lhk. 163—165.

vad peaaegu kõik kujutelmad kaduda, kuna hergas olengus või oopiumi mõjul (6) võivad esile tulla terved kujutelmade sõjaväed, mis muidu harilikult nii ei sünni. — Pääle selle peab taastootmise silmapilgu oleng ja meeleolu esitama teatud sarnasust läbielamise silmapilgu olenguga ja meeleoluga (kuigi siin ometi ka vastand võib vaigutada). Palavikufantaasiaid mälestatakse tihti ainult ligema palaviku hoo kestel ja hüpnootilise olengu kestel läbielatu ilmub uuesti mällu alles ligema hüpnoosi ajal. (Kaherkordse teadvuse üle v. 5.)

7) **Mälestus, tingitud kujutelmalaadist.** Kõige paremini omandame selle, mis on kõige selgem, kõige otsustavam ja kõige teravamini väljendunud. Eluaistinguid ei saa nii kergesti taastoota kui nägemis- ja kuulmisaistinguid, selgeimaid ja kõige enam väljakujunenenumaid, mis meil on. Tundeid ei saa nii kergesti taastoota kui selle kujutelmi, mis neid äratas või nendega kaasas käis. Millest meie oleme täiesti aru saanud, selle omandame paremini kui arusaamatu. Nägemismälestusele on see suureks eduks, et tal võimalik on palju suuremat mitmekesisust esitada ja seda samal ajal valada selgemasse ning korrapärasemasse vormi. Haruldaset hää mäluga isikud on tõenäoliselt alati visuaalsed isikud. Kuna nad oma kujutluses moodustavad valmis skeemid, millesse nad järjestavad kogu omandatu, siis annavad nad sellega suurele hulgale iseenesest ilma miski seotuseta üksikasjule kindla koha ühises kogus, milline järjestus võib täita niisuguse aset, mis selge arusaamise tõttu tahtmatult tekib. Ka aega ja ajalisi suhteid säilime meie paremini mälus, kui meie seda eneselle kujutleme õgujoonena.

8-a. Kujutelmade ühenduste seaduspärasus. Kui meie andume oma kujutelmade voolule, siis näivad teadvusse kerkivad pildid nagu „iseenesest“ tulevat, niisama kui aistingud. Igal juhtumisel arvame meie märkavat, et need sama vähe võiksid meis eneses sündida, nagu vahenditud aistingudki. Nii esi-

mesi kui teisi peame võtma niisugustena, nagu nad on, nagu nad tulevad. Iseäranis siis, kui üles kerki- vate ja eelkäivate kujutelmade vahel on liig suur vastolu ja vahe, näivad meile esimesed olevat koguni seletamatud. Näib, nagu ei oleks siin vaigutus miskisuguses vahekorras põhjusega. Kui siia juure arvata veel äkilisust, millega kujutelmad mõnikord enese olemasolust teadustavad, siis ei ole miski ime, kui paljud, kes füüsilises ilmas võimalikuks ei pea miskisugust põhjusliku rea katkemist, ometi arvavad, et psüükiline ilm miskisugustele kindlatelle seadustele alluvat. Meie nägime juba (vaata III), et teadvuse ilm ei ole miski lõpetatud totaalsus; ta on meile ainult siis arusaadav, kui oletada vastastikust vaigutust teadliku ja teadvusetu tegevuse vahel. Mitte kõik psüükilise olengu tekkimise tingimused ei ole antud teadlikus kujutelu- ja tundeelus; teadvusetud, päritud või iseomanudatud dispositsioonid ja instinktid mängivad tihti suurimat osa, ja vaatleja õpib neid tundma alles nende vaigutuste kaudu. Sellepärast on teadlikkude kujutelmade vastastikuse vaigutuse seadused meile ainult ohjeteks, mis võivad meile abiks olla teadvuse nähtuste vaheldumiste mõistmisel, empiirilisteks reegliteks, mille abil meie järjestame kogemuste kaaost. Kuivõrd meil korda läheb psükoloogiliste nähtuste ligema uurimuse teel leida kinnitust sellele reeglile, niivõrd leiab kinnitust ka põhjusliku seotuse oletus, millega uurija asub sisemise kui ka välise ilma juure. Ja kui mõnda nähtust ei saa selle reegli abil küllalt hästi seletada, siis järeldame sellest ainult niipalju, et peab leiduma veel miskisuguseid seadusi, mida meie ei tunne, või et seotus on niivõrd segi läinud, et võimatu on nähtust viia lihtsalle vaatekohale.

b) Kujutelmade ühenduse seadused. Kujutelmade assotsiatsiooni seaduste esitamisel kasutame niisugust menetelumoodu, mille järele oletame, et mõni üksik kujutelm (või aisting) on meile antud, ja katsume siis leida, missuguseid kujutelmi see kogemuspäraselt kalduv on esile kutsuma. Tõeliselt

ei ole mõne kujutelma esilekutsumine küll tingitud ainult mõnest üksikust elemendist; alati vaigutab hulk elemente üheskoos ja tihti mõjub eelkäiv kujutelm ettevalmistavalt. Element, mille meie võtame assotsiatsiooniprotsessi lähtekohaks, moodustab nii ainult kõige tähtsama, mitte aga ainukese järgneva kujutelma äratamise põhjuse⁷⁶⁾. Seda kinnitab ka see nähtus, et üks ja seesama kujutelm mitte alati ei suuda üht ja sedasama teist kujutelma esile kutsuda. Katsetest on selgunud, et neljastsajast sagedasti ettetulevast sõnast, millele neli isikut igaüks neli korda vastuseid andis, mitte ükski igakord sedasama assotsiatsiooni ei äratanud⁷⁷⁾. — Peale selle tuleb assotsiatsiooni seadusi ja vorme, mille ülesseadmise käsitelule otsekohe asume, esialgul vaadelda ainult empiirilisel antuina. Edaspidi katsume näidata, kas neid kõiki saab viia ühe põhivormi pääle, kas neid saab tuletada üldisest teadvuse loomust (II, 5 ja V. B. 5). Nii siis käsitleme meie kujutelmade assotsiatsiooni õpetust samalt vaatekohalt kui aistingute õpetustki (V. A, 1, 5).

I. Kujutelmade ühendus sarnasust mööda.

(Psükoloogiline formel: $a_1 + a_2$. Lahkuminev näitaja märk tähendab seda, et sarnasus vaevalt kunagi absoluutne on ja niisugune ka ei tarvitseks olla. Lahkuminevusi võib alati leida.)

1. Sarnasuse kõrgeim aste, mis assotsiatsiooni juures üldse võib esineda, on assotsiatsioon samasuse tõttu ehk identsuse sarnasus, mille järele kujutelm esile kutsub teise kujutelma, mis on esimesega täiesti sarnane ehk identne, (tõeliselt võib ta niisugune olla või ka mitte olla). Seda laadi sarnasus vaigutab juba vahenditu ära-

⁷⁶⁾ Vördle: Über Wiedererkennen. Vierteljahrsschrift. XIII. Lhk. 450. XVI. 187.

⁷⁷⁾ Münsterberg, Experimentelle Beiträge zur Psychologie. IV. Lhk. 30.

tundmise ehk tajumise juures (vaata V. B, 1 ja 4 lõpp). Kas vahenditu äratundmist nimetada üheks kujutelmade assotsiatsiooni juhtumiseks või mitte, ripub sellest, kas „assotsiatsioonilt“ nõutakse, et mõlemad elemendid peavad esinema vabade kujutelmadena või mitte. Vahenditu äratundmise juures ei ole see mitte nii, kuid seda võib ometi käsitada ka kui äärmist juhtumist, kuna siin kumbki element iseseisvalt teadvuses ei esine, vaid otsekohe teineteisega kokku sulavad, niipea kui äritus tuleb. Kätsed näitavad, et äratundmise ja assotsiatsiooni nobeduse suhted on ühesugused⁷⁸⁾. See näitab meile äratundmise ja assotsiatsiooni sugulust; nad suhtuvad teineteisse, nagu tangens sekantsi. Tihti sünnib äratundmine (mis ei ole siin enam miski vahenditu äratundmine) alles vaba sarnasusassotsiatsiooni abil, kuna enne tarvis on varemalt aistingut või kujutelmale esile kutsuda vaba kujutelmata, kui käesolev aisting või kujutelm võib paista tuttavana. See on teist laadi kaudne äratundmine, kui V. B, 2 mainitu.

2. Kaugemal asetsevat sarnasuse astet esitab kvaliteedi sarnasus. Seda võib leida omaduste vahel, mida küll ei saa täiesti sarnastada, kuid mis siiski näivad suguluses olevat. Niisuguste omaduste kujutelmad kutsuvad teineteise taas esile. Niisugune värvisarnasus, nagu oraanshi ja kollase vahel, võib ka põhjeneda assotsiatsioonil. Sõna kõla võib teise samasuguse kõlaga sõna esile kutsuda, nagu see riimides esineb. Näopilt võib esile kutsuda isiku kujutelmata, üks isik teise isiku kujutelmata. Värvivarjund ja vorm ei ole siin mitte täiesti ühesugune. Ka selles ilmub kvaliteedi sarnasus, kui isegi need isikud, kel miski aimu ei ole optikast, ometi järjestavad värve nii, nagu nad spektris esinevad, kui meie suudame ära tunda asju teises valguses kui varemalt, isikuid või maale värvitus reprodutsioonis, melodiat isegi siis, kui helikõrgus ei ole ühe-

78) Bourdon, Observations comparatives sur la reconnaissance. (Revue philos. 1895. II.)

sugune varemalt kuulduga. Tihti seisab sarnasus ainuüksi vormis, nagu see esineb järgmises kujutelmade reastikus: spiraal, korgitõmbaja, juuksekähar, põrsasaba. Võrdkujudeks ja võrdlusteks annab niisugune kvaliteedi sarnasus tihtigi johutuse, näituseks, kui Homeros võrdleb edasitungivate greeka sõdurite helkivaid sõjariistu kauge metsapõlemisega.

3. Veel kaugemal asetsev sarnasus on suhte sarnasus ehk analoogia. Siin sünnitab asja kujutelm, mille osad või omadused seisavad teatud suhtes teineteisega, teise asja kujutelm, mille osad või omadused samal või sarnasel viisil suhtuvad teineteisse. Vormi sarnasus moodustab ülemineku kvaliteedi sarnasuselt suhte sarnasusele. Näitusteks assotsiatsiooni kohta suhte sarnasuse abil on meile keelelised metaferid (võrdlevad ehk piltlikud väljendused). Nii see tegumood, kuidas sõnadelle, mis märkisid kehalisi nähtusi, pärast anti hingeliste nähtuste väljete tähendus (I, 3). Niisuguste sõnade sünnis, nagu „toolijalg“ või „naelapää“, on vaigutanud analoogiad mitmesuguste materiaalist nähtuste vahel. Üks Austraalia neeger nimetas raamatut „konnakarbiks“, sest teda avada ning kinni panna saab. Suhte sarnasuse tõttu nimetavad hindulased vihmapilvi raskete udaratega lehmadeks ja nad lasevad õöl päeva „sünnitada“. Max Mülleri ⁷⁹⁾ järele leidub keele arenemises aja-järk, mille kestel „kõiki mõtteid, mis välja ulatasid igapäevse elu kitsast silmapiirist, pidi väljendatama metaferite abil, [ja] et need metaferid ei olnud veel muutunud niisugusteks, millistena nad on meile, nimelt paljasteks väljeteks, mis tarvitamise ja traditsiooni tõttu harilikkudeks saanud, vaid neis tunti ja mõisteti veel pooleldi nende algupärandslikku, pooleldi nende muutunud iseloomu“. See

⁷⁹⁾ Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache. Deutsch von Böttiger. II. Lhk. 335. — Metaferite üle võrdle: Darmstetter, *La vie des mots*. Paris 1887.

ajajärk kestab õieti praegu veel edasi, kui sõnad omandavad ülekandmise teel uusi tähendusi. Nii-suguste ülekannete näitusteks on: „magus“ (inimese kohta); „hiilgav“ (tegudelt); „tuim“ (inimese hingeelu). — Taidelises fantaasias sünnib assotsiatsioon suhte sarnasuse tõttu osati sääli, kus võrdkuj (nagu Homerose juures) pääteemat valgustab, või kus pääteemal enesel on sümbolne tähendus (Aladdin, iseäranis tema apelsiinid ja lambid). — Kui Schiller'ile („Der Tanz“) rütmi võim tantsivate paaride üle meele tuletab ilma-seadust, mis valitseb taevakehade liikumist ilmaruumis, siis on ka siin analoogia see, mis teda juhib ühelt kujutelmalt teisele. — Kui niisugune üleminek sünnib vahenditult, siis moodustub sümbol. Sümbol on konkreetne kujutelm, mis vahenditult esile kutsub teise kujutelma, mis ei oma samasugust nägelikkust kui esimene. Sümbolis on esimesel kujutelmal oma iseseisev tähendus ja ta oleks arusaadav ka siis, kui teine kujutelm tulematuks jääks; kuid tahtmatult esineb siin teatud laadi kahekordseks tegemine, kuna teine kujutelm esimese järel üles kergib. Tihti on see teine kujutelm väga ebamäärane ja vormitu. Noolte kimp üksmeele väljendusena, kotkas mõtte tähendajana on konkreetset pildid, mitte miskisugused mekaanilised märgid⁸⁰). — Teaduslikus mõtlemises mängib assotsiatsioon analoogia abil tähtsat osa, kuna ta juhib niisuguste nähtuste teineteisele kõrvuti seadmisele, mis harilikule teadvusele ei paista olevat ühtekuuluvad, näitused kuu ja kukkuv kivi. Teadvuse ülesleidmisel väljaspool enese mina tugeme meie tahtmatult ka analoogiatele (1, 4, 6). — Sümbolist erineb skeem ja allegooria. Skeemil puudub sümboli individuaalne iseloom; ta ei ole

80) Sümbolid ei teki mitte alati analoogiate kaudu. Et rist sai kannatuse võrdkujuks, see võttis oma alguse ajaloolisest ühendusest (kokkupuutumissotsiatsioon); kui ristisümbol aga edasi kantakse üht laadi kannatuselt teisele, siis on tegu sarnasussotsiatsiooniga.

miski pilt, vaid üldine vorm, mis sobib mitmesugustele asjadelle; õgujoon võib tähendada näituseks nii aega kui ka liikumise suuna. Skeem on ebamäärane juhatus konkreetiste piltide formeerimiseks; ise ei ole ta miski pilt kitsamas mõttes. Allegoorias ei vaiguta analoogia mitte vahenditult; mõlema kujutelma vaheliikmena on tarvilik veel kolmas kujutelm, mis sisaldab kummaski kujutelmades oleva ühesarnase. Allegooria eeldab kolme liiget, kuna päris sümbol eeldab ainult kaht, kuna üleminek viimase juures sünnib vahenditult. Seotud silmiga naise pilt, mõök ühes, kaal teises käes, oleks arusaamatu, kui meie ei teaks, mis ta peab tähendama. Skeem erineb sümbolist oma abstraktse iseloomu poolest, allegooria teadliku vaheliikme poolest. Ta ei ole tekkinud, nagu päris sümbol⁸¹⁾, kujutelmade vahenditu ülemineku läbi.

II. Kujutelmade ühendus osa ja terve vahel. (Psükholoogiline formel: $a_1 + [a_2 + b + c]$.)

Siin sünnib üleminek ühelt antud kujutelmalt kogu kujutelmade rühmale, mille huigas leidub üks antud kujutelmaga sarnasuse tõttu suguluses olev kujutelm. Seda laadi assotsiatsioon tuletab meeleosalist tajumust (V. B, 2); siin on terve (totaalsus) ainult teatud vastandis teda äratava kujutelma või aistinguga. Totaalsus tuleb esile ühel hoobil, mitte järgnevalt. — Kui ahjus põlev tuli (a_1) äratab sepikoja kujutelma ($a_2 + b + c$), siis sünnib üleminek sepikoja tule (a_2) abil, kuigi see ei eelda sepikoja teisi osi. Rohu lõhn võib esile kutsuda haigemaja mälestuspildi kõigi üksikasjadega. Meelepoolne kuningas Lear tahab pimedat Glosteri lohutada ta õnnetuses; lohutus tuletab talle meele jutlustajat, mille juures kõneleja puritaanlike jutlustajate viisil hoidis kübara käes; kübara vilt sünnib teda jälle eneselle kujutlema võimalikku sõjaka-

⁸¹⁾ Laiemas mõttes võib ka skeeme ja allegooriaid nimetada sümbolideks.

valust: hobuste rauad katta vildiga, et nii ilma k rata vaenlaselle päale tungida⁸²). Teisej rgu tähtsusega joonte abil konstrueeritakse siin üks stseen teise järele. — Laste juures esineb seda laadi kujutelmade assotsiatsioon sagedamini  leminekuna ühelt osaliselt kujutelmalt teisele osalisele kujutelmale⁸³). — Täieliku hullumeelsuse (d mence) juures, kus kujutelmade ring täiesti lagunemas, on kujutelmade ühendamine m aratud ainult  helaadilise sõnade k la (assonantsi) kaudu; h alte sarnasus kutsub välja kõik sõnaga ühendatud kujutelmad. Ka normaalses olengus äratab iga sõna juba oma h ale tõttu teatud assotsiatsioonid.  ksikust k last võib küllastuda, et meis kogu meloodiat esile kutsuda⁸⁴). Mälu eksperimendid on näidanud, et silbil suurem kalduvus on järgnevat silpi esile kutsuda, kui eelk ivat (kuna taastootmine edaspidi meile tundub kõige loomulikumana), kuid see sünnib teisiti, kui antud silp on mõne v rsim odu (näituseks

82) Thou must be patient; we came crying hither:
Thou know'st, the first time that we smell the air,
We wawl and cry. — I will preach to thee: mark.

. . . This' a good block: —
It were a delicate stratagem to shoe
A troop of horse with felt: I'll put 't in proof;
And when I've stol'n upon these sons-in-law,
Then, kill, kill, kill, kill, kill, kill!

(Sa pead olema kannatlik; me tuleme siia nuttes: Sa tead, kui hingame esimest korda õhku, siis vingume ja kisendame. Tahan jutlustada sulle, pane tähele . . . See on ilus kübar: — Oleks peen s jakavalus katta hobuste rauad vildiga: tahan seda katsuda; ja kui olen märkamatult kätte saanud need v imehed, siis l uakse nad surnuks, surnuks, surnuks!)

King Lear, act IV, scene VI.

83) Th. Ziehen, Die Ideenassoziation des Kindes, Berlin 1898. Lhk. 50 j.j. (Näituseks: „kala“ — „oja“; „leht“ — „puu“).

84) Stephan Witasek, Beiträge zur speziellen Dispositionspsychologie (Archiv f. syst. Philosophie. III.) Lhk. 283—285. „Kompleksioonide“ taastootmused.

trokaiuse) viimaseks liikmeks: siis kutsub ta esile kogu takti⁸⁵⁾.

III. Kujutelmade ühendus välise seotuse tõttu (kokkupuutumise tõttu). (Psükoloogiline formel: $a + b$.)

Üleminek sünnib siin ühelt kujutelma teiselt, mille sisu ei ole ei antud kujutelma sarnane ega suhtu sellesse ka kui terve ossa. — Asjade või omaduste aistingutel ja kujutelmadel, mis meie kogemuses esinevad samaaegselt või vahenditult reasjärgnevuses, on kalduvus teineteist taas esile kutsuda. Mehe kujutelm viib loomulikult tema maja, tema sõprade jne. kujutelma juure, kaardimängija kujutelm roheline laua kujutelma, hukkaläinud laevakere kujutelm ranna kujutelma juure. — Asja kujutelm moodustatakse kokkupuutumisassotsiatsiooni abil selle osade või omaduste kujutelmadest. Laps kogeb, et kindel ja kõva ei ole nähtud pruunivärvilisest lahutatav, ning nende mõlemate kujutelmade ühendamise tõttu tekib laua kujutelm. Asi ei ole meile midagi rohkem kui selle omaduste kogusumma. Sündmuse kujutelm tekib järgnevate elamuste või jutustuse osade ühendamise teel. — Väga tähtsaks kokkupuutumisassotsiatsiooni näituseks on asja ühendamise selle asja tähistusega. Tunnelus ja selle väline väljendus ühendatakse kujutelmas loomulikult viisil. Greeka sõna „hirm“ (phobos) tähendab õieti „põgenemist“. Saksa sõna „erschrecken“ (hirmuma) tähendab niisama õieti „üles hüppama“. Sel vahekorral on tõenäoliselt suur tähendus olnud keele tekkimises ja arenemises. Asjade või sündmuste nägemise kaudu virguvad tunnelused, mis ilmsiks tulevad hääldes ja miimikas, ning see moodustab nüüd täitsa loomulikult kokkupuutumisassotsiatsiooni mitte ainult tunneluse ja selle välise välje, vaid ka viimase ja tun-

85) Müller und Schumann, Experimentelle Beiträge zur Untersuch. d. Gedächtnisses (Zeitschr. f. Psychol. VI). Lhk. 163.

nelust esile kutsuva sündmuse vahel; praktiliselt oli ju tähtis teada mitte ainult seda, mis asjaomane isik tunneb, vaid ka mispärast ta tunneb. Kestva kordumise kaudu ja selle kaudu, et hulk isikuid (näituseks ühe isiku muljete ja avalduste jäljendamise teel) moodustavad sama kokkupuutumissotsiatsiooni nimetuse ehk tähistuse ja asja või sündmuse enese vahel, omandatakse teatamisvahend, kuna võidakse kindel olla, et nimetuse väljendamine äratub kujutelma sellest, mis niisuguse nimetuse ehk tähistuse esile kutsus⁸⁶). Häälte esilepuhkemine võib siiski tekkida lõbutunde tõttu, looduse hääli või loomade kisendamist jäljendades või ka spontaansete liigutustena, mille algupära seisab häälelihaste liigutamise tarbes. Niisugune spontaanselt esile puhkenud hääl võib muutuda siis millegi niisuguse tähistuseks, mida käsitatakse hääle kuulmisega ühel ajal. Indiaanlased annavad oma lapsele nimeks tihti esimese sõna, mille ta õpib hääldama. Siiski võib iga kokkupuutumissotsiatsioon nime andmiselle mõju avaldada, sest mõnikord nimetab indiaanlane oma last ka selle asja järele, mille vastu

⁸⁶) Keele tekkimise kohta vaata: Madvig, Om Sproggets Vaesen. Udyvikling og Liv (Keele olemusest, arenemisest ja elust). Ülikooliprogramm. Kopenhaagen 1842. Lhk. 9j.j.) — Whitney, Life and Growth of Language. London 1875. Lhk. 278 j.j.) — Preyer, Die Seele des Kindes. 3. Aufl. Lhk. 440 j.j.) — Selle teooria huvitava kinnitusena on pime ja kurtum Laura Bridgman. Ta püüdis oma meeoleu nende isikute vastu, kellega ta koos oli või keda mõtles, väljendada häälte abil, mida ta loomulikult ei võinud kuulda, kuigi ta (liigutusaistingute tõttu) võis märgata, et ta neid kuuldavalle tõi, samuti ka seda, et teised neid käsitasid. Selle tõttu muutusid hääled aegamööda asjaomaste isikute nime-deks, kuna ta leidis, et ta nende abil suutis teiste inimeste kujutlust juhtida nende isikute pääle, keda ta mõtles. Võrdle öeste Howe'ide raamatut: Laura Bridgman. London 1904. Lhk. 245—247. — Kurtummade kõnelema õpetamise metoodis omandavad iseäralise tähtsuse kokkupuutumissotsiatsioonid, kuna õpilane näituseks sõrme õpetaja kõrisõlmele või huulte pannes ja sedasama enese juures korrate märkab, kas ta suudab samasugust liigutust sünnitada. Iseäranis huvitav on siin pimedada ja kurtumma Helen Keller'i õpetamine. Võrdle: Helen Keller, Story of my life.

laps esmakordselt huvi näib tundvat. Kui häältel keele moodustamises on suurem tähendus, kui teistel hinges sündivate protsesside avaldustel, siis tuleb see küll sellest, et häältel palju rikkam varjundite tagavara on tunnete väljendamiseks kui teistel avaldusviisidel. Juba loomariigis esineb kisa selle tahtmatu tehtena, mis indiviidisse suurema mõju avaldab, ja on samal ajal ka signaaliks teistele indiviididelle. Hädahüüe hoiatab ja meelitavad hääled viivad sugupooled ühte. Darwin'i järele olla helide kuuldavalle toomise võime inimese esivanemas arenenud sugulise valiku ajal, mille tõttu ka kõige tugevamad tunnelused, nagu kirglik armastus, kiivastus ja võidurõõm nendega seotud on. Nii pidi siis see võime tekkima enne artikuleeritud kõnelemise võimet⁸⁷). — Mitmesuguste aistingute ühiseks omaduseks on, et nad kõik vaigutavad tundes, igäüks oma viisil; ei ole siis sugugi imelik, kui nad lõpuks kõik tõlgitakse tunnete keele. Alguses annab mõni üksik omadus kogu asjale nimetuse; hiljem suudab nimetus äratada asja kujutelma kõigi ta omadustega. — On kord juba moodustunud mõne asja (või ka suhtumise või sündmuse) jaoks tähistus või sõna, siis võib see tähistus või sõna ka sarnasusassotsiatsiooni abil (millisel juhtumisel moodustub „metafer“) või kokkupuutumissotsiatsiooni abil (kus siis räägitakse „metonüümi“) siirduda teiste asjade tähistuseks. Niisuguse metonüümi näituseks võiks tuua sõna „troon“, mis tähendab kuninglikku võimu, sõna töö, mis ei märgi mitte ainult tegevust, vaid ka selle tulemust⁸⁸).

87) The Expression of the Emotions. London 1872. Lhk. 87. — Vaata ka: Otto Jespersen, Sprogets Oprindelse. (Keele sündimine.) Tilskueren 1882. Lhk. 851 j.j.

88) Vördle: Darmstetter, La vie des mots. Paris 1887. Lhk. 45.j.j., kelle vaheteoga metaferi ja metonüümi vahel ühtun. — Üksikuid omadusi, mis alguses asjale annavad tema nimetuse, kutsutakse determinantideks. (Darmstetter, lhk. 41.)

c) **Kujutelmade ühenduste põhiseadus.** Katsete juures mitmesuguseid empiirilisi assotsiatsiooni seadusi viia üheainsa seaduse pääle⁸⁹⁾ on suuremalt osalt silmas peetud ainult kokkupuutumissotsiatsiooni. See on siiski ainult näiliselt nii, nagu kutsutaks mõni kujutelm teadvuses taas esile oma sarnasuse tõttu teise antud kujutelmaga või aistinguga. Katsetes seda tõendada võidakse minna pääasjalikult kolme teed, mis siiski mitte kõik ei näi sihile viivat. — 1. Näidatakse seda, et kujutelmad, mille esemed teineteise sarnased, teadvuses sagedasti üheskoos esinevad. Kuid ometi ei tarvitse teineteisele sarnased asjad sugugi üheskoos antud olla, ning pääle selle ei saa kõiki sarnasussotsiatsioone sel viisil seletada. Tihti seatakse asju kõrvuti alles nende sarnasuse tõttu, kuigi nad iialgi ei ole üheskoos antud. — 2. Näidatakse seda, et teineteise sarnaseid nähtusi tihti väljendatakse ühe ja sellesama sõna abil. Kuid esiteks ei ole see mitte alati nii. Teiseks ei mõtelda mitte alati sõnade abil, nii et võib tekkida niisuguseid kujutelmade assotsiatsioone, mille juures sõnal ei ole miskisugust tähendust, isäranis kui tegemist on individuaalsete nähtustega (vaata 7 b), samuti ka niisuguste isikute juures, kes üldse omavad väga nägelikke ja elavaid kujutelm. Kolmandaks peab ometi miski põhjus olema, miks sarnastelle nähtustelle antakse sama nimi, ja see põhjus ei või olla midagi muud, kui — sarnasus, mille tõttu niisuguseid nähtusi kõrvuti seatakse ja ühte rühma ühendatakse, või mille tõttu ühe nähtuse nimetus üle kantakse teisele nähtuselle. — 3. Kolmas seletusmood on kõige huvitavam. Asja käsitatakse nii: „Kui kaks nähtust on teineteisele sarnased, siis tähendab see, et neil on mõned omadused ühesugused, teised aga lahkuminevad. Näh-

⁸⁹⁾ Oma kirjutelmas: Über Wiedererkennung (Vierteljahrsschrift für wiss. Philos. XIV), lhk. 40—54 ja 167—191 käsitletlen kogu assotsiatsiooniseaduste ja nende omavaheliste suhtumiste probleemi täielikumalt kui siin ruumi puudusel võimalik.

tus X võib siis võrduda $a + b + c + d$, kuna nähtus $Y = a + b + f + g$ on. Kui nüüd X sünnitab „sarnasuse tõttu“ Y , siis on võimalik seda protsessi kujutella niisugusena, et meie a ja b järele ei jatka enam c -ga, vaid f -ga. Või ka nii, et X -is meid iseäraliselt huvitab b , ning selle tõttu siirdume vahenditult X -lt b -le (kuna $a + c + d$ kaovad) ja b -lt Y -lle (kusjuures $a + f + g$ juure tulevad).“ Kogu oletuse nõrk külg seisab aga selles, et meie mitte kõiki sarnasuse suhteid ei saa seletada sel teel, nagu lahutaks meie mitmesuguseid jagusid või omadusi teineteisest. Oraansh ja kollane on teineteise sarnased; kuid ometi ei ole võimalik oraanshi lammutada üksikuteks osadeks, millest teised kollases taas esineksid, teised aga iseeneses oleksid. Maalitud õun ja päevapildistatud õun on teineteise sarnased; kuid ometi ei või meil olla miski kujutelma sellest, mis neil ühist. See peaks vist küll olema ümarus, kuid seda ei saa meie eneselle kujutella ümargusele teatud värvi andmata. Isegi siis, kui võimalik oleks ühiste ja lahku minevate omaduste vahel vahet teha, näituseks kaht nägu võrreldes, mis meile paistavad sarnasena, kuigi sarnasust esitavad ainult üksikud jooned, — isegi siis ei tee meie selle juures niisugust vahet, vaid sarnasus kantakse üksikult osalt üle kogu nähtuselle, kunni alles eritlus selle piirab üksiku osaga.

Ka siis, kui tahetakse ühenduse põhivormiks võtta kokkupuutumissotsiatsioon, ei oleks üleviimine ometi nii lihtne, nagu seda vahest arvavad need, kes sarnasusassotsiatsiooni kõrvale heidavad. Füsioloogilises suhtes on kokkupuutumissotsiatsiooni juures, nagu äratundmise (V.B,1) juureski, tegev harjutamise seadus. Ühe kujutelma üleminekut teise seletatakse füsioloogiliselt nii, et vastavad ajuprotsessid sagedaste kordumiste tõttu otsekohehes ühesuguses reasjärgnevuses omandavad tendentsi samas järjekorras teineteise üle minna. Sellega on siin tegev sama põhimõte, mis tegev on harjumuse

juureski. Kuid kui nüüd harjutus ses sihis vaigutab, et üleminek *a*-lt *b*-le kergemini sünnib, siis peab seesama harjutus ka nii mõjuma, et *a* ära tuntakse. Sest *a* tuleb selle juures vähemalt niisama sagedasti nähtavale, kui sagedasti sünnib üleminek *a*-lt *b*-le. Sellega ei saa siis esineda miskisugust kokkupuutumissotsiatsiooni ilma esimese liikme enam või vähem teadliku äratundmiseta. See on tarvilik eeltingimus, sest, kui ma oleks *a* täiesti unustanud, siis ei võiks see mulle enam *b*-d meele tuletada, millega ta varemalt koos nähtavale tuli. Sellepärast eeldab kaudne äratundmine (2) ikka vahenditult äratundmist. Tihti ei ole *a* äratundmine sugugi vahenditult, vaid peab enne esinema käesoleva *a* vaba sarnasusassotsiatsioon varemalt taastoodetud *a*-ga, kui võib sünnida üleminek *b*-le. Kuid tihti võib *a* äratundmine ometi sünnida nii vahenditult ja kiiresti, et meie seda ei märkagi ja imestame, kuidas *b* teadvusse tuli. See sünnib siin niisama, nagu meis tekivad järelpildid niisugustest aistingutest, mida endid meie ei märkagi, ja vahest koguni niisugustest äritamistest, mis teadvusse ei ole jõudnudki (vaata III, 6). Ka sarnasusassotsiatsiooni juures võib midagi selletaolist juhtuda. Ühel jalutuskäigul üllatas mind väga elav Helveetsia mägestikumaastiku mälestuspilt ja ligema meeleskelu abil jõudsin otsuselle, et selle pidi esile kutsunud olema võimsate pilverüngaste nägemine silmapiiril. Nii ei tule siis mitte sarnasusassotsiatsiooni, nagu seda harilikult arvatakse, vaid just kokkupuutumissotsiatsiooni lugeda kokkupandumaks ja keerulisemaks assotsiatsiooni vormiks kui see väliselt näib olevatki.

Võidakse küsida, kas füsioloogilises suhtes sarnasusassotsiatsioonile ei ole võimalik leida sama lihtsat seletust kui kokkupuutumissotsiatsioonile. Niisuguse seletuse võimalikkus põhjeneb sel asjaulul, et sarnasusassotsiatsioon siis kõige vabamalt ja

tugevamalt tegevuses on, kui pääaju elujõulisem või ta põnevus tugevam. Nii on tuleviku ennustajate, luuletajate ja suurte probleemidega tegutsevate mõtlejate juures. Nimelt niisugustel silmapilkudel ühendatakse teineteisest kaugel asetsevaid nähtusi sarnasuse tõttu. See johutab meid sarnasusassotsiatsiooni siduma füsioloogiliselt sellega, et pääajul tarve on kogutud energiat käita või tugevamale põnevusele vallandust leida, — samalaadi tarve kui see, mis sünnitab tahtmatu liigutuse. Kui üks kujutelm või terve kujutelmade ring kogu teadvuse on vallanud ja ta tugevasti liikuma pannud, siis pääsevad ühekorraga maksvuselle kaks tendentsi: püüe valitsevat kujutelma kinni hoida ja püüe energiat vallandada. Mõlemaid tendentse rahuldatakse sarnasusassotsiatsiooni kaudu, kuna teadvus suguluses seisvate kujutelmade esiletoomise tõttu otsekui keerleb valitseva kujutelma ümber. Uued kujutelmad tulevad teadvusse, ilma et endised täielikult kaoks. Füsioloogiliselt väljendades vallanduvad siin samalaadilised (näituseks samakujulise võnkumisega) ajuprotsessid kui endisedki, kuid nad laiuvad ainult teistsugustele aju osadelle. Teatavas mõttes on ka siin tegevuses hariutuse seadus: sest kogu protsess muutub, võrdlemisi väheseid muutumisi esile tuues, alanud protsessi jätkamiseks ja kordamiseks. Kui teatud laadi protsess on pääaju täiesti vallanud, siis sünnib selle muutumine teiseks sama laadi protsessiks kergemini kui koguni teiselaadiliseks. Kokkupuutumissotsiatsioon vaigutaks niisuguse olengu kestel segavalt. — Selge, on, et sarnaseid seisukordi, milles võimalduvad kirjeldatud laadi vabad liikumised teadvuses, kerge ei ole eksperimentaalsel teel esile kutsuda. Sarnasusassotsiatsioon on palju enam tahtmatu ja palju vähem mekaaniline kui kokkupuutumissotsiatsioon. Ei ole siis miski ime, kui eksperimentide juures suuremalt osalt saadakse näitusi kokkupuutumissotsiatsiooni kohta. Samuti peab niisuguste eksperimentide juures vahekordi nii lihtsaks tegema kui vähegi

võimalik, mida sel teel saavutatakse, et opereeritakse mõttetute silpidega. Kui sarnasusassotsiatsioon üldse on võimalik tundma õppida, siis ainult sel teel, kui neid leitakse tahtmatute meeoleude ja tunnetuste tähelepanelikkude vaatluste teel.

Kuigi sarnasusassotsiatsioon (kui siia juure arvata ka äratundmist) on, nagu nägime, kokkupuutumisassotsiatsiooni tingimuseks, siiski ei saa kõiki assotsiatsiooni vorme viia selle pääle, sama vähe, kui kokkupuutumisassotsiatsioonigi pääle. Nimelt ei esita nähtused mitte kunagi sarnasust üksinda. Alati on mitmet laadi elemendid kaasvaigutuses; seda väljendab sarnasusassotsiatsiooni psükoloogiline formel näitaja märgi (a_1 ja a_2) abil. Selle tõttu on igas assotsiatsioonis maksvusel nii sarnasuse suhe kui ka kokkupuutumise suhe, kuigi mitmesugusel määral, ja selle pärast on vahe ülevaale esitatud kolme kujutelmade assotsiatsiooni päävormi vahel ainult kraadimääraline vahe. Siin esitatud assotsiatsiooni seadustest võib keskmist, osalt tervelle ülemineku seadust, palju suurema õigusega vaadelda kõigi assotsiatsioonide põhiseaduseks, millest sarnasusassotsiatsioon ja kokkupuutumisassotsiatsioon eriliste juhtumistena on tuletatud. Kui välja minna formelist $a_1 + (a_2 + b + c)$, siis on kergesti näha, et sarnasusassotsiatsioon ja kokkupuutumisassotsiatsioon kujutavad ainult selle äärmisi juhtumisi. Nimelt kui b ja c tugevus ning selgus väheneb ja nad muutuvad ebamäärasteks, siis saame äärmise juhtumisena, piirikohana, sarnasusassotsiatsiooni formeli: $a_1 + a_2$ — Kui aga a_2 äratundmine ning ühtesulamine a_1 -ga sünnib ikka suurema kiirusega ja märkamattusega, siis saame kokkupuutumisassotsiatsiooni formeli: $a + b$. — Kõige olulisemaks osaks igas assotsiatsioonis tuleb sellega pidada tendentsi kogu olengut taassünnitada siis, kui antud on mõni element, mis ise või mille taoline teine element moodustab olengu üksiku osa. See põhiseadus, mida meie võime nimetada

totaal'suse seaduseks, viib meid loomulikult viisil tagasi teadvuse kui kokkuvõtva tegevuse üldise loomu juure. Sama teadvuse olengu üksikud elemendid ei seisa sääl mitte teineteisest absoluutselt eraldatult ja iseseisvalt, vaid ainult terviku liigetena, mille tõttu seletatav on ka tendents seda taas ellu kutsuda, kui mõni üksik liige antud. Antuste katkendlikku iseloomu tahetakse võimalikult täielikumalt kaotada. Nii tuleb ka siin nähtavale teadvuse vormiline ühtsus⁹⁰). Assotsiatsioon on ainult üks sünteesi eriliik. Kokkupuutumisassotsiatsioon on seda liiki sünteesi kõige elementaarsem vorm; seda on kõige kergem eksperimentaalsel teel välja kutsuda. Sarnasusassotsiatsioon ei tule sääl esile, kus teadvus ei saa anduda enese tahtmatutele võnkumistele. Sarnasusassotsiatsioon moodustub üks suguluses olevatest kujutelmadest koosseisv tervik. Nii moodustab ka sümbool ja sümbooli abil väljendatu ühe terviku.

Meie ei suhtu kunagi täiesti passiivselt ideede assotsiatsioonidesse nagu meie aistingutessegi (A, 6—7). Meie kujutelmade ühendus igal üksikül silmapilgul ei ole tingitud mitte ainult sarnasuse ja seotuse suhetest, vaid ka valitsevast tundeist, mis määrab tähelepanu sihi. Varemalt toodud kujutelmade ühenduse seadused liginevad oma puh-takujulisele, absoluutselle maksvusele ainult neil

⁹⁰) Kui kindlaks jääda niisugusele suhtelle assotsiatsiooni ja sünteesi vahel, siis paistab selgesti silma, kui vähe ma mõnikord õigust annan nõndanimetatud „assotsiatsiooni psükoloogiale“, mis käsitab teadvust absoluutselt iseseisvatest elementidest koosseisvana ja seletab, et kõik psüükilised protsessid sünnivad neist elementidest assotsiatsiooni teel. Ma ei usu elementide absoluutsesse iseseisvusse ja pean assotsiatsiooni sünteesi, kokkuvõtva tegevuse eriliseks vormiks, milles minu arvates nähtavale tuleb teadvuse loomus. (Võrdle: I, 5; V. B, 5). — Assotsiatsiooni psükoloogiat, mille tähtsaimateks edustajateks on Hume, Hartley, James Mill ja Stuart Mill (oma Loogikas) arvustasin ma juba oma teokses *Den engelske Filosofi i vor Tid* (Inglise filosoofia käesoleval ajal), 1874. Võrdle: *Geschichte d. n. Philosophie*, sisustikus „Assoziationspsychologie“ all.

silmapilkudel, kuna meie huvid (nagu siis, kui valitseb tunnetustung) on otse sinna sihitud, et kujutelmad peavad järjestuma nende eneste sugulust ja seotust mööda. Alguses sunnivad määralsed praktilised eesmärgid ja huvid kaalu langetama teatud kindlate kujutelmade reastikkude kasuks. Nii ilmub juba siin teatud laadi valik ehk teatud eelistamine võimalikkude kujutelmade hulgast ja siin on juurepääs valla paljudelle teadvusetuile mõjudelle, mis isegi sääl end maksma panevad, kus meie usume enese mõttevoolu seiravat, mitte aga seda juhtivat. Huvi kaudu jõuame taas instinkti ja temperamendi, nende peidetud allikate juure, mida tihti alles nende tehte tõttu tunnetatakse. Ühendustunde võitahete ja tunnetuse vahel peitub sügavamal kui üksikute kujutelmade ühendusteiniteisega. Kui kõik kujutelmade ühendused põhjeks indiviidi tõelistel kogemustel ja nende kombinatsioonidel ideede assotsiatsiooni seaduste järele, siis peaks iga üksik neist palju selgemalt ja läbipaistvamalt teadvuses esinema, kui see tõeliselt sünnib. — Seda ei tule siiski nii mõista, nagu oleks ainult arusaadava seotuse puudus tunde mõju tõttu seletatav. Tunne võib teisest küljest ka kindlama seotuse sünnitada, kui see muidu võiks olla. Kõige tugevam tunne on see, millega inimene ümbritseb oma eesmäärke; see tunne sünnib teda vahendeid otsima nende eesmärkide saavutamiseks ja loob sellega kindla aluse seotuseks kogu kujutelmade ringi vahel. Kujutelm, mille sisu on ühendatud iseäralise huviga ja mis eneselle koondab iseäralise tähelepanu, moodustab selle tõttu assotsiatsiooni keskuse, kuna peristatakse need assotsiatsioonid, mis oma alguse sellest saavad. See tuletab meile meelega teadvuselu reaalist ühtsust (VB, 5) ja selle tähendust vaimlise elu püsivuse ja tervise jaoks. Niisugust assotsiatsiooni, mille juures tunde elemendid äsja kirjeldatud viisil

mängivad suurimat osa, kuna kujutelm omandab suurema kindluse ja suurema mõjuvuse, kui see järgneks paljastest sarnasus- või kokkupuutumissuhetest, võiks nimetada emotsionaalseks assotsiatsiooniks. See on iga assotsiatsiooni juures kaastegev ja teeb vahekorrad keerulise- mateks kui nad võiksid olla ainult sarnasus- ja kokkupuutumissuhtumistes. Ta on sama palju väärt, kui suur sarnasus või sagedane kordumine. Üksikule isikule omasemaid kujutelmade ühendusi saab sagedasti seletada alles selle assotsiatsiooni vormi abil, mis ka muidu kõige loomulikumalt kuulub totaalsuse seaduse alla, kuna siin tegevuses on ju see meeolu, huvi või tähelepanu, mida taastoodetakse koguolengu elemendina. Ka selle assotsiatsiooni- tüübi iseloomulisemaid näitusi — nagu iseloomuli- semaid sarnasusassotsiatsioonegi — on raske eks- perimentaalsel teel esile tuua. Tunde psükoloogias (IV, F) tuleme veel kord tagasi emotsionaalse assot- siatsiooni käsitelule.

Ligema uurimuse tunde ja tahte mõju üle tun- netamise peame siiski jätma järgnevate pää- tükkide (VI, F ja VII. B, 2) hooleks. Siin olgu ainult niipalju tähendatud, et kui mõnikord kontrast- assotsiatsiooni üles seatakse kujutelmade ühenduse spetsiaalsema juhtumisena, siis selle alla kuuluvaid nähtusi loomulikult viisil saab seletada tunde mõju abil, kui need mitte päris lihtsalt sarna- suse või seotuse seaduste abil ei muutu arusaada- vateks. Tundeelu iseäralisuseks on, et ta liigub vastandites; algusest kunni lõpuni on ta määratud suuremast kontrastist lõbu ja valu vahel, ning siin leiame tugevamaid kontrastvaigutusi kui aistin- gute piirkonnas. Tugevalle ponnistusele ühel mää- ralisel suunal järgneb harilikult väsimus, kui mitte kalduvus oma huvimid juhtida koguni vastupidiselle suunale, nagu ühest värvist küllastunud silm otsib selle kontrastvärvi. Selle abil tuleb ka seletada tarvet valguse kujutelmalt siirduda pimeduse kju- telmale, suure kujutelmalt väikese kujutelmale.

Siiski ei ole mitte igakord tarvis tagasi minna tunde kalduvusele kontrastiliste olengute poole; tihti seisab seletus sarnasus- või seotussuhtes⁹¹⁾. Kontrastid kuuluvad samade ühtekuuluvate mõistete hulka, nagu kaks pooli, mis mõlemad oma suunal on ühekaugusel ühest ja samast keskpunktist. Kääbus ja hiiglane kalduvad mõlemad kõrvale harilikust keskloike möödust. Edasi tuleb see juba elukäigust enesest, et vastandid teineteisele järgnevad, teineteist puudutavad ja teineteise üle lähevad, nagu ööle järgneb päev, murele rõõm. Siin võib nüüd ka väline seotus vaigutada assotsieerivalt.

Väga tähelepanuväärseid näitusi mitmesuguste assotsiatsiooni seaduste tegevuse ja koosvaigutuse kohta esitavad meile need kindlad kujutelmade ühendused, mis moodustuvad paljudel inimestel ühelt poolt tähestiku häälikute (iseäranis vokaalide), häälte ja helide, arvude, nädalapäevade ja kuude ning teiselt poolt teatud värvide ja figuuride vahel. Kus võimalik on leida sellelaadiliste vahenditute ja tahtmatute ühenduste põhjusi, sääl näeme, et need vaigutavad ülaltoodud assotsiatsiooni seaduste järele 120 isikust, kes vastasid ühele minult ülesseatud küsimustereale, tundsid 61, nii siis umbes pool, seesuguseid värvivisioone ja figuurivisioone: 21 tundsid ainult värvivisioone, 14 ainult figuurivisioone, 26 mõlemaid. Kui vokaalid (nende nägemis- või kuulmiskujutelma juures) näivad teatud värvidega otsekui vahenditult ja tahtmatult ühendatud olevat, siis saab seda paljuil korral üle viia vokaalide ja värvi nimetuste sarnasusele (need assotsiatsioonid muutuvad loomulikult selle järele, missuguse keelega tegu) või vahest ka üle minemisele osalt tervelle (kuna vokaal esile kutsub kogu sõna, milles ta ette tuleb). Teistel juhtumisel vaigutab kokkupuutumissotsiatsioon:

91) Võrdle: James Mill, Analysis of the phenomena of the human mind. 2. ed. London 1869. I. Lhk. 113 j. j.

üks vastajatest oli juba koguni väikese lapsena värve tundma õppinud ja nendega palju tegutsenud; kui ta hiljem õppis tähti ja arvusid, siis oli värvide reastik talle skeemiks, millesse ta mahutas need uued kujutelmad, mille kaudu mälu omandas teatud tahtmatu tugikoha. Ka emotsionaalne assotsiatsioon võib kaastegevuses olla, kas üksinda või teiste assotsiatsiooni vormidega üheskoos. Näituseks kui vokaal oma kõlavärvi tõttu äratav samasuguse meeoleu, nagu teatud värvigi, ja sel teel sünnitab selle värvi kujutelma. Arvud, nädalapäevad ja kuud omandavad kujutluses oma värvi osati asjaomastes nimetustes ettetulevate vokaalide (näituseks juuli kui u + i), osati nende äratatud meeoleu (näituseks pühapäevad ja suvekuud heledatena) järele. Figuurivisioone saab sagedasti viia tabelite, skeemide ja kalendri järelvaigutuste pääle. Mõnikord ilmub siin ka analoogia vaigutus, näituseks, kui aasta kuid kujutellakse sõõri või ellipsi osadena, milles liikumine kord taas jõuab lähtekohta, et siit oma teekonda uuesti alata. Ka figuurivisioonides võib jälgida meeoleu mõju, kuna pühapäevad ja suvevaheaja kuud tihti palju rohkem ajaruumi enese alla võtavad, kui harilikud päevad ja kuud⁹²).

d) Unustamise seadused. Kujutelma kadumise juures teadvusest on sagedasti olulisem tähendus assotsiatsioonidel, mida see kujutelm ise või teised kujutelmad äratavad. Niivõrd võib ka juttu olla unustamise ehk, õigemini, kujutelmade taandumise seadustest, mis ligidas ühenduses seisavad mälestamise seadustega.

⁹²) Värvisisioone tunti juba ammu. W. Krohn (American Journal of Psychology. Octbr. 1892) toob nimekirja 85 sarnase töö kohta, kus seda küsimust puudutatakse. Galton tõi ühtlasi ka figuurinägemuse käsitletu alla (Inquiries into human faculty. London 1883). Kõige põhjalikumalt on värvi- ja figuurivisioone käsitelnud Th. Flournoy (Des phénomènes de synopsie. Paris. Genève. 1893). Minu tulemused on tema omadega täielikus kokkukõlas.

1. Päril otsekoheselt ei saa kindlalt teadvuses püsivale kujutelmale loomulikult vastu töötada. Unustamise (ehk nagu seda ka nimetatakse, abstraherimise) kunst võib ainult selles seista, et teatud kujutelmad teiste kujutelmade abil välja tõrjutakse. Kes tahab midagi unustada, see peab leidma tugeva ja suure kujutelmade reastiku, mis tema mõtlemise võiks vallata. See, mida ta otsib (olgu lõbustus või patukahetsus, töö või fantaseerimine), põhjeneb ta iseloomul ja vaimlisel kasvatusel.

2. Paljuil korral on kujutelm algusest saadik seotud mõne teisega, mil nii suur tugevus ja tähendus, et ta esimese aegamööda tumestab või lõpuks koguni välja tõrjub. Kui väikeselle lapsele käes midagi näidatakse ja pärast käsi tagasi tõmmatakse, siis jälgivad lapse silmad harilikult kätt, selle asemel, et asja juures peatuda, kuid kui see mõnel põhjusel on kord suutnud tähelepanu eneselle pöörda, siis ei kurvasta last enam see, mis käega edasi sünnib. Niisugune on iga tõsise kasvatusel ajalugu (vaata III, 4): autoriteet juhib kasvandiku tööle, mis lõpuks omandab iseseisva maksvuse ja tähenduse, nii et esialgne autoriteet unustatakse, nagu ehitusel valminenud majalt telingud ära võetakse. Kui oleks võimalik maja ehitada telingute abi käitmata, siis oleks see loomulikult kõige parem. Tihti ilmub taandamine täiesti tahtmatult, nagu siis, kui see, mida alguses kujuteldi ainult vahendina, pärast paistis siht olevat, mille tõttu algupärandliku sihi kujutelm lõpulikult võib ära langeda. Kuid seda laadi taandumistes on aga tundeelementidel oluline osa (vaata VI. C, 1—2). — Kokkupuutumissotsiatsiooni juures jäävad palju juhtumisel need kujutelmad tähelepanematuiks, millest sotsiatsioon alguse sai, sest järgnevad kujutelmad juhivad kõik huvi ja tähelepanu enestele (III, 6; V B 8c).

3. Teisel korral ei kao esimene kujutelm täiesti, vaid jääb selle kõrval, mis ta äratas, teisejärgu tähtsusega elemendiks. Taandumine ei ole siis täielik. Metaferlikkudes ja piltlikkudes väljendustes

jääb algupärandlik tähendus sagedasti veel hämarduvalt tagapõhjale. Kui kõneldakse näituseks vaimumustuse tulest, siis jääb nende juures, kes ei ole veel üleliiga retoorikaga harjunud, ikka miski tõelise tule kujutelma virvendus järele.

4. Nii võib kujutelma välja tõrjuda kas koguni võõras, teistest piirkonnist tahtmatult teadvusse ärkav kujutelm ($a < x$), või niisugune kujutelm, mille ta ise sünnitab ($a < b$), või ta võib ka teisejärgulise elemendina ühineda võidule pääsva kujutelma ($a + b = b_a$). Kuid leidub veel ka neljas võimalus. Ta võib nii tihedalt ühineda teise kujutelma, et tekib koguni uus kujutelm, mis on küll tingitud mõlemast eelolevast kujutelmast, kuid nii, et neid uues kujutelmast siiski ei märgata. Selle skeemiks on: ($a + b = c$). Siin tuleb ilmsiks teatud laadi „psüükilise keemia“ avaldus⁹³): keemilistes ühendustes omandab saadus aiva teistsuguseid kvaliteete kui neid on ainetel, millest ta kokku pandud, ning analoogilist vahekorda võime leida ka teadvuse nähtuste tekkimises varemate teadvuse nähtuste sisemise kokkusulamise tõttu. Kokkupandud sõnade ajalugu annab meile näitusi selle kohta. Sõna „vürtsikaupmees“, „vaestemaja“ ja „maapäevasaadik“ on nüüd küll vaevalt tarvis ühenduse üksikuid liikmeid eritella, et terviku mõttest aru saada, sest see esineb meile ühel hoobil teadvuses. Sõna „kilogrammmeeter“ loodi selleks, et märkida jõu hulka, mis kulub ühe kilogrammi tõstmiseks ühe meetri kõrguselle; kui on aga juba harjutud sõna tarvitama, siis ei nõua see enam täsmalt mõlemate osade iseäralise tähenduse üle mõtlemist, vaid kogu sõna totaalmõte kujuneb teadvuses ühel hoobil. — Kauguse kujutelm paistab meile olevat lihtne ja vahenditu, ja ometi on ta suuremalt osalt (võrdle V. C, 6) aistingute toode, mis enam iseseisvatena ei vaiguta. — Seesama maksab iga totaalsuse käsituse kohta, mille meie oleme oman-

⁹³) Hartley pööras esmalt tähelepanu sellele nähtusele. Vaata Gesch. d. n. Philosophie. I. Lhk. 504.

danud diskursiivsel teel, see tähendab, et meie kõik totaalsuse üksikasjad oleme läbi vaadanud; totaalsus on meile olemas vahenditu nägemuse objektina, „intuitiivse teadmuse na“, millelt kõik diskursiivsed protsessid juba kadunud. Siingi on harjutus kaastegev: mida sagedamini meie oleme üksikasju näinud, näituseks maastikus või jalutuskäigul, seda paremini ja kergemini võime totaalsust ühel hoobil enese ees näha. Järgnev käsitlus käib üheaegse eel (võrdle V. A, 5). Kujutlusprotsessid võivad „psüükilise keemia“ abil tähtsal määral lüheneda; meie võime oma varema kujutluselu saadusi lühendatud, kokkusurutud kujul enesega kaasa võtta. Selle kaudu säilitatakse energiat uute ühenduste jaoks. Sagedasti on aga raske neid elemente leida, millest totaalsused moodustatud, ja väljakujunenud intuitsioone lahutada nendeks diskursiivisteks protsessideks, mille kaudu intuitsioonid võimaldusid. — Niisuguse „psüükilise keemia“ võimalus on tunnistuseks, et meie kujutelmad ei ole absoluutselt iseseisvad.

9-a. Üksikkujutelmad, individuaalkujutelmad ja üldkujutelmad. Kujutelm oma lihtsaimas vormis on taastoodetud aisting. Kuid niisugusena ei ole ta kokku pandud ses mõttes, nagu aisting (V. A, 2), ning teda võib nimetada üksikkujutelmaks. Niisugustest üksikkujutelmadest moodustatakse kokkupuutumissotsiatsiooni (V. B, 8b; III) abil kokkupandud kujutelmad, mis vastavad kokkupandud pertseptsioone (V. B, 2); nad puudutavad esemeid, isikuid, suhteid ja sündmusi, ning neid võib nimetada individuaalkujutelmadeks. Neis kujutelmis on üksikkujutelmad ühendatud individuaalisteks totaalsusteks. Side üksikkujutelmade vahel, millest individuaalne kujutelm koos seisab, võib mõnikord olla nii kindel ja ligidane, et kallutakse oletama, nagu vastaks individuaalist kujutelmale ka objektiivses ilmas miskisugune müstiline ühtsus, midagi, mida meie nimetame „asjaks iseeneses“, mis on midagi erinevat asja omadustest. —

Sellelaadilised individuaalsed kujutelmad ei ole siiski milgi kombel kindlad ja muutumatud. Nende elemendid võivad vahelduda ja tihti ei ole nad käesoleval silmapilgul enam niisugused kui olid eelkäival. Minu kujutelm lauast, mille ääres istun, on moodustatud mitmesuguste üksikkujutelmade (teatud värv, määraline kõvaduskraad, vorm, asend jne.) ühendusest. Kuid igakord, kui ma lauda nägin, nägin teda ometi mitmet viisi: vaatekoht, valgustus, asend ei olnud kunagi päris ühesugune: kord suundus minu tähelepanu iseäralise olukorra tõttu ühele, kord teisele elemendile (kord värvile ja kõvadusele, kord vormile ja asendille). Ainult siis, kui meie eset või suhet paljalt ükskord oleme tajunud, võib meie mälestuspilt sellest olla lihtne taastoode. Kui meil tegu on paljude tajumustega, siis tulevad lahkuminevused enamal või vähemal määral nähtavalle: meie kujutleme näituseks enese kodu kord ühes, kord teistsuguses valgustuses, ja mitmesuguste elementide vahel võib tekkida teatud võitlus otsustava mõju pärast kujutelma iseloomu pääle, ning see sünnib seda rohkem, mida rikkalikumad ja mitmekülgsemad meie kogemused. Nüüd tekib küsimus, kuidas meie niisuguste vahekordade juures, kus meie ühest asjast oleme omandanud palju teineteisest lahkuminevaid ja teineteisega ühendamatuid (mitte identseltsarnaseid) tajumusi, võime eneselleluua selle asja mälestuspildi, vaba kujutelma niisugusena, mis võiks vastata mitte ainult mõnda üksikut, vaid kõiki sellest saavutatud tajumusi.

Küsimuse raskus seisab selles, et meie kujutelmad alati püüavad saada täielikkudeks ja individuaalisteks, ning seda suuremal määral, mida elavamad nad on ja mida enam meie tähelepanu pöördub nende poole. Kuna aga nüüd igas üksikus kogemuses üksikud jooned ja omadused muutuvad,

sest et absoluutist kordumist ei saa olemas olla, vaid alati ilmsiks tulevad mitmesugused varjundid ja kõrvalised asjaolud, siis ei ole mul ühest asjast mitte ainult üks individuaalne kujutelm, vaid palju. Meie võime sellepärast vahet teha konkreetse individuaalkujutelm (laua kujutelm selles valgustuses, sellest küljest vaadatuna jne.) ja tüübilise individuaalkujutelm (selle laua kujutelm üldse kõigi minu tajumuste järele, eraldades seda kõigist teistest laudadest) vahel. Konkreetne individuaalne kujutelm ei esita miskisugust raskust; see on lihtne taastoode. Tüübiline individuaalne kujutelm peab aga vastama kõiki tajumusi, mis ma olen omandanud sellelt esemelt. — Missugune mõte tuleb nüüd anda ütelsele, et meil on tüübilisi individuaalseid kujutelmi?

Siin peituvat psükoloogilise raskuse ees on juba ammugi ajast saadik peatama jäänud. Siiski ei toonud raskuse nähtavale mitte individuaalsed kujutelmad, vaid üldkujutelmad (see tähendab, niisugused kujutelmad, mis peavad vastama paljuid individuaalseid esemeid, isikuid, suhteid või sündmusi, või ühtviisi kõlbama kõigi nende jaoks). Kui nüüd individuaalsed nähtused, mis ühe üldkujutelmalla peavad kuuluma, teineteisest lahku lähevad ja teineteisega ühendamatud (mitte identselt sarnased) on, siis on raske mõelda sellelaadilise üldkujutelmalla olemasolu võimalust. Üldkujutelm tekib sellesama protsessi tagajärjel, mille tagajärjel moodustub tüübiline individuaalne kujutelm. Nagu konkreetseid individuaalsed kujutelmad võitlevad otsustavama mõju pärast tüübilisse individuaalsesse kujutelmalla, nii võitlevad ka mitmesugused individuaalsed kujutelmad otsustavama mõju pärast üldkujutelmalla. Kui ma tahan eneselle kujutella kolmnurka, siis on see kord sarikkolmnurk, kord elvakülgne kolmnurk jne. Ma

ei saa kõigile kolmnurkadelle ühiseid omadusi välja eraldada ja neilt üksi moodustada kujutelma; iga kolmnurga kujutelmaga tuleb kaasa midagi niisugust, mis ei sünni kõigile kolmnurkadelle. Niisama vähe kui võimalik on puuvilja üldse süüa, vaid ikka peame sööma ainult õunu, pirne jne., niisama vähe on võimalik ka puuvilja üldse kujutella. — Mis mõttes võime siis kõnelda sellest, et meil on üldkujutelmi?

Berkeley pööras kõige esiti teokamat tähelepanu sellele psühholoogilisele raskusele (*Principles of human knowledge*, sissejuhatus), vastandina vanemale käsitusele, mis ilma pikema kaalumiseteta meile omistas iseäralise võime ühiseid omadusi ja seadusi teiste hulgast „välja vedada“ ja neist moodustada uusi, „abstraktseid“ kujutelmi. Berkeley näitas nüüd otse selle vastu, et tal niisuguseid kujutelmi ei ole, kuigi teised filosoofid, näituseks Locke, pidasid seda tähtsamaks inimese eelistuseks loomade kõrval, et ta äimeline on niisuguseid moodustama. „Mul on võimatu“, ütleb Berkeley, „moodustada eneselle kujutelma liikumisest ilma liikuva kehata, liikumisest, mis ei ole kiire ega aeglane, kõverjooneline ega õgujooneline, ning seesama maksab ka iga teise abstraktse üldise idee kohta.“ Iga üksiku kujutelma sisu on midagi koguni individuaalist ja üksikulist. Üldkujutelmad on olemas ainult ses mõttes, et meie mõnda üksikut individuaalist kujutelma käidame terve rea individuaalsete kujutelmade näitusena ehk edustajana. Nii siis ei tähenda kujutelma üldsus mitte midagi rohkem kui ainult seda, et ta tarvitata on näitusena ehk edustajana.

Mis Berkeley tõestas üldkujutelmade suhtes, seda võime käita ka tüübiliste individuaalsete kujutelmade kohta. Nagu üldkujutelm on niisugune, mis esineb terve rea mitmesuguste nähtuste tajumuste näitusena ehk edustajana, nii on tüübiline indivi-

duaalne kujutelm⁹⁴) seda laadi kujutelm, mis esineb terve rea ühest ja sellest samast nähtusest saadud tajumuste näituseks ehk edustajana. Näituse (ehk edustaja) mõistes sisaldub ühelt poolt nii palju, et ta esitab teatud suhteid, millele pöörame iseäralist tähelepanu (näituseks kolmnurga juures, et ta moodustub kolmest teineteist läbilõikavatest õgviikutest), teiselt poolt, et meie antud kujutelma võime vahetada teiste kujutelmadega (näituseks õgunurkset kolmnurka tõmpnurkse või teravnurksega). Üks näitus eeldab alati teisi näitusi. Üksikute näituste vahel on olemas kvaliteedi sarnasus ehk analoogia. Näituseks on kolmnurgad teineteise sarnased selle viisi poolest, kuidas kolm õgviikut teineteisest läbilõikuvad; kõverjoon ja õgujoon on selle poolest teineteise sarnased, et mõlemad moodustuvad ühe punkti pideva liikumise läbi. — Näitus muutub skeemiks, kui seda redutseerida nii palju kui võimalik; siis ei ole ta õieti enam individuaalne kujutelm, vaid ainult juhatus, kuidas niisugust moodustada. (Võrdle V. B, 8b, 3). Näitus võib olla ka sümboliks, milles sarnasus sümboliseeritavaga on väga suur. — Pääle näituse ja skeemi võib ka sõna (nimi) edustada tervet rida tajumusi ja indiviide. (Võrdle 10.)

Kahtlemata näitas Berkeley siin kõige otustavamamat punkti. Ent selle juures tõuseb veel küsimus, missuguse psühholoogilise protsessi kaudu üks kujutelm omandab selle taolise näituse ehk edustuse tähenduse.

Vana abstraktsiooniteooria oletas (ühes Locke'iga), et meie omame iseäralist võimet ühiseid asja omadusi teiste hulgast „välja vedada“, või ta pidas (ühes Condilla c'iga, võrdle V. A, 7) üldkujutelmade tekkimist passiivseks protsessiks, milles ühiste omaduste kujutelm (näituseks x , mis on

⁹⁴) Minakujutelm (nii reaalse kui ka vormilise mina) on tüüpiline individuaalne kujutelm. Võrdle V. B, 5.

ühine kolmes nähtuses: ax , bx ja cx) kordamise tõttu alale jääb, sest ta sagedamini ette tuleb kui üksikute nähtuste iseäralised omadused (a , b ja c). Ühiste omaduste eriline kujutelm on vanema vaatekoha omapärasuseks üldkujutelmade suhtes. Kuid, nagu juba tähendatud, ei ole ühistest omadustest veel küllalt, et meis võiks tekkida miski erikujutelm. Kui tahame moodustada üldkujutelm „hobune“, siis peame eneselle alati hobust kujutlema teatud määralise värvilisena; meie ei saa ometi ühtki värvi kujutella päris üldisena. Nii on siis see tõeliselt igal üksikul juhtumisel mitmesugune⁹⁵), nii et ülaltoodud formelid peavad õieti järgmise kuju omandama: $A = ax_1$; $B = bx_2$; $C = cx_3$. Seesama maksab loomulikult ka tüübilise individuaalse kujutelm kohta; kui ma tahan eneselle kujutella määralist hobust, siis pean ma teda alati kujutlema mõnest määralisest küljest, mõnes määralises vanaduses jne.

Et hoiduda karile jõudmisest, kus vanem abstraktsiooniteooria kord juba havarii kannatas, siis on uuemal ajal teooriaga esinetud, mille järele individuaalsed kujutelmad kokku sulavad üheks kesklõikekujutelmaks (nii et ax , bx ja cx sünnitavad koos px 'i), nagu võimalik on kesklõikepäevapilte valmistada ühe ja sellesama perekonna või klassi liigetest⁹⁶). Nii mööndatakse siin siis, et sarnasuspunktidest („ühistest omadustest“) ei piisa iseseisva kujutelm moodustamiseks. Selle vastu tahetakse konkreetiste kujutelmade vastastikuse vaigutuse kaudu moodustada uut konkreetist kujutelm (x), millest täie õigusega võiks öelda, et ta edustaks kõiki teisi, sest ta on teataval viisil nende kesklõige. Kuid isegi siis, kui sellelaadilisi „kumulatiivseid kujutelmi“ võiks olemas olla, peaks nad ometi piirduma niisuguste juhtumistega, kus lahku-

⁹⁵) Nagu Arne Löchen täie õigusega tähendab oma kirjutuses „Om Stuart Mills Logik“ (Christiania og Köbenhavn 1885). Lhk. 102.

⁹⁶) Galton, Inquiries into human faculty. Lhk. 349 j. j. (võrdle 12 j. j., 183 j. j.).

minekud ei ole liig suured. Suguluses olevate kujutelmade kokkusulamine on sellepärast teatavasti koguni kitsastesse piiridesse suletud.

Pääle selle oletab nii kesklõikekujutelmade teooria kui väga tihti ka abstraktsiooniteooria (nimelt Condillac'i käsituses), et tüübiliste ja üldiste kujutelmade moodustamises on otsustav tähendus ainult kujutelmade vastastikusel vaigutusel ja et kogu protsess kannab passiivist ning mekaanilist iseloomu. Juba varemalt selgus meile (V. B, 8c), et võimatu on kujutelmade ühenduse õpetust läbi viia, kui selle juures ka teisi hingeelu külgi silmas ei peeta. H u v i ja t ä h e l e p a n u avaldavad tüübiliste ja üldiste kujutelmade moodustamises samal viisil määravalt mõju kui assotsiatsiooni juureski. Ainult tähelepanu järgneva suundumise abil üksikutele nähtuste osadelle või omadustele saame meie selgesti teadlikkudeks nende sarnasustest või lahku minevustest, nii et meie tunneme tarvet sarnaseid kujutelmi moodustada, mis kõlbaksid terve rea teineteise sarnaste tajumuste või nähtuste jaoks. Tähelepanu järgneva suundumise teel eritleme meie nähtust, see tähendab, lahutame ta üksikuid osi või omadusi teineteisest. Meie huvi — olgu see nüüd tingitud mõnest praktilisest sihist või teoreetilisest ülesandest — otsustab, missuguseid nähtuse osi, suhteid või omadusi eelistavalt tähele paneme, ja määrab sellepärast ühtlasi ka, et terve rühma ühesarnaste nähtuste edustajaks ehk näituseks valitakse niisugune nähtus, milles lei du v a d m e i d h u v i t a v a d k ü l j e d k ö i g e s e l g e m i n i. Meie õpime selle eest hoiduma, et kogu rühmale seda üle ei kanta, mis ainult üksikutes edustajates leida on, kuna meie (tihti sõna vaheabil) tähelepanu koon dame niisugustele joontele, mis (identse sarnasuse, kvaliteedi sarnasuse või suhte sarnasuse tõttu) rühma kõigis nähtustes taas nähtavalle tulevad, ning kuna meie teadvusse kujuneb kindel tõekspidamine, et meie valitud edustaja asemelle võime ka mõne teise üles seada. Ka võib siin sõna, mis ju tervelle

rühmale ühine, abiks olla. Kõiki üldiseid kolmnurga teoreeme tõestame meie alati mõne määralise kolmnurga abil, hoolimata sellest, kas ta on tõmp-, õgu- või teravnurkne, ning alati selle tagamõttega, et antud kolmnurga asemelle võidakse panna iga teist kolmnurka. Hobuse loodusloos võime meie tundma, õppida üht määralist hobust ning valime selleks niisuguse, milles hobuse lahkuminevad omadused teisest ligidastest sugukondadest kõige rohkem nähtavalle tulevad. Oma näituse iseäralise vormi ja värvi pääle ei pööra meie ometi miskisugust tähelepanu. — Ja mis siin öeldud üldkujutelmade kohta, maksab samuti ka tüübiliste individuaalsete kujutelmade kohta.

Nii siis võivad meil tüübilised individuaalsed kujutelmad ja üldkujutelmad olemas olla ainult selles mõttes, et meie eneselle võime valida näitusi ehk edustajaid kogutajumuste rühma jaoks, ja et meie võime oma tähelepanu koondada teatud määralistele osadelle, suhetelle või omadustele, mis (kuigi enam või vähem muudetud kujul) kõigis teineteise sarnastes tajumustes taas nähtavalle tulevad. Meie tajume valitud näitust või meie loome eneselle sellest konkreetse individuaalse kujutelmaga. — Abstraheerimise oskus põhjeneb oluliselt võimel tähelepanu koondada ülalkirjeldatud viisil.

b) Ometi oleks see valesti mõistmine (valesti mõistmine, millesse osalt ka Berkley langes oma innuka ja tähendusriikka võitluse tõttu vana abstraktsiooniteooria vastu), kui arvatakse, et meie algust teeme konkreetsete individuaalsete kujutelmadega, selle järele moodustame tüübilised individuaalsed kujutelmad ja lõpuks üldkujutelmad. See just nõuabki meilt suurt oskust ja eeldab pikaldast harjutamist, enne kui meie suudame konkreetist ja individuaalset käsitada, ning vaimlist arenemist ei tule mitte vähemal määral mõõta selle järele, kui kau-

gelle on jõutud ses suhtes, kui tähelepanu koondamise võime järele tüübilisele ja üldiselle. Selgus ja individuaalsus on relatiivsed mõisted ja meie kujutelmad võivad ses suhtes terve astmestiku olla läbi käinud⁹⁷). Laste ja primitiiviste inimeste kujutelmad kannavad sagedasti teataval määral abstraktist, ebamäärast ja üldist iseloomu, kuna nad aga kõiki individuaalseid varjundeid ja lahkuminevusi küllalt usaldavalt ei käsita. Nende tähelepanu ei ole veel tärganud kõigi käsitatud asja külgede ja omaduste jaoks. Täitsa konkreetne individuaalne kujutelm eeldab põhjalikumat eritlust, täsmalisemat tähelepanu suundumist kõigile üksikasjule. Alguses käsituvad ja säilivad ainult üksikud objekti küljed; sellega seisab veel ühenduses, et primitiivne teadvus, mil oma sangviniteedi tõttu on kalduvus kõigile oma kujutelmadelle anda reaalsuse tähendus, peab nii paljudki pettumusi kannatama, kuna ta üksikute suhtumiste kokkukõlas olekulle ehitab kogu äratundmise⁹⁸). Laps kutsub näituseks iga täiskasvanud meest isaks. Paljud ootamatuist ja julgetest mõtetest ning tabavatest tähelepanekutest laste juures on ühendatud nende abstraktiste ja ühekülgiste kujutelmadega. Primitiivses zooloogias arvatakse valaskala kalade hulka, nahkhiired lindude hulka. Indiaanlased nimetavad rauda „mustaks kiviks“, vaske „punaseks kiviks“. Aafrika metsmees nimetab reisiva eurooplase vankrit „valge mehe suureks loomaks“. — Meie esialgsetel kujutelmadel mõnest asjast on samuti ebamäärane iseloom, nad on meile antud ainult üldistes pääjoontes. Ses suhtes tuuakse väga õieti näituseks niisuguseid asjade ja suhete kujutelmi, mille järele meie küsime või mida otsime, üldse niisuguseid kujutelmi, mille ten-

⁹⁷) Võrdle: Th. Ribot, *L'évolution des idées générales*. 1897. p. 38—46.

⁹⁸) Meumann (*Die Entstehung der ersten Wortbedeutungen beim Kinde*. Wundts Studien XX) väidab täie õigusega, et siin tegu ei ole mitte „järeldamisega“, vaid ainult vahenditu või kaudse äratundmisega.

dentsid juba välja kujunenud, mille üldine suun kindlaks määratud, kuigi püüdesiht ei ole eneselle veel leidnud erilist vormi⁹⁹). Kujutavas kunstis tuli vanemal ajal nähtavale skemaatiline ja tüüpi kujutav tendents, mis alles vähehaaval ja järk-järgult pöördus esiletoodavate kujude kindlamääralisemalle individualiseerimisele¹⁰⁰).

Ometi viib ükskord omandatud kogemuste liig suur ja naiivne usaldamine nii lahkumisevuste kui ka sarnasuste ülehindamisele. — Üks laps, kes tähed oli juba selgeks õppinud, nägi kord raamatut, mille ühel leheküljel seisis greekakeelne, teisel ladinakeelne tekst. Seda nähes hüüdis ta: „See on siin greeka, kuid need on tähed“¹⁰¹). Ta ei suutnud oma kujutlust tähtedest veel kaugemale viia. Samal viisil peavad paljudki rahvad ainult nende eneste keelt päris tõeliseks keeleks; võõraste rahvaste keel näib neile olevat lihtsalt ümismine ehk kokutamine, laste lallutamine ehk loomade mõmismine. Greeka sõna „barbaar“, millega nimetati kõiki mitte-hellenlasi, tähendab algupärandlikult õieti neid, kes konarlikku ja arusaamatut keelt kõnelevad. Vastavaid sõnu ja kujutelmi on leitud ka vanade hindulaste, hebrealaste, egiptlaste ja araablaste juures; ja isegi herehood (üks kaffrite suguharu Lõuna-Aafrikas) peavad ainult iseendid kõnelevaks rahvaks, kõiki teisi rahvaid kokutajateks. Alles ligemalt tuttavaks

99) W. James, Mind. January 1884. Lhk. 15. Samuti Principles of Psychology. I. Lhk. 249—255. — Vördle: R. Wahle, Zur Psychologie der Frage. (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane 1890.) — Vaata ka minu käsitelma: „Über Wiedererkenntnis“. (Vierteljahrsschrift für wissenschaftl. Philosophie. XIV. Lhk. 171 j. j.)

100) Vaata greeka kunsti suhtes: Julius Lage, Bilderkunstens Fremstilling af Menneskeskikkelsen i dens äldste Periode (Videnskabernes Selskabs Skrifter. 5. Række). Kbhvn. 1892. Lhk. 172 j. j.

101) Egger, Observations et réflexions sur le développement de l'intelligence et du langage chez les enfants. Paris 1879. Lhk. 22.

saades „barbaaridega“, leidsid greeklased, et siin (kui Strabo väljet tarvitada) „tegu ei ole kõne-organide vigadega, vaid keele omapärasustega“¹⁰²). — Samuti sündis ka „riigi“ mõistega, mida greeklased ei tahtnud käita barbaaride ühiskonna juures. — Vabameelsemad olid greeklased oma jumaluste taasleidmises teiste rahvuste juures; siiski nimetati esimesi kristlasi ateistideks, ja hiljem nimetati selle nimega sagedasti igauht, kelle jumaluse mõiste harilikust kõrvale kaldus. — Indiaanlaste keeltes leidub ainult vähe abstraktseid sõnu. Neis ei ole näituseks miski väljet „puu“ või „tamme“ jaoks, küll aga mitmesuguseid erisõnu mitmesuguste tammeliikide jaoks, — miski väljet „kalade“ jaoks, selle vastu aga hulk sõnu mitmesuguste kalapüügi viiside märkimiseks¹⁰³). — Kui palju lahinguid kitsalt piiratud üldkujutelmade vastu maksis see, enne kui hakkas vähehaaval läbi tungima vaade, et meie maa on planeet ja päike kinnistäht!

Kujutluselu arenemine seisab sellega siis nii üldistuses kui ka individualiseerimises ja mõlemal suunal tuleb väärdada suurtki vastuseisu. Alguses esinevad nii üldistused kui ka individualisatsioonid juhuslikult ja puudub igasugune seaduspärasus. Intellektuaalne progress on sihitudki selle poole, et moodustada ühelt poolt nii konkreetseid kujutelmi, milles ükski individuaalne omapärasus kaduma ei läheks, ning teiselt poolt ka nii abstraktsed kujutelmi, mis võimaldaksid üldiste ja ühiste vaatekohtade kindlustamise. Üldistuses on tegev peamiselt kult sarnasusassotsiatsioon, individualiseerimise juures kokkupuutumissotsiatsioon.

10. Keel ja kujutelmad. Et aga tähelepanu võiks selgelt ja määraliselt meeles pidada omadusi ja tunnuseid, mis üksikutes tajumustes ja nähtustes

¹⁰²) L. Geiger, Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft. I. Lhk. 300 j. j.

¹⁰³) Th. Waitz, Die Indianer Nordamerikas. Leipzig 1865. Lhk. 8.

on teineteise sarnased, ilma et see alati nõuaks erilist läbivaatamist, — selleks on talle tarvis teatud tuge. Meie ei saa eneselle „ühiseid“ elemente kujutella päris iseeneses, meie võime neid aga väljendada keeleliste märkide abil, mis kõlbavad ainult paljude tajumuste ehk nähtuste vahel moodustatava sarnasuse jaoks. Meie nägime juba varemalt (V. B, 8b, III), et keel on ellu kutsutud tahtmatult väljapuhkenud elu- ja teadvustegevuse teistele olevustele teadaandmisvahendina. Assotsiatsiooni tõttu, mis võib kujuneda keeleliste märkide ja nähtuste määraliste osade või omaduste vahel, eraldatakse viimaseid kergemini nähtuste teistest külgedest, ning keel muutub nii mõtte tööriistaks. Märgi ja kujutelma vahel on assotsiatsioon nimelt sellepärast nii kindel, et inimesed ühiskondlikku elu elavad ja tarvidust tunnevad teineteisele oma mõtteid edasi anda. Ent see assotsiatsioon muutub taas toeks just kujutluselule: viimane saab määralistest näitustest rippumatumaks, kuna märgi näol omatakse miski surrogaat kogu kujutelmade reastiku jaoks. Kuna aga nüüd konkreetse näituse esiletoomine ühtlasi nõuab ka rohkem aega kui lihtsa märgi esiletoomine, siis on ka nobeduse suhtes edulisem mõtelda märki näituse asemel. Sõna võime kujutella skeemina (9a), algatusena, näitusena, ja ta võib näituse üleliigseks teha, kui aga ainult kindel on, et tarvilisel korral niisugust võidakse moodustada. Sõnade või märkide abil mõtlemine tähendab lühendamist, mis on analoogiline osalise tajumuse tõttu ilmuvale lühendamisele (V. B, 2). Ja kuna keele arenemine võimalikuks saab ainult ühiskonnas, siis võimaldub samuti ka mõtlemise kõrgem arenemine ainult ühiskonnas: niivõrd on mõte ühiskonna toode.

Primitiivsed tunnetamisfunktsioonid, aisting ja taju, ei tarvita veel kindlamääralisi keelelisi märke. Kuid juba mälestuspildile võib sõna tarvis minna, kui ta ei ole iseäraliselt värske ja elav. Mida enamal määral mälestus ja kujutelm meile uuendavad tõe-

lisuse ja liginevad nägemusele, seda enam muutuvad nad rippuvaks sõnast. See selgub meile ka juba ülevalt (V. B, 7b) mainitud tõsiasiast, et kõneviime nõrgenemisel kõige enne kaovad sõnad, mis märgivad konkreetseid nähtusi, näituseks inimeste nimed, kuna abstraktseid ja üldiseid suhteid väljendavad sõnad kauem alal püsivad. Seletada tuleb seda nähtust nii, et abstraktsioonide väljeid kaugelt sagedamini tarvitatakse ja selle tõttu ka kindlama ühenduse on moodustanud väljendatavaga kui konkreetiste nähtuste väljed, sest kahvatuile ja iseäranis tüübilistele ning üldistele kujutelmadelle on sõna väga oluliseks abiks. Mõnele inimesele on mõtlemine koguni niisuguse kraadini sisemiseks kõneks, et nad pinguldava mõtlemise juures sosinal kõnelemagi hakkavad. Sellepärast nimetatakse mõtlemist „keskkohtades märkamatuult sündivaks kõneprotsessiks“, mis tõelise kõnelemisega seisvat samasuguses vahekorras kui tahe tõelise liigutusega¹⁰⁴). See käib siiski ainult nende isikute kohta, kelle sõnakujutelmad koos seisavad liigutuskujutelmadest¹⁰⁵). Teiste isikute juures on kõnekujutelmad peamiselt kuulmis- ja nägemiskujutelmad, nii siis kuuldud või nähtud sõnad. Siiski tuleb kõigi inimeste juures ühel ajal elava ja kontsentreeritud kujutlemisega kergesti ilmsiks teatud tugevam või nõrgem häälelihaste innervatsioon¹⁰⁶).

Et teatud vaimline arenemine võimalik on ka ilma keele abita, näitavad meile lapse esimesed aastad, mille jooksul ta teeb õige pika rea tajumusi ja

¹⁰⁴) L. Geiger, Op. cit. Lhk. 58.

¹⁰⁵) Stricker (Studien über die Sprachvorstellungen. Wien 1880. Lhk. 20; 33) näib oletavat, nagu oleks kõigi inimeste sõnakujutelmad oluliselt liigutuskujutelmad.

¹⁰⁶) Kui näituseks energiliselt mõelda mõnda arvu, siis saab ainult suure vaevaga hoiduda seda koguni tasakesi sositamast. Nõndanimetatud „mõtete edasiandmine“ on vahest sel teel seletatav. Võrdle: F. C. C. Hansen und Alfred Lehmann, Über unwillkürliches Flüstern (Wundts Studien XI).

eksperimente, ilma päris keelt omamata. Lapse kõnelemine areneb tahtmatult, osalt spontaanse lobi- semise, osalt tunnete esilepuhkemise, osalt matki- mistungi tõttu. Esimese aasta kestel on tal oma keel, mis kokku pandud neist kolmest allikast saa- dud antustest. Hääletesünnitamise päämotiveiks saab ikka enam see huvi, et ta nende vahendil ühen- dusse astub teiste olenditega. Hääled huvitavad teda ka teadaandmisvahenditena, mitte ainult üli- küllase energia spontaansete puhangutena, mis löbu sünnitavad. Lapsega sünnib siin niisama, nagu kurt- tumma Laura Bridgman'iga (vaata 86, III). Lapse primitiivne ja ebatäielik keel alistub aegamööda ümberolijate keelele, mida ta matkib, milline prot- sess selle tõttu harilikult muutub pikaldasemaks, et ligiolevad isikud lapsega kõnetelles ka tema keelt matkivad. Alles siis, kui keel suurema võimu saa- vutab läbikäimisevahendina, muutub ta ka mõtete arenemise ja väljakujunemise vahendiks.

Üldkujutelma juures on sõnal iseäranis suur tähendus. Sest siin puudub ju nägelikkus täieli- kult, ja koguni nägelikkuse tarvegi sisaldab eneses kiusatuse, mis võib viia tüübilise äravahetamiseni individuaalsega, sest iga pilt ja iga näitus annab pääle ühise veel ka individuaalse. Ainult sõna v a h e a b i l v o i d a k s e s e g i m i n e k u s t p ä ä - s e d a. Sõna on otsekui ühiste omaduste nägemuse asetäitjaks, sest sarnane nägemus iseenesest täitsa võimatu on. Mida enam mõtlemine kaugeneb koge- musest ja nägemusest, seda enam kasutab ta sõnu või märke näituste asemel.

11. Ideede assotsiatsioon ja mõtlemine. Kui väljet „mõtlemine“ tarvitada kõige laiemas mõttes, siis tähendab ta kõiki teadvuse tegevusi. Niisugu- ses tähenduses tarvitatakse seda sõna tihti igapäe- vases elus, ning ka Descartes andis talle sama mõtte, kui ta väljendas lause: „Ma mõtlen, sellega olen ma!“ (Cogito, ergo sum)¹⁰⁷). Meie nägime ka

¹⁰⁷) Võrdle tema seletust (Principia philosophiae I, 9): „Mõtlemise all mõistan ma kõike, mis meis teadlikult sünnib...

eelkäivas osas juba, et võimatu on teravaid piirjooni vedada meelelise tajumise ja mõtlemise vahele, kuna iga aisting ilmub lahkuminevuse käsitamisenä, vahetegemisenä (elementaarne mõtlemine, vaata V. A, 5), ja kuna äratundmises tegev on sarnasus antud käesoleva ja varemalt läbielatu vahel (seotud mõtlemine, vaata V. B, 1, 3). Ka assotsiatsiooni võidakse nimetada mõtlemiseks selle ühenduse tõttu, mille ta loob enam või vähem teadliku äratundmise aluspõhjal mitmesuguste kujutelmade vahele (V. B, 8c); seda võiks nimetada assotsiatiivseks mõtlemiseks.

Kui nüüd katsume leida üldist piiritlust mõtlemisele, siis võiksime öelda, mõtlemine on võrdlemine, lahkuminevuse või sarnasuse leidmine. Lahkuminevuse käsitus on primitiivsem funktsioon kui sarnasuse käsitus. — Füsioloogiliselt vaadatud on mõtlemistegevus ligidalt seotud selle tähendusega, mis vaheteol ja vastandil, harjutusel ja spontaansel energia vallandusel on pääaju funktsioneerimises. (Võrdle aistingute piirkonnas ilmuva suhtumisseaduse füsioloogilist seletust, äratundmise, kokkupuutumissotsiatsiooni ja sarnasussotsiatsiooni seletust.) Psühholoogiliselt vaadatud on see ligidas seotuses teadvuse üldise loomuga (II, 5): süntees eeldab niihästi ühtsust kui ka mitmekesisust; sarnasuse käsitus väljendab teadvuse pidevust selle siirdumise kestel uutesse olengutesse, kuna lahkuminevuse käsitus ilmsiks tuleb sisu ja olengute mitmekesisus.

Kui meie nüüd tahame vahet teha nende ebamäärasemate ja elementaarsemate mõtlemise vormide ning päris (loogilise) mõtlemise, mõtlemise selle sõna kitsamas tähenduses, vahel, siis võib see sündida ainult selle tõttu, et meie eriti rõhutame aktiivist elementi, mis juba ka mõtlemise

Seepärast nimetan ma mõtlemiseks mitte ainult arusaamist, tahtmist ja kujutlemist, vaid ka meelelist tajumist ja tundmist.“

madalamates vormides alati maksvusel on ja mida meie varemalt nimetasime tähelepauks (V. A, 7; B. 8b; 6a). See tuleb nimelt siis nähtavale, kui võrdlemine ei sünni tahtmatult, vaid tahtlikult, see tähendab, kui meie enne võrdlemist omame miski kujutelma uuritavast, nii siis, kui meie eneselle seame määralise ülesande, mille lahendamine on meie huvides. Siis on meie soov, et kujutelmad ei ühenduks mitte sel viisil, nagu nad seda teeks tahtmatult, vaid sel kujul, et meie leiaks nende abil vastuse teatud küsimusele. Päris mõtlemise juures võtame eneselle lähtekohaks millegi, mis meile juba tuttav ja katsume siis piiritella seda, mis on meile veel tundmatu, ning et meie võiks seda toimetada, siis peame meie midagi juba teadma tundmatu suhtumisest tuttavasse. Näituseks kui otsime mõnda kujutelma enese mälestuses: meie teame, missuguste kujutelmadega ta seisab assotsiatsiooni suhtes ning nende kujutelmade energilise kinnipidamise kaudu võime meie johutada otsitava kujutelma esile tuleku. Samuti siis, kui otsime vahendeid antud sihi saavutamiseks; sihti tunneme meie; ülesanne seisab nüüd selles, et leida midagi, mis võiks suhtuda sisse. nagu põhjus suhtub vaigutusse. Kõige täielikumal kujul formuleeritakse tundmatu suhet tuttavasse siis, kui ülesanne väljendatakse ekvatsioonina. Igasuguse mõtlemise juures katsutakse enne kõike probleemi teravalt ja määraliselt üles seada.

Loogiline mõtlemine kannab osalt kriitilist iseloomu; ta proovib, mõõdab, piiritleb täsmalt sarnassuhteid, mis alati on kujutelmade assotsiatsiooni viimaseks tingimuseks, ometi niisuguseks tingimuseks, millega tahtmatu teadvuse tegevus ei ole nii täsmalt kokkukõlas. Kuid mõtlemine ei proovi mitte üksi antud kujutelmade assotsiatsioone; ta katsub ka uusi, kogemusega paremini kokkukõlas olevaid assotsiatsioone nende asemelle seada. Ta seab üles oma masstaabi, mis on antud tundmatu suhtega tuttavasse, ja jätkab otsimist senni, kunni

leiab niisuguse kujutelmade ühenduse, mis teda rahuldab. See valik põhjeneb nagu iga muu valikki sarnasusassotsiatsioonil ehk tahtmatul võrdlemisel: valitakse see, mis kõige täsmamalt ja täielikumalt vastab masstaabi nõudmisi.

Päris mõtlemise kasutada ei ole ühtki vahendit, ühtki vormi, mis juba tahtmatus kujutelmade voolus ette ei tuleks, mida juba sääl ei käidetaks. Vahe on ainult kvantitatiivne, põhjeneb täsmalisesel, millega käsitatakse sarnasussuhet. See asjaolu, et kujutelmade assotsiatsioon saab täsmalisesema huvi ja teadliku valiku esemeks, ei muuda ometi assotsiatsiooni seadusi. Päris mõtlemine suudab neist seadusist niisama vähe vabaneda, nagu meie suudame mõne kunstliku masina abil välise looduse seaduste maksvust kaotada. Meie võime ainult psükoloogilisi seadusi niisama oma sihtide teenistusse panna nagu füüsilisi seadusigi¹⁰⁸).

Vilumusel on mõtlemises samasugune tähendus nagu igas teiseski tegevuses. Enne vilumuse saavutamist tuleb aga tihti vastuseisu väärdada, ning selleks tarvisminevas ponnistuses tuleb selgesti nähtavale ka tahtement: käidetav printsiip, vaadeldav mõõt peab meeles püsima juhtiva mõttena (assotsiatsiooni keskusena). Kui harjunud mõtleja andub mõtete käigule, siis ei ole siin tähelepanu koondus sugugi väiksem, kuid tahtement ilmub siin selle vastu enam peidetud kujul, kuna selle energia ühineb sisseharjutatud kujutelmade jooksu energiaga. Ainult siis, kui ilmuvad raskused ja vastuseis, tuleb ta taas määralisemalt nähtavale.

Loogika, mitte psükoloogia, ülesandeks on masstaapi üles seada kujutelmade ühenduste jaoks ja reegleid kätte näidata, mis järgnevad sellel masstaabist kõlbliku kujutelmade assotsiatsiooni jaoks. Loogika on kunstiõpetus, psükoloogia loodusõpetus (vaata I, 9). Ent kunst, oskus kasvab

¹⁰⁸) Võrdle: „Über Wiedererkennen.“ (Vierteljahrsschrift für wiss. Philosophie. X V.) Lhk. 199—215.

üles loodusest ja on looduse jätkamine. Kuid ka psükoloogilises suhtes on huvitav näha, et kõlblikkude kujutelmade ühenduste masstaab ei ole midagi rohkemat kui ainult selle ideaalne väljendus, mis enam või vähem selgelt nähtavale tuleb igas tahtmatuse kujutelmade assotsiatsioonis. Loogika mõõdab ja hindab nimelt iga kujutelmade assotsiatsiooni selle kraadi järele, mille võrra ta rahuldab samasuse põhimõtet, see tähendab, mille võrra ta täidab nõudmist, et iga üksik kujutelm oleks alati ühesuguse sisuga, ükskõik, kus ja kuna teda ka ei käidetakse ($A=A$). Kui meie oleme eneselle midagi ülesandeks võtnud, siis formuleerime selle lahendamise tingimusi, millega ka masstaab on juba antud: otsitud kujutelm peab olema samane sellega, mida lahendus nõuab, nii et siin käita võib formeli $A=A$. See põhimõte vastab äratundmist, mis on igasuguse assotsiatsiooni eelduseks (V. B, 8c). — Loogikas tuleb selle põhimõtte tähendus mõiste-otsustus- ja järeldamisõpetuses selgelt nähtavale: meie moodustame siis mõiste, kui piiritleme mõne kujutelmaga sisu nii, et ta alati jääb samaseks iseeneselle, ükskõik, kus ta ka kujutluseluse ette ei tuleks; meie moodustame otsustuse, kui ühendame kaks mõistet nende sisu samasuse suhtumise tõttu teineteisega; ning meie teeme siis järelduse, kui meie substituutsiooni (see tähendab, ühe mõiste asemelle pannes teise mõiste, mis on esimesele sarnane) abil teineteisega ühendame kaht mõistet, mille ühendust meie senni ei tunnud (näituseks, kui $A=B$ ja $B=C$, siis järeldame meie, et $A=C$ ¹⁰⁹).

Alguses ei saavuta meie kõiki oma mõisteid sügugi ainult päris mõtlemise teel. Vastupidi paistab just tahtmatu kujutelmade hoovang meis tihti isearanis tootlik olevat. Meie kujutelmad liiguvad meis

¹⁰⁹) Samasuse loogilise tähenduse kohta vaata minu raamatus: *Der menschliche Gedanke, seine Formen und seine Aufgaben*, p. 193—203.

sagedasti hüpete viisi või meie ühendame neid instinktipäraselt või fantastiliste assotsiatsioonide abil, ja ometigi võime niisugusel teel saavutada lauseid, mida pärast võimalik on tõestada. Tee, mida mööda alguses lause üles leitakse, langeb harva ühte selle tõestamis- teega. Algupärandlik keeveslikkus (võrdle V. B, 4) viib tihti mõiste püstitamisele, mille tõsidust hiljem proovitakse. Päril mõtlemise ülesandeks on seda proovimist toimetada; see sünnib aga nii, nagu loogika õpetab, kuna mõõdupuuks üles seatakse ideaalne võrrandsuhe (loogiline samasus). Meie tahtmatut kujutluskäiku kontroleeritakse ja parandatakse nii siis sellesama põhimõtte kaudu, mida ta isegi jälgib, tõi küll, ilma täsmalisusega ja järjekindlusega. Kogu tunnetus põhjeneb selle kraadi mõõtmisel, mil määral meie kujutelmad on teineteise sarnased või teineteisest lahkuminevad. Teaduslik tunnetus toimetab ainult seda mõõtmist selgema teadvusega ja suurema täsmalisusega kui tahtmatu mõtlemine.

12. Vabade konkreetiste individuaalsete kujutelmade (fantaasia) moodustamine. Ettekujutus ehk fantaasia (kitsamas mõttes) kasvab välja samast tüvest kui mõtleminegi, siiski teisel suunal.

Omas laiemas tähenduses on fantaasia seesama, mis kujutlusvõime üldse; niisugune oli ta algupärandlik (greeka) tähendus. Kui see aluseks võtta, siis muutub kogu mälestuste ja kujutelmade assotsiatsiooni õpetus fantaasia õpetuseks. Kitsamas tähenduses, mida siin käidan, on fantaasia konkreetsete individuaalsete kujutelmade uuesti moodustamise võime.

Seda võimet käidetakse nii teaduses kui ka kunstis.

Vaba kombinatsiooni võimet tarvitame meie igapäev kui katsume tungida asjasse, mille seotust meie täielikult ja tervena ei tunne. Kui meie kord vihjet mõistame, siis täiendame seda

meile antud hajal olevate elementidega, kunni ta muutub individuaalseks totaalsuseks. Mõne uue mekaniismi ülesleidja kombineerib antud elemente, mille tegevuse seadusi ta tunneb, kunni ta saavutab totaalsuse ja seotuse, mille taolist kogemuses leida ei ole. Ka teaduslik ülesleidja tuhnib samuti kogemuse elementides siia-sinna, proovib nende võimalikke ühendusi, et leida niisugust, mis seisab kõige paremas kokkukõlas teiste kogemustega. Kõige selle kestel moodustub ta teadvuses terve rida konkreetseid individuaalseid kujutelmi, mis teineteise järele kõrvale heidetakse, kunni ilmub niisugune, mis antud elemente kõige paremini enesse mahutab, neid ühendab ja soveldab. Imestusväärne on teadusliku geeniuse vaimline vabadus, millega ta otsekoheselt kogemuse antustest mööda minnes võib eneselle kujutella mitmesuguseid võimalusi kõigi nende konsenkventsidega, — et sel teel leida uut tõelisust, mis otsekoheselle kogemusele kättesaamatu. Kepler peab niisugust vaimlist vabadust Kopernikuse geeniuse tähtsamaks jooneks¹¹⁰⁾.

Vabadus antuste vastu, mida teaduslik fantaasia eeldab, ei avaldu mitte ainult uutes kombinatsioonides, vaid ka võimes väga muutunud või kaugelle arenenud tingimuste vahel leida kokkukõla, neidsamu põhisuhtumisi taasleida. Kui Newton omandas, vana jutu järele, oma külgetõmbamiseaduse kui planeetsüsteemi põhiseaduse idee kukuvat õuna vaadeldes, siis oli siin tegevuses suur ja võimas fantaasia. Kokkukõla ülesleidmisel on tegevuses sarnasusassotsiatsioon, varemalt tuntud ko-

110) Copernicus vir maximo ingenio et, quod in hoc exercitio magni momenti est, animo libero. (— Kopernikus oli hiigla suurte vaimuannetega inimene ja, mis selle juures iseäranis suure tähtsusega, vaba vaim. — Reuschale, Kepler und die Astronomie. Frankfurt 1871. Lhk. 119.) Vaata vaimlise vabaduse ja liikuvuse kohta üldse uue ilmakäsituse põhjendamise juures, mis põhjani purustas selle, mida meeleline tajumine näis näitavat, Gesch. d. n. Phil. I. Lhk. 100 j. j.

gemuste uutes kombinatsioonides kokkupuutumissotsiatsioon. Igas erilises suhtumises on aga mõlemad assotsiatsiooni liigid üheskoos tegevad.

Niikaua kui fantaasia seisab teadusliku tunnetamise teenistuses, on ta ainult kõrvaliseks teeks, mida mööda kujutlusprotsess sammub, et moodustada konkreetist individuaalist kujutelma, kus niisugune ei ole antud vahenditu tajumuse kaudu. Nii saadud kujutelmal võib teaduslikus suhtes olla ainult hüpoteesi tähendus, mida alati peab tajumusega taas uuesti võrdlema. Kuid on olemas ka niisuguseid vabu kombinatsioone, mille juures antud kogemusele tagasipööramine võimalik ei ole ja see, mida püüti kätte saada, sünnitab siin otsekohe sedasama laadi iseseisva ja uue toote, nagu unenägu. Taideline fantaasia erineb selle poolest teadusliku uurija fantaasiast, et tema lõppsihiks ei ole mitte kokkukõla teatud määraliste empiiriliste tajumustega, vaid et ta just vastupidi oma sihi saavutab konkreetse ja individuaalse kuju loomise teel, ükspuha, kas seda tõelisuses vastab midagi sarnast või mitte. Mis teaduses on ainult vahendiks, et selle abil jõuda täsmalisemalle tõelisuse käsitusele, muutub kunstis sihiks; viimase kujud peavad küll tõelisuse iseloomu kandma, kuid neil ei tarvitse ometi mõne määralise tõelisusega ühte langeda.

Taidelise fantaasia psühholoogiline iselaad põhjeneb üksikuil juhtumisel ühelt poolt mitmesugusel teadvuse ja tahtlikkuse kraadil, millega ta töötab, teiselt poolt kujutelmade assotsiatsiooni liigil, milles ta avaldub, ning lõpuks nende suhet tõelistesse tajumustesse.

a) Silmas pidades teadvuse selguse kraadi, millega fantaasia töötab, võime vahet teha kolme vormi vahel. — Ta võib olla peaaegu täiesti teadvusetu ja tahtmatu, nii et ta ligineb unelusteadvuse loomule. Fantaasiapiltide elementide teineteise ees taandumine sünnib suure-

malt osalt teadvuse läve taga, nii et pääjoontes valmis pilt äkitselt teadvusse kergib teadvusetu profsessi teadliku tulemusena (võrdle III). Goethe jutustab, et „tema tootev talent teda paljude aastate jooksul üht silmapilkugi ei ole maha jätnud“; see oli temas tegevuses, ilma ta teadlikku ponnistust valdamata. „Vertheri kannatustest“ jutustab ta: „Kuna ma olin kirjutanud selle teokse üsna teadvusetult, nagu kuutõbine, siis olin isegi imestanud ta üle teda läbi lugedes.“ Omas „Roskilde Rim'i“ proloogis ütleb Grundtvig¹¹¹⁾: „ma olen laulnud sellest, millest ma iialgi ei ole teadlik olnud!“ See fantaasia tegevuse laad, mille abil ta valmistab niisuguse teokse, mis rahuldab ideaali nõudmisi, ilma et see oleks eesmärgina teadlikult üles seatud, kannab instinkti iseloomu (IV, 4). — Ühe sammu võrra liigemal teadliku eesmärgi poole juhitud fantaasia tootmiselle seisab improvisatsioon, kus üks antud aja ja selle tõttu otsekohe kogu kujutus- ning tundeelus äratatud liikumine tõuke annab uueks kombinatsiooniks. Proua von Staël võrdleb „Corinnas“ improviseerimist tabavalt elava kõnelusega, kus üks repliik sünnitab kohe teise, kui jää kord juba murdunud. Selles kohas, kus ta kujutab Corinna improvisatsiooni, ilmub nähtavasti ajede ja meeoleude mõju: kui Corinna alguses oli hinnanud „Itaalia hiilgust ja õnne“, kuulajatelt antud teemat, siis sundis teda murelik ilme ühe juuresolija näol tõsisemaid helisid kuuldavalle tooma ja „kõnelema vähem kindlast õnnest“. Improvisatsiooni juures tuleb antud aje tõttu sihi kujutelm nähtavalle, mida fantaasia peab saavutama. Sihile peab jõutama aga otsekohe, ilma et aega jääks päris järelemõtlemiseks, missuguseid teid ja vahendeid siin tuleks katsuda. Seda laadi fantaasia tegevus tuletab meele loomusunnitoimingu, mille juures on antud eesmärgi kujutelm, ilma et vahendid selle saavutuseks tarvitseks teadlikud

111) Kuulus daani luuletaja.

olla. — Lõpuks võib taidelise fantaasia tegevus omandada teatud sarnasuse teadusliku probleemi lahendamise katšega. Vastandina nii instinktiivselle loomingulle, mis ei tea, mida ta teeb, kui ka vabalt avanevatele piltidelle, mis tulevad silmapilksetest meeleoludest, seisab energiline töö, et vastustajat, kangekaelist ainet valada uude vormi. Niisugune töö omandab mõistliku tahtetoimingu iseloomu, kuna teadvus proovides uurib nii sihti kui ka vahendeid. Luuletaja kannatab niisama vähe iseeneselle vasturääkivat ja sidemetut kui teaduslik uurijagi. Luuletajale ilmub aga suurim vasturääkivus selles, kui elemendid ei formeeru individuaalseks kujuks. Iga inimene võtab vastu oma muljeid, elab läbi oma meeleolusid: kuid ainult vähestele saab selgeks, et neid võidakse tarvitada ka ehituskividenä uue ehituse loomisel. Suurem hulk jätab üksikud elamused samasugustena, kui nad on. Selle vastu jätkab luuletaja fantaasia nende ümber töötamist, kunni nad kehastuvad individuaalseks pildiks, ning alles siis tunneb ta enese vabana ja selgusel olevana.

b) Vabade kombinatsioonide moodustamise võimena tegutseb fantaasia kokkupuutumissassotsiatsiooni vaheabil, kui ta ühendab elemente, mis oma loomu poolest ajalisel ja ruumiliselt ühte kuuluvad või võivad ühte kuuluda. Fantaasia tugevus ja elavus põhjeneb võimel formeerida täielikke, kõigis üksikasjus väljatöötatud pilte (ning pääle selle veel võimel üksikuid elemente lõõgilise jõuga esitada). Kokkupuutumissassotsiatsiooni abil võimaldub, et üks joon võib teisi esile tuua.

Taideline (iseäranis aga poetiline) fantaasia ei paista aga mitte vähemal määral välja oma sarnasussassotsiatsiooni energia poolest. Väikesest vihjest, tähtsuseta johusest on küllalt, et suurimate suhete kujutelma esile kutsuda, ja taideline fantaasia, mis suurimat näeb kajastuvat väikseimas, omandab selle tõttu teatud suguluse teadusliku fantaasiaga. Mitte ainult kujutelmade täieline in-

dividualiseerimine, vaid ka vaba ja julge siirdumine ühelt kujutelmade ringilt teise iseloomustab taidelist (pääasjalikult poetilist) fantaasiat.

Assotsiatsioon osa ja terve vahel on tegevuses iseäranis siis, kui fantaasia ilmub instinkti vormis, kus suured fantaasiapildid esinevad äkitselt ja pisemagi johuse tõttu.

Ükskõik, missugune assotsiatsiooni vorm ka ei oleks ülekaalus, ikka tuleb fantaasiale omane kujutelmade assotsiatsiooni elavus sellest, et suur energiahulk eneselle otsib väljapääsu. Selle energia vallandumine toob enesega osalt kaasa, et teadvusse kerkiv pilt kõigis üksikuis osades on juba välja töötatud, et ta on täidetud joonte ja varjunditega, mis tõelises kogemuses võivad esineda. Kui aga huvi tähelepanu juba varemalt on koondanud teatavale esemelle, siis saab viimase kujutelmaga tihti ainult sel teel meeles pidada, et kujutlustegevus seda tema sarnaste kujutelmade sünnitamise teel otsekuu ümber piirab (V.B, 8c), kuna aga iga niisugune kujutelm sünnitatakse kokkupuutumissotsiatsiooni abil. Homerose võrdkujud on iseloomulisteks näitusteks selle kohta.

c) Taideline fantaasia on oma lihtsaimas vormis tõelisuse jäljendamine, ja teatavas mõttes ei jõua ta sellest kunagi kaugemale. Fantaasia liigineb siin paljalle mälestusele. Tõelisuse vastuvõtmine ja taastootmine kogu oma individuaalses rikkuses on suur ülesanne, ning taastootmisest on tingitud tõelisuse äratundmise rõõm, mis on üheks elemendiks igasuguses esteetilises tundes. Niisugune rippuvusvahekord kogemusega on realistlik moment igas kunstis, mis ilmub vahel jõuetu, uuriva läbitungimisena, vahel aga sümpaatliku süvenemisena antustesse. Ilma selle momendita muutub kunst õhusrippuvaks.

Konkreetne individuaalne kujutelm, mil mõtlejalle on ainult näituse ehk sümbooli tähendus, muutub kunstnikule kõrgeimaks sihiks. Kuid ükski kunstnik ei jäta antusi niisugusteks, nagu nad talle

ilmuvad. Iga kunst läheb selle tõttu lahku paljast tõelisuse jäljendamisest ehk paljundamisest, et ta kannab selle pitsatit, kelle teos ta on. Niisugune isikuline iselaad tuleb sellest, et kunstnik antuste hulgast teadlikult või ka teadvusetult v a l i b, m i d a t a tahab anda ja k u i d a s anda. Tahte element tuleb siin samal viisil nähtavale kui mõtlemise psüko- loogiaski. Ja nii siin kui sääl on niisugusel tahte momendil tahtlikkuse tähendus. Mõne valitseva tunde poolt juhitud püüde väljendamine ongi see, mis kunstniku kihutab loomingulle. Kunstiteos ei ripu mitte ainult sellest, mis kunstnik läbi elas, vaid ka sellest, k u i d a s ta läbi elas, mis- sugused algupärandid tundedispositsioonid tal enne olid ja kuidas need arenesid elamuse kestel. Selle tõttu tekibki see omapärane meeoleu, eriline ilme, mis leidub ta teokses, ükskõik, kas ta seda ise tahabki või mitte.

Ainete ja käsiteluviisi valikus peitub iga kunsti i d e a l i s t l i k m o m e n t, moment, millest nõnda- nimetatud realism ainult nähtavalt, mitte tõeliselt, suudab vabaneda. See on taide lahtine külg, mille kaudu ta ühenduses seisab vaimlise elu liikumistega teisis piirkonnis. Niisugune subjektiivne ehk idea- listlik moment tuleb sellest, et kunstnik enda oma- pärase tundeelu tõttu märkab paljutki, mida teised ei näe. See ei seisa vastolus realistliku momendiga, vaid võib otse kaasa mõjuda, et antusi käsitatakse kõigi nende omapärasustega. Siiski võivad temas sisalduda tõsiasjaliste antuste i d e a l i s e e r i m i s e alged. G o e t h e leidis selle õige olevat, kui tema poeetilisi püüdeid iseloomustati kui selle poole suunduvaid, et tõelisusele a n d a p o e e t i - l i s t k u j u.

Idealiseerimine sünnib osalt sel teel, et mõnda joont tugevamini rõhutatakse kui see tõeli- suses esineb, osalt nii, et üksikuid jooni teist viisi ühendatakse kui tõelisuses. Nimelt ei rahulda tõsiasjaliselt looduses esinev mitte alati hoopis indi- viduaalsete ja iseloomuliste piltide omamise tarvet:

fantaasia — kui konkreetiste kujutelmade ümbermoodustamise võime — püüab siis nende olemust mööda saavutada täielikumat individualiseerimist ja iseloomustamist, millega ta jätkab seda arenemiskäiku, mida looduses võib jälgida, kuid mis sääl mitte alati lõpetatud ei ole. Fantaasia läheb kogemusest kaugemale, kuna ta annab sääl täiesti väljatöötatud pilte, kus kogemus näitab ainult katkendeid, ja kuna need pildid on kehastunud nende vihjete järgi, mis ainult looduses eneses antud. Nii näitas greeka kujutav kunst alati kõige otsustavamal viisil puhtvegetatiiviste orgaanide (toitmis- ja suguorgaanide) teisejärgulist seisukohta kõrgemate, närvi- ja lihastesüsteemi kuuluvate orgaanide (toimimis- ja mõtlemisorgaanide) kõrval, millist asjaolu juba looduses võib jälgida, võrreldes kõrgemaid loomalisi vorme madalamatega ja loomi taimedega. Et kujutada inimese keha ideaali, selleks ei võinud greeka kujuraidur mitte ilma pikema jututa kasutada tõelist modeli. „Isegi kõige õnnelikumalt arenenud inimestel leidub puudusi ja kunst ei näinud milgi tingimisel oma ülesannet selles, et neid taastoota. Ta andis elu plastikalle oma viimase retusheerimise¹¹²⁾.“ Kunst jätkab seda, mis loodus individuaalsete kujude moodustamise suhtes on juba sisse juhatanud, ning selles seisabki õige idealiseerimine. Taidur ei jää peatama ainult modelli juure, sest see ei ole küllalt individuaalne. Täielik iseloomustus on tema ideaaliks. Taideline fantaasia vabastab jõu, mis looduses tihti takistava vastuseisu all peab vaigutama.

¹¹²⁾ Julius Lange, Billedkunstens Fremstilling af Menneskeskikkelsen i dens äldste Periode. (Inimese keha kujutamise kujutavas kunstis vanema ajajärgu kestel.) Lhk. 180; 233. — Vördle: J. C. Schiödte, Det Vegetative og det Animale i den dyriske og menneskelige Form. (Vegetatiivne ja animaalne loomade ja inimese vormides.) (Nordisk Tidsskrift, udg. af den Letterstediske Forening. [Põhja kuukiri, välja antud Letterstedt'i ühingu poolt.] 1878. Lhk. 345.)

C. Aja- ja ruumikäsitus.

1. **Ajakujutelma tingimused.** Juba teadvusele esialgses iseloomustuses tähendasime, et hingelised nähtused esinevad ajalises vormis. Muutumine, üleminek, vaheldamine — ja sisemine seotus igasuguse vaheldamise kestel —, need olid tähtsaimad teadvuse tunnused. Kuid juba sellesamas on antud ajaline vorm. Psükoloogia peab sellepärast seisma jääma selle algupärandliku antuse ees, selle psükoloogilise viimase ees, mis on kõigi teadvuse nähtuste eelduseks ja mis selle tõttu ei või olla enam miskisuguseks seletuse esemeks.

Teisiti on lugu, kui kõneldakse ajakujutelma st, ajaliste suhete kujutelmast. Sel kujutelmal on oma psükoloogiline arenemiskäik, nagu igal teiselgi. Hingelised olengud võivad jätkuvalt teineteisele järgneda, ilma et sellepärast teadvuses tekiks sarnase järgnevuse kujutelma. Mida ligemalle teadvus jõuab sellele, et olla mitmesuguste, vastastiku iseseisvate aistingute ja kujutelmade reana — mis, nagu varemalt nägime, on ühetähenduslik lignemisega teadvuse lagunemisele —, seda vähemaks muutub sarnase ajakujutelma võimalus: silmapilgud vahelduvad, kuid iga silmapilk valdab teadvuse täielikult, ilma et energiat üle jääks eelkäiva või järeltuleva jaoks. Mitte ainult lagunemisperioodil, vaid ka oma algusel on teadvus ligidal sellele, et ilmuda enese elementide reastikuna (võrdle B, 5), mille tõttu ajakujutelma raske on jälgida lapse juures enne kolmat aastat. Juba varemalt oli meil juhus näha, kuidas ootus ja vaba mälestus tekivad iseäraliste olengutena alles aegamööda võitluse kestel kogemuste ja algupärandliku keevesklikkuse vahel (B, 4). Seda mälestuse arenemise kujutamist täiendame nüüd, kuna meie ta olemusele juure lisame ühe tähtsa momendi, nimelt mälestuse sisu suhtumise määralise ajalisse punkti.

Teadvuse kõige lihtsamaks vormiks oleks niisugune, milles kaks olengut (*a* ja *b*) järgneks teineteisele ilma vaheliikmeta. Niikaua, kui nüüd *a* ja *b* igaüks oma ette teadvuse täiesti valdab selle aja kestel, kui sääl liigub, ei saa miski ajakujutelm tekkida: *a* on juba ununenud, kui *b* tekib, ja ümberpöördukt. On veel midagi tarvis, mis *a* ja *b* sel määral ümber haaraks, et nende vaheldumine võiks paista ühe ja sellesama skeemi mitmesuguse täitmisena. See ühine ümberhaaraja ei saa midagi muud olla, kui miski aistingvõitunne, mis jääb alati ühesuguseks, kuna *a* ja *b* vahelduvad, ja mis järjekult moodustab võrdlemisi kindla tagapõhja, mille vastandina võib vaheldus, järgnevus selgelt esile tulla. Nii peab meil pääle vahelduvate *a* ja *b* veel olema miski kolmas, suhteliselt muutumatu element *x*, mis võimaldaks kontrastvaigutuse. See tuletab meile meele, et mina, teadvuse ühtsus ei põhjene mitte ainult vormilisel seotusel ja vormilisel vastastikusel vaigutusel kõige selle vahel, mis on teadvuses, vaid veel ka teatud valitseval tundel (B, 5). Niisugune põhitunne, mis suuremalt osalt, ja madalamate teadlikkude olendite suhtes ainuüksi, oleneb elutundest, on sellega tarvilik eeldus ajakäsituse tekkimiseks. Olendid, kelle teadvuse sisu rikkalikum ja kelle aktiivsus suurem, märkavad siiski ka niisuguse ajalise vaheruumi kestel, milles väliste ärituste muutused on väga väikesed, osalt kujutelmade reastikke, mis püüavad esile puhkeda, osalt algavaid liigutusaistinguid, sest ilmub tahtmatu (spontaanne) ettevalmistus mõne liigutuse toimetamiseks. Kui mõne isikuga nii katset teha, et ta liigutuse või hüüde abil peab märku andma, kui tema mõõtmise järele teatud väike vaheaeg möödunud on, siis peavad niisugused algavad liigutusaistingud (ponnistus- ehk pingutusaistingud) asja loomu järele omandama iseäranis silmapaistva koha tema teadvuse sisus, kunni määraline aeg tema arvamise järele möödunud. See oleneb siiski ainult

neist suhetest, mille juuresolul niisuguseid katseid toimetatakse, ning sellest ei tohi veel järeldada¹¹³), nagu oleksid need aistingud igasugustes suhetes ühtviisi tarvilikuks ja silmapaistvaks järgnevuse käsituse tingimuseks. Mitmet laadi kujutelmil võib ses suhtes olla suurem tähendus kui liigutusaistingutel. — Siiski on alalise ja vahelduva vahe ning vastandi käsitus ainult aja aisting, mitte ajakujutelm; kõige õigem oleks vahest seda nimetada järgnevuse- ehk muutumisaistinguks; meie märkame siin ju ainult muutumist, mitte „aega ennast“.

2. Ajakujutelma arenemine. Suurema selguse omandab ajakäsitus, kui a ja b vahele paigutatakse vaheliikmed, nii et teadvus enne a 'lt b 'ni jõudmist peab minema m ja n kaudu, alaliselt koos olles x 'ga kui kindlama tagapõhjaga tervelle vahelduvate olengute reastikule. Eelduseks on, et m ja n ise mitte niisuguse tugevuse ja huviga ei esineks, et nad a 'd ja b 'd tumestaks, vaid et a ja b pidevalt päämiste punktidenä olemas oleks. Juure tulema peab veel a ja b kui olengute ehk elementide reastiku lähtekoha ja lõpppunkti äratundmine, et tekiks mitte ainult aja aisting, vaid tõeline aja teadvus, ajakujutelm. Kui a oleks näituseks nälja aisting, b küllastuse aisting, siis kujutavad m ja n neid vahendeid, mille abil näljale järgneb küllastus (saagi nägemine, saagi kinnipüüdmine jne.). Sel teel moodustub kindlam koostik $a - m - n - b$ ja ilmub rütmiline vaheldavus, mis teadvuselle aegamööda muutub usaldatavaks ja hõlpsalt ülevaatlikuks. Mida mitmekesisemaks muutuvad nüüd olengud kõrgemalle arenemise tõttu, seda tarvilikum on teatud punktide olemasolu, mis jälle uuesti tagasi tuleks, otsekui kõrgemad kohad mõnes järgnevuses, mida ära tuntakse ja millelt saab vahepäälseid osi üle vaadata ning mõõta. Kui rütmi

113) Nagu seda teeb Münsterberg oma huvitavas kirjutelmas ajameele üle (Beiträge zur experimentalen Psychologie. 2. Heft). Lhk. 20. Vaata ka Jerusalem, Laura Bridgman. Lhk. 39 j. j.

lõpppunkti b kujutellakse enne ta kättejõudmist, mis siis sünnib, kui ilmub miski selle saavutuse sund või selle esiletuleku ootus, siis satuvad iseäranis tugevasse vastollu ühelt poolt sisemise olengu alaline element, kuhu siin kuulub ka pidevalt mees püsiv kujutelm b , ja teiselt poolt vahelduvad elementid, mille vool sünnib vaheaja kestel, ning lõpppunkti esiletulek on siis seotud koguni iseäralise lõbutundega, kuna sellega rahuldatakse teatud ootus ja teadlik tarve. Nii omandab see ajaline punkt läbielatu rühmituses silmapaistva tähenduse. Sellelt punktilt võimaldub, kui vaba mälestamise võime on vastavalt arenenud, tagasivaade nende liigete reastikule, mille kaudu sinna jõuti. Aeg esineb kõige päält kolmes liikmes: sihis, töös, saavutuses; hiljem esineb ta neljas liikmes, kui eelaeg vaba mälestuse näol juure lisandub.

Ajakujutelm eeldab seega kaht momenti: 1) muutumise, järgnevuse teadvust; see tekib vastandi tõttu alalise aistinguga: — 2) kordumist ja ootust; korduva või kätte jõudnud oodatava äratundmine võimaldab muutuste reastikus teatud mõõtmise ja rühmituse.

Lihtne alaline aisting või lihtne alaline tunne ei võimalda veel ajakujutelma tekkimist. Mida enam meie vajume mõnda üksikusse mõttesse, seda enam näib aeg otsekui kaduvat meilt, mispärast ka müstikud nimetavad igavikku „seisma jäänud nüüdsuseks“. Teiselt poolt ei oleks ajakujutelm ka palja aistingute järgnevuse tõttu võimalik; midagi puuduks veel, mis võiks meid juhatada järgnevuse käsitamisele ja mõõtmiselle.

Mida rohkem moodustub rütmilisi reastikke ja mida enam teadvus harjub neid käsutama, seda enam tuleb ilmsiks vastolu ajalise reastiku kujutelma ja nende aistingute vahel, mis seda reastikku täidavad. Ajalist vaheruumi a ja b vahel võib mitmet viisi täita: $a - m - n - b$ või $a - p - q - b$ jne. See, mis täidab vaheruumi a

ja b vahel, võib ka teistsuguses raamis taas nähtavalle tulla, näituseks $c - m - n - d$. Kui palju ajaosakesi mahub reastikku $a - m - n - b$, nii palju saab neid mahutada ka teistes suhetes reastikku $c - p - q - d$. Selles leiduvadki ajakujutelma kui palja vormi või vahekorra kujutelma moodustamise tingimused.

3. Ajakujutelma sümboolne iseloom. Seda üldist vormi ehk üldist raami, mida meie mõtleme mitmet viisi täidetud olevat, ei saa meie eneselle kujutella ainult iseeneses olevana. Ta saatus on sama sugune kui kõigi üldkujutelmade saatus, mis esinevad ikka mõne individuaalse nähtuse edustajana. Kuid see aeg, mida võime vahenditult kujutella või ühte silmapilku ühendada, on väga lühikene. Katsete abil (mida kõige enne toimetas *Vierordt*) on näidatud, et meie väga suure vaheaja juures kaldume aja vältust alahindama. Nii suguseid katseid toimetatakse harilikult sel viisil, et enne antakse mõni väikesem vaheaeg, mille algust ja lõppu kellalöögi abil märgitakse. Seda aega kutsutakse normaalaajaks. Selle järele peab eksperimenteeritav isik ütleva, millal tema tähelepanekut mööda niisama pikk aeg on möödunud. Seda tema poolt antud aega nimetatakse hindamisajaks. Normaalaaja (tõelise aja) ja hindamisaja (taastoodetud aja) vahelistel suhetel põhjeneb ajakäsituse täsmalisus. Edasi on tõestatud, et olemas on hulk väikeseid ajajatke, kus normaalaeg ja hindamisaja ühte langevad. Üksikasjus on katsed väga mitmesugustele tulemustele viinud. Siis näib kindlaks tehtud olevat, et ajaline vältus, mida tahtmatult kujutatakse üksusena, võrdub 0,7 sekundille. Kui pikemaid vaheaegu tuleb aistida üksustena, siis mängib selle juures tähelepanu pingutus ikka enam silmapaistvamat osa, ja veel pikemaid vaheaegu, mida võimalik ei ole enam aistida, vaid mida ainult kujutellakse, hinnatakse harilikult madalamalt. Verber'i seadus näib teatud piirides ka ajakäsituse jaoks kõlbavat. — A. Lehmann'i järele on katsete tu-

lemused siis väga mitmesugused, kui ajamõõtmisel peatama ei jääda mitte ainult tähelepanu elevuse juure, vaid kui oma osa on ka erilisel sisul, mis vaheaega täidab¹¹⁴).

Täsmaline hindamine ja ülevaade ei ole suuremate vaheaegade juures võimalik, hoolimata sellest, et harjutus võib ajameelt mitte väikesel määral teritada. Kui nüüd kujutlusel siiski tuleb tegutseda niisuguse ajalise reastikuga, mis kaugelle üle ulatab kättesolevast silmapilgust, siis peab selle sisu teatud lühendamise kannatama. Täitsa selgelt kujutlen eneselle ainult üleminekut ühelt silmapilgult teisele; niisuguste ajaliste vaheruumide kujutelm, mis enesesse mahutab lõpmatu hulga silmapilke, võib tekkida ainult sümboolsel teel. Kui meil tarvis oleks kadunud aega niisama selgesti mälestada, nagu kujutleme neid minuteid, mis moodustavad selle, mida nimetame olevikuks, siis muutuks niisugune mälestamine küll võimatuks. Sellepärast käidame minevikku mõttes mõttes ikka teistsugust mõõtu kui olevikku ja ligemat tulevikku mõttes. Ainult siis, kui tahame end koguni selgelt minevikku tagasi asetada, katsume meie ajalist vahet mälestuses laiendada, kuigi mitte nii tugevasti, et ta oleviku ulatuse saavutaks. — Niisugusest ajakujutelm sümboolsest ja skemaatlikust, kui see on juba kaugemalle arenenud, järgneb ka, et ta alles võrdlemisi hilja moodustatakse ja kauaks ajaks seisma jääb teatud piiridesse. Oma täieliku selguse saavutab ta sümboolses vormis, kuna elastilised kujutelmade rütmid kinnitatakse paigal olevaks pildiks. Ning see sünnib alles ruumikäsituse abil. Ainult ruumilises vormis saab a j a n ä g e m u s võimalikuks. Meie käsitame siis aega õgujoonena, mida mõlemal suunal võib pikendada lõpmatuseni.

Ajakujutelm on tüübiline individuaalne kujutelm. Kus meie ka aega ei vaatleks, ikka on meie ees ühe ja sellesama aja osad.

114) A. Lehmann, Psychophysiologie, p. 620—625.

Temaga sünnib niisama, nagu ojaga, mida võime vaadelda mitmest kohast. Tihti kaob ta meilt täiesti, näituseks siis, kui meie magame, teadvuseta oleme või mõnel muul põhjusel¹¹⁵) ei tea, „kuidas aeg mööda läinud“. Ent niipea, kui tähelepanu uuesti virgub, rekonstrueerime meie puuduva ajavoolu uuesti. Aeg ei suhtu sellepärast üksikutesse aegadesse mitte ainult, nagu mõni üldine mõiste selle alla koondunud üksikutesse juhtumistesse, vaid ka nii, nagu meie valitsev kujutelm mõnest indiviidist suhtub meie mitmesugustesse tajumustesse sellest samast indiviidist. Kõik mitmesugused ajad on üheskoos ühe ja sellesama aja osad, nii et nad, kui aega eneselle nägelikult kujutella õgujoonena, esinevad meile selle joone katkenditena. Selle vastu ei saa aga mitmesuguseid indiviide, mis kuuluvad palja tüübi kujutelma alla, ühendada ühte ja sellesse samasse tervikusse.

4. Aja hindamine. Niikaua kui ajakujutelm tugeb ainult meie sisemiste olengute vaheldavusele, on aja hindamine väga ebakindel. Kaks asjaolu on siin iseäranis suure tähtsusega: h u v i läbielat u s i s u vastu ja läbielat u j o o n t e h u l k .

H u v i l läbielat u vastu võib olla väga mitmesugune mõju. K u n a t a k o n t s e n t r e e r i b tähelepanu ja selle tõttu takistab teadvuse järgnevuse märkamist, siis l ü h e n d a b ta aega nii läbielamise kestel kui ka mälestuses. Alaline element, mis moodustab järgnevuse käsitusele tarviliku tagapõhja (vaata 1), omandab siin niisuguse ülekaalu, et teiste elementide vaheldavus märkamatuks jääb.

¹¹⁵) Psükasteenias (vaata V. B, 5.) kaob ajateadvus mõnikord täiesti. Nii ütles üks haige: „Pendant mes périodes de maladies le temps est toujours très court, s'il existe; ou plutôt je n'en sais rien, il me semble qu'il n'y a plus de temps quand je suis très malade.“ („Kogu mu haiguse kestel oli aeg alati väga lühikene, kui ta üldse olemas oli; ehk õigemini, ma ei tea temast midagi, mulle näib, et aega siis enam olemas ei olnud, kui olin väga haige.“) Pierre Janet, *Les Obsessions et la Psychasthénie*. I. Lhk. 292.

Seitse aastat möödusid Jakobil nagu mõned päevad, sest ta armastas Raheli. Niisugune oleng ligineb „seisma jäänud nüüdsuselle“. Sellega on osati ka ühenduses, et vanematele inimestele, kellel on harilikult juba moodustunud miski alaline mõtete ja huvide ring, aeg paistab kiiremini mööduvat kui noorematele, kelle juures teadvuse sisu vahelduvad elemendid võtavad rohkem ruumi ja kes selle tõttu elavad enam rahunemas ootuses. Rahulikult kuulamise juures võib aeg lühemana paista kui põneva ootusega jälgides. Ja kui eksperimentide juures „normaalaeg“ järgneb „hindamisajale“, siis on täsmaline aja hindamine raskem, kui selle „hindamisaja“ eel käies: ootus moodustub siis kergemini, kui „normaalaeg“ enne tuleb¹¹⁶). — Kuid huvi võib mälestuses ka aega pikendada, kuna meie kaaluvast ja tähendusrikkast sisust tahtmatult järeldame, et selle juures palju aega pidi kuluma. Meie anname sisu rohkusele sel teel sümboolse tähenduse, kui aja vältavust suurendame. Samasugune nähtus ilmub ka siis, kui meie seda, mis sündis enne mõnda sügavalt meie elusse lõikavat pöördepunkti, ajalisel kaugemalle tagasi kanname: see paistab meile nii võõrana ja ühtlasi ka kahvatuna, et meie seda peame ajas tagasi taandama, kui tahame mõista, et see on olnud üks meie kogemuse osa. Kui psükasteenilised haiged meelesklevad oma terveoleku aega, siis paistab see neile nii kaugel olevat, nagu oleks terve igavik vahel, kuigi vahest ainult mõni nädal on möödunud¹¹⁷). Üldse kaldume meie kahvatumaid mälestuspilte ajalisel kaugemalle asetama ja elavamaid mälestusi ligemalle, kui need tõeliselt peaks olema. Mitmesuguste meelegaorganidega üheaegseid äritusi vastu võttes (näituseks valgust ja kõla) tuleb see äritus, mille poole meie tähelepanu suundunud.

116) Schumann, Über die Schätzung kleiner Zeitgrößen. (Zeitschr. f. Psychologie. IV.) Lhk. 65.

117) Pierre Janet. Op. cit., üleval näidatud kohal.

ennemalt teadvusse, ja seda varemalt, mida rohkem tähelepanu kontsentreerunud ¹¹⁸).

Mida mitmekesisem ja mida teravamalt välja kujunenud läbielatu, seda kiiremini näib aeg läbielamise kestel voolavat (niisama, nagu liikumine, kui midagi ühesuguse nobedusega meie kehapinda puudutades liigutada, sääli paistab kõige kiirem olevat, kus kompamismeel kõige peenem), — seda kauem näib aga meie mälestusele möödunud aeg väldanud olevat. Vastupidi, mida ühelaadilisem läbielatu, seda aeglasemalt kulub aeg, kuigi seda lühem paistab ta meile olevat mälestuses (tuleb tähele panna: kui meie ei mõtle kannatamattuse või igavuse pääle, mis ise meile aja läbielamise kestel pikaks teeks¹¹⁹). — Uneluses või niisugustes olengutes, mis iseäranis perillised on mälestuste esilekutsumiseks (võrdle B, 7c), võib meile paista, nagu oleks palju aega kulunud, sest et määratu hulk pilte meile avanes selle jooksul. Inimesed, kes olnud uppumisel ligidal või muidu surmahädaohus, tundsid siis enese väheste silmapilkude kestel kogu omast elust läbistuvat. De Quincy kirjeldas, kuidas ta oopiumi naudingu järele tihti uskus enese üheainsa öö jooksul 80 või 100 aastat läbi elanud olevat, ja mõnikord paistis talle, nagu oleks ühest päevast saadik kunni teise päevani terve aastatuhat möödunud. Aeg näis temale määratult kasvavat¹²⁰). Ekstaatilistele ennustajatelle avanes nägemuses kogu aeg ja igavik, kuigi liivakell ei olnud veel tühjaks jooksnud, kui nägemus juba möödis.

118) Alfr. Lehmann, Die körperlichen Äußerungen seelischer Zustände. II. Lhk. 269—281.

119) Ühesuuruste ajajatkude mitmelaadilise täitumise mõju kohta ajahindamise pääle vaata: E. Meumann, Beiträge zur Psychologie des Zeitbewusstseins. (Wundts Philosophische Studien. XII.)

120) En Opiumsäders Bekendelser. (Ühe oopiumisööja tunnustused.) Lhk. 161.

Iga isik toob siin kaasa oma enese mõõdupuu, mis seisab osati enam või vähem energilises huvis, mis tema elu juhib ja millega ta jälgib sündmusi, osati nobeduses, millega ta kujutelmad tavaliselt liiguvad. Mis on sisult vähem tähtis ja tempolt aeglasem kui harilikult, see sünnitab tüütuse ja igavuse. — Ajameel esitab ka lihtsamaid kontrastvaigutuse näitusi, kuna ta näitab, et kui isik esiti lähema ajajatku pikkust on hinnanud ja pärast peab hindama pikemat, siis see temale veel pikemana paistab, kui tõeliselt on; viimasel korral on kontrastvaigutus isegi suurem kui esimesel.

Objektiivse aja mõõdupuu tarve ilmub juba varakult. Suured, reeglipäraselt taas tagasi tulevad, kõigile inimestele tajutavad loodusnähtused annavad selleks hää skeemi. Päikese ja kuu liikumised, päev ja öö, hommik, keskpäev ja õhtu on selle juures aluspõhjaks. Peenemaks aja jaotamiseks kasutatakse liivakella, veekella, või ka põlevat küünalt. Kuid alles pendeli ja kroonoskoobi abil sai võimalikuks suurem täsmalisus. Isekorraldavad aparaadid suudavad ka niisuguseid ajajatke näidata, mis nende kõige väiksemate ajajatkude suhtes, mida meie üldse võime käsitada, on lõpmatu väikesed.

Niisuguse ajahindamise täsmalisust võime mõtelda ikka suurenevana, ikka kõrgema kraadilisena. Miski lõpp või piir ei ole siin ometi mõeldav. Meie mõõdame aega ühetaoliste liikumiste abil looduses. Ent siis tuleb just seda ühetaolisust veel tõestada — ja siin liigume meie otsekui nõiarangis. Absoluutist aega võidakse looduses näha reaalsusena niikaua, kui ühes Aristoteles'iga uskuda, et taevavõlv pöörleb igavesti muutumatul ja ühetaolisel viisil; kuid niipea, kui sarnane usk kaob, kaotab ka absoluutselt ühetaolise aja kujutelm oma reaalse eelduse. Absoluutselt ühetaoline aeg on ideaaliks, on nõudmiseks, et iga ajahindamine uuesti kontrolli alla võetaks. Iga mõõtja, mida on katsutud leida, et selle abil võimaldada täielikuma ühetaolisuse

lähtekohaks võtmist, on muutlik olnud. Absoluutne ühetaolisus on ainult siis saavutatav, kui aega sümboliseeritakse kujutada õgujoonena. Kuid just siin annab idealiseeriv abstraktsioon asjale oma ilme. Absoluutse aja mõiste on matemaatiline abstraktsioon. Absoluutne aeg on täiuslikult pidev ja täiuslikult ühetaoline: ta pidevus ja seotus ei katke iialgi, ja iga silmapilk võrdub täielikult igale teisele silmapilgule. Psükoloogilist aega, see tähendab, niisugust aega, mida meie võime tõeliselt käsitada ja kujutella, peame alaliselt rekonstrueerima, sest vahenditult käsitame meie teda ainult katkenditena, ja ta silmapilkudel on väga mitmesugune spetsiifiline kaal, igalühel oma sisu tähenduse ja mitmekesisuse järele¹²¹). — Psükoloogiline aeg on alati piiratud; meie pilk seisatab ikka mõnel teataval punktil, kui tulevikku või minevikku vaatame. Ent meie teadvus ütleb meile, et iga piir on juhuslik ja subjektiivne ja põhjeneb meie ettekujutuse saamatusel. Iga algus ja iga lõpp on ainult suhteline. Absoluutne aeg on lõpmatu, see tähendab, teda võib mõelda igast piirist, mida püüame üles seada, edasijatkuvana.

5. Kas ruumiline vorm on algupärandlik? Et ajaline vorm juba teadvuse algusest saadik sääl olemas on, selle üle ei või olla miskisugust kahtlust. Aja psükoloogiline uurimine käib sellepärast ainult aja käsituse ja ajahindamise kohta. Selle vastu on aga veel vaeluse alusena, kas karuumilist vormi tuleb pidada algupärandlikuks. Juba teadvuse üldisest iseloomust järgneb, et ta igatahes ei või olla nii tihedas vahekorras teadvusega kui ajaline vorm. Teadvuse enese olengud järgnevad ajalises teineteisele; ent sellele ei saa miskisugust mõtet anda.

¹²¹) Võrdle minu esitelmä Lotze aja ja ruumi teooria üle („Lotze og svenske Filosofi“ [Lotze ja rootsi filosoofia] Letterstedti ühingu Nordisk Tidsskift'is, 1888. (Philosoph. Monatshefte. 1888. Lhk. 428—432.)

et nad ka ruumilise ulatusega peaksid olema. See, mis esineb ruumilises vormis, võib olla ainult teadvuse esemeks, mitte aga teadvusise. Kuid ometi — meie enesevaatlus ei näita meile ju mitte ainult teineteisele järgnevaid olenguid, vaid ka üheaegselt antud elemente ühes ja sessamas olengus. Ja kui tahame selget kujutelma saada üheaegistest psüükilistest nähtustest, siis väljendame neid tihti ruumiliseks pildiks, skeemiks või sümbbooliks kehastatult. Koguni järgnevustki kujutleme kõige selgemalt, kui selle jaoks moodustame ruumilise skeemi, nagu meie näituseks eneselle aega kujutleme õgujoone abil. Üks teravmeelne mõtleja, nimelt Albert Lange, järeldas sellest, et ruumikäsitus olla ainukeseks vormiks, mille abil meie võime üheaegseid antusi käsitada ja mis ka ajakäsituse aluseks olevat. Ta ütleb: „Meie sisemise olengu empiiriline tajumine ei saa kuidagi viisi sündida paljas ajalises vormis. Meie ees seisab ikka suur hulk üheaegseid aistinguid, mis ainult ruumilise pildi vormis võivad sünteesi saavutada... Kõik meie empiirilised ajakujutelmad langevad ühte ruumikujutelmadega. Joon loob meile kujutelma aja voolust. Ruumilised liikumised annavad meile johutuse aja mõõtmiseks. Kas ei tule sellest järeldada, et ajakujutelmal on ruumikujutelma kõrval üldse teisejärgu tähendus?“ (Logische Studien. Iserlohn 1877. Lhk. 139.) — Sel puhul peab kõige päält tähendama, et ruumikujutelm selle tõttu, kui ta on selgema ja kõrgemalle arenenud ajakujutelma ja ajamõõtmise (vaata 3—4) eelduseks, ei tarvitse veel sugugi ka algupärandlik olla. Lange järeldab siin liig palju sümbboolika tarvitlikkusest. Mõte peab olema ometi algupärandlikum kui sõna, kuigi ta oma täieliku selguse ja täsmalisuse saavutuseks tarvitab sõna. Ainult teadvuse kõrgemal astmel on tema teenistuses laialisem sümbboolide ring. Ainult kahe meelega, nägemise ja kompamismeelega, juures mängib ruumiline vorm ülekaaluvamat osa; kuulmise, haistmise ja maits-

mise juures ei ole lokalisatsiooni algupärandlikult olemas; nende juures on meil tegu peamiselt aistingute selguse ja kvaliteediga. Päril, määraline ruumikäsitus on, nagu allpool näeme, nägemisaistingutega seotud. Nägemispildid mängivad meie kujutlusilmas nii suurt osa, et meie ainult suure vaevaga võime neist abstraheruda. Mida rohkem meie tähelepanu kiindub helidelle, maitse- ja lõhnamuultele, seda rohkem ligineme meie ainuüksi ajalises vormis antud teadvusele, seda rohkem näeme võimaliku olevat, et teadvuses miskisugune sisemine mitmekesisus võib esineda, ilma et sel tarvitseks ruumilises vormis ühtsuseks ühineda.

Veel selgemalt ilmub see lõbu- ja norutunnete juures. Neid saadavad enamasti küll lokaalsed aistingud (näituseks rinnas, südames); täsmalisel vaatlemisel on siiski kerge vahet teha algupärandliku tunde ja orgaaniliste kõrvalaistingute vahel. Lõbu ja valu, rõõm ja mure, lootus ja kartus võivad meis liikuda, ilma et nad oleks samal ajal ka lokaliseeritud ja sümboliseeritud. Kui meie oma tunnete selgemaks käsituseks tarvitame ruumilisi pilte, siis ei ole see, mida piltide abil väljendame, mitte tunne ise, vaid tunde põhjus või tehe. Rõõmu kujutelm seisab suuremale hulgale inimestele millegi lõbusa või naerma ajava kujutelm. Ent mida intensiivsem tundmus, seda enam tõrjub ta kõrvale kõik sellelaadilised sümboolsed kujutelmad. Igas tundes leidub midagi niisugust, mida on võimata sõnadega väljendada, mis on iga välje jaoks irratsionaalne, ühismõõduta. Tunded sunnivad meid vorme ja väljendusi otsima, kuid ise ei järjestu nad mitte ruumilises vormis. Kui meeleheitlikku meeleollu tungeb lootuskiir, siis ei kujutle meie lootust mitte meeleheite pääl või all, sellest paremal või pahemal pool olevana, nagu meie teeme, kui meil ühel ajal on mitmesuguste värvide aistinguid. Nii võivad siis mitmesugused teadvuse elemendid üheaegselt ilmuda, ilma et neil tarvitseks ruumilises vormis

järjestuda. Sellest tuleb ka osati meie otsekoheste psükooloogilise tajumuse selgusetus ja raskus (vaata I, 8a). Üheaegiste sisemiste nähtuste jaoks puudub meil niisugune nägemusvorm, millise meie omame üheaegiste väliste nähtuste jaoks.

6. Kas kauguse käsitus on algupärandlik?

Meie käsitame ruumi kolmes ulatuses: edasi ja tagasi, üles ja alla, pahemalle ja paremalle poole. Seda ruumilist kolmsust saab redutseerida ruumilisteks kaksusteks: sügavuseks (edasi ja tagasi) ja tasapinnaliseks ulatuseks (üles ja alla, pahemalle ja paremalle poole). Sügavus vastab eseme või selle osa kaugust vaatelejal, tasapinnaline ulatus üksikute eseme osade kaugust teineteisest. Kergesti on näha, et sügavuse käsitus ei saa tekkida ühegi üksiku aistingu põhjal. Iga aisting eeldab, füsioloogiliselt vaadates, et füüsiline äritus meeleorgaani jõuaks. Kuid eseme kaugust meilt ei näita meile iseenesest miskisugune füüsiline äritus. Meie mõõdame seda miski kujuteldava joone abil esemest kunni meie silmini; kuid sarnase joone olemasolu ei saa meile ometi ükski äritus otsekohe näidata. Kaugust (millise sõna all edaspidi mõistame sügavust, see on kaugust meilt) käsitame ainult siis, kui meie kuidagi viisi saame seda joont mõõta; kuid niisuguseks mõõtmiseks ei saa olla miski üksik aisting, vaid juba võrdlemisprotsess. Võimalik on, et niisugune võrdlus tahtmatult juba esimestes nägemis- ja kompamisistunges võis esineda, analoogiliselt sellele, kuidas juba lihtne aisting on vahetegemine ja sellevõrra ka elementaarne võrdlemine (V. A, 5). See on nõndanimetatud nativismi käsitus, ainult selle vahega, et viimane (vaateruumi jaoks) sagedasti oletab miskisugust võrkkile võimet kaugust või sügavust käsitada. Vastandina nativismile väidab geneetiline teooria, et kauguse käsitus on tekkinud kogemuste tõttu, mida silmade ja orgaanide liigutuste abil

omandatakse, ja mille juures kompamisaistingud etendavad iseäranis silmapaistvat osa. Viimane teooria tugeb iseäranis sellele tõsiasi, et kauguse käsitus ja hindamine kogemuse ning harjutuse tõttu muutub täiuslikumaks.

Mõõtmist liigutuse abil toimetame meie eseme igasuguse käsituse juures (võrdle V. A, 7). Silma lääts on seda kumeram, mida ligemal meile ese. Mõlemad silmad asetsevad nii, et nende vaatejooned teatud punktis enam või vähem läbilõikuvad, selle vaateobjekti kauguse järele, mis eneselle tõmbab meie tähelepanu: kui ma vaatlen ligidal seisvat eset, siis on silmad (nende sisemiste külgede külge kinnitatud lihaste abil) pöördud sissepoole; kui ma selle järele pilgu saadan kaugusse, siis pöörduvad silmad väljapoole (väliste silmalihaste abil). Vaatejoonte läbilõikumine on ju tarvilik selleks, et äritus puudutaks mõlemate silmade selgeimat nägemispiirkonda. Meie haarame eseme kinni või teeme liigutuse selle poole, kui tahame teda kombata. Nii omandame meie mitmesugusel viisil mitmesuguseid liigutusaistinguid, mis määralises ühenduses seisavad eseme seisukohaga meie suhtes. Eseme väljanägemine või puudutamine ühendub nüüd assotsiatsiooni või harjutuse kaudu nende liigutusaistingutega, mis on tarvilikuks eelduseks eseme selgemalle käsitusele. Kaugus tähendab meile enam või vähem selgelt suuremaid või väiksemaid liigutusaistingute reastikke, mis meie vastu võtame, kuna meie meeleorganid (pääasjalikult nägemis- ja kompamisorganid) niisuguse asendi võtavad, millises nad võiks võimalikult selgeid äritusi omandada, või mida meie ka nii omandame, kui meie omalt seisukohalt eseme poole liigutuse teeme. Sellega on siis ka kokkukõlas, et meie kauguse käsitus ainult ligidal seisvate esete suhtes on selge ja täsmalisem, ning et ta kaugete esete suhtes on seda selgem, mida rohkem meie neid tunneme. Kõige selgem ruumikäsitus on meil sellest, mida meie ise oma kätega

oleme mõõtnud, ja meie esimene ruumikäsitus seisab vaheteos iseenese liigete vastastikuste asendite vahel. Mõõtmise sünnib puudutamise ja liigutuse abil; iga kahe puudutuse vahel maa külge, mis meie jalgadega teeme, seisab väike rida liigutusaistinguid. Suuremaid kaugusi (niisama kui suuremaid ajajatke) mõistame meie ainult sümboolselt, kuna meie neid vaatleme väikeste, vahenditult mõõdetavate kauguste summadena.

Kompamismeel ja selle tegevusega köidetud liigutusaistingud moodustavad tähtsa aluspõhja täsmalisemaks kauguse käsituseks. Esete päris mõõdu omandame meie neid aktiivselt kombates. Sel viisil saavutatud kauguste käsitused ühendame nägemiskäsitusega. Kaugemaid esemeid, mis meie vaatele paistavad väiksematena, hindame siiski otsekoheselt nende suurust mööda, millistena nad esineks kompamismeelele. Liginevat eset käsitame meie nägemismeele abil varemalt kui kompamismeele abil. Kuna aga kompamisaistingud on ühtlasi ka tugevamad ja praktilises suhtes kõige tähtsamad kõigist teistest, siis tõlgime meie täitsa loomulikult nägemismeele sisu kompamismeele keele. Teiste sõnadega öeldes tekib neist mõlemaist meelist (samuti ka neid saatvaist liigutusaistinguid) põlvenevate kujutelmade vahele kindel assotsiatsioon. Alles hiljem läheb vaateleja ka vastupidist teed, nimelt kompamisaistingu mõtet seletades nägemiskujutelmale abil, näituseks siis, kui ta sunnitud on pimedas ruumis orienteerima. — Nagu nägemine võib ette kuulutada puudutamist, niisama võib ka üks puudutamine ette kuulutada teist puudutamist. See, mida puudutan väljasirutatud käega, võib teatada hilisemast puudutamisest minu keha vastu; mida puudutan kepi abil ja mida aistin rõhumise tõttu oma kätt vastu, võib ette kuulutada vahenditult puudutamist.

Geneetilise teooria seadis kõige enne üles Berkeley (Theory of vision. Dublin

1709) ¹²²). Seda kinnitasid tähelepanekud vastsündinud laste ja opereeritud pimesündinute juures. Kuigi laps juba vara käändib valguse poole, siiski võib tal alguses olla ainult ebamäärane sügavuse käsitus. Mõlemate silmade liigutused ei ole tavaliselt mitte koordineeritud, nii et nende vaatejooned alguses mitte alati kokku ei puutu ses punktis, mis on käsitamise esemeks. Alles aegamööda (esimese kolme kuu jooksul) harjuvad silmad koordineeruma, nii et kõõrdi vaatamine enam nii sagedasti ei esine. Ja isegi siis, kui silmade akkommodatsioon on juba saavutatud, puudub veel kindlam kauguse käsitus, mis selles nähtavale tuleb, et laps ka kättesaamatuid asju püüab kinni võtta. Veel teisel ja kolmandal eluaastal on kauguse käsitus ebatäielik.

Ka hiljemalt ei ole mõlemate silmade koostegvus mitte täitsa kokkukõlaline. Kui tahetakse, siis on võimalik esemest saada ka kahekordseid pilte. See sünnib kergeimalt, kui silmad juhtida mõnda punkti vaatepiiri tagapõhjas, tähelepanu aga kinnitada õgujoones selle ees seisvale esemelle; seda nähakse siis kahekordselt. Nii nähakse siis ühe-

¹²²) Berkeley ei anna siiski liigutusaistingutele (millele ta juure lisab veel kompamisaistingud) nii suurt kaalu, nagu siin esitatust näha. Iseäranis Bain ja Spencer rõhutasid liigutusaistingute tähendust ruumikäsituse tekkimises. Hiljem arendasid sedasama teooriat Helmholtz ja Wundt. — Uuemal ajal väidavad paljud uurijad, et võimalik olla, et iga nägemis- ja kuulmisaisting algusest saadik seotud on aistinguga, nagu asetseks aistetav meilt teatavas, siis veel ebamäärases kauguses. Seda toonitab iseäranis W. James, *Perception of Space* (Mind. 1887). Samuti ka *Principles of Psychology* (ch. XX). Juba varemalt seadsid selle vaate ühes Stumpf ja Hering (mida vastandina Berkeley põhjendatud empiirilisele ehk geneetilisele käsitusele nimetatakse nativistlikuks). Oma käsitelmas: *Über den Massstab beim Tiefensehen in Doppelbildern* (Zeitschr. für Psychologie 1908) ühineb ka Anton Aall Hering'i teoriga, mille järele sügavust otsekoheselt käsitatakse mõlemate võrkkiude koos vaigutuse tõttu.

¹²³) Preyer, *Die Seele des Kindes*. 3. Aufl. Lhk. 25 j. j.; 39; 140. — Raehlmann, „*Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*“. II. Lhk. 61 j. j.

kordselt ainult seda, mida harjutuse teel on õpitud ühekordselt nägema.

Ei ole mitte päris kindel, kas vastsündinud loomadega lugu niisama on kui inimestega. Spalding'i eksperimendid¹²⁴) vastalt väljahautud kanapoegade ja vastsündinud põrsastega tõendavad, et need loomad otsekohe suudavad suure kindlusega oma toidu üles leida. Kanapojad ruttavad viivitamata viljatera või putuka juure¹²⁵) ja põrsad emaniisa juure. Põrsas, kel otsekohe pääle sündimist rätik silmi ette seoti, kümne minuti pärast uuesti ära võeti ja ta tooli pääle asetati, näis põranda kaugust mõõtvat, laskis enese põlvile ja hüppas alla. Siin näib kauguse käsitus otsekohe ilmuvat; muidugi ei või sellele nähtuselle liig suurt tähendust omistada, kuna mõeldav oleks ka, et siin tegevuses on miski otsekohene instinkt, mis loomad nägemis-, haistmis- või kuulmisaistingute juhtimisel viib toidu juure, ning midagi sarnast võiks ka allahüppamise juures sündida. Sellepärast oleks küll vaevalt õige oletada päris kauguse käsitamist juba enne kogemust ja harjutust, kuigi siin kogemuskursus, nagu paljudel teistelgi aladel, loomade juures on kaugelt lähem kui inimeste juures. Ja ka inimeste suhtes saaks seda kergust ja kiirust, millega kauguse käsitus temas areneb, vaevalt seletada ilma oletuseta, et selle juures päritud tendentsid ja võimed oma osa etendavad. Aistingud, mille kombinatsioonist kau-

¹²⁴) Spelding pani oma kanapoegadelle mütsikese pähe niipea kui need munast välja tulid, enne kui nad oma nägemisvõimet veel said tarvitada. Nii hoidis ta neid kaks päeva, kunni nad juba suutsid liikuda. (Romanes, Mental Evolution in Animals. Lhk. 161 j. j.) Sarnaseid katseid tegi samasuguse menuga ka Preyer (Die Seele des Kindes. 3. Aufl. Lhk. 55; 73 j. j.; 108 j. j.).

¹²⁵) Juba Adam Smith (On the external senses, omas Dugald Stewart'i poolt väljaantud raamatus „Essays on philosophical subjects“) tähendab, et niisugust usaldatavamat orienteerimisvõimet otsekohe pääle sündimise võib leida ainult nende lindude juures, kes oma pesa otse maa pääle ehitavad, mitte aga nende juures, kes puude otsas või teistes vähem kättesaadavates kohtades pesitsevad.

guse käsitlemine tingitud, on indiviidile siis tuttavamad, kui nad kogu sugukonna arenemiskäigus tähtsat osa mänginud.

Samuti esitavad ka kogemused opereeritud pimesündinutega jooni, mis kokkukõlas on Berkeley põhjendatud teooriaga. Üks Cheselden'i (1728) poolt opereeritud pimesündinu oli pärast seda, kui ta nägema hakkas, niivõrd võimetu kaugust hindama, et ta uskus, nagu „puudutaksid kõik esemed tal silmi“ (nagu ta ise väljendas), niisama kui kombata ta käsi puudutab. Teine, Franz'i (1840) poolt opereeritu käsitas vürflit ruuduna, kuuli sõõrina ja püramiidi kolmnurgana; alles kompanismeele vaheabil õppis ta neid asju õieti mõistma. Dufour'i opereeritud pimesündinu ei suutnud ilma käte abita miskisuguse kauguse üle otsustada. Väljasirutatud kätega sammus ta läikiva ukse käeraua poole, millele ta tähelepanu suundus, kuid seisatas paari sammu kaugusel sellest ja katsus mitu korda ilma tagajärjeta tast kinni haarata, enne kui see tal korda läks. Samuti oli ühel Raehlmann'i poolt vastalt opereeritud pimesündinud noormehel väga raske esemeid ära tunda ja nende kaugust käsitada, kui ta kompanisaistinguid abiks ei võtnud. Tahtmatult haaras ta kaugel olevate asjade järele, kunni teda kogemus õpetas. Nägemiskujutelmade arenemises, ilmus selgesti kompanis- ja liigutusaistingute mõju¹²⁶). Opereeritud pimesündinute juures ilmub päälle operatsiooni teatud ajajärk, mille kestel puudutamine ja liigutus suurimat osa etendavad katsetes ruumis orienteerida; alles aegamööda õpivad nad nägemist kasutama otsekohe juhina¹²⁷). Ka

¹²⁶) E. Raehlmann, Physiologisch-psychologische Studien über die Entwicklung der Gesichtswahrnehmungen bei Kindern und bei operierten Blindgeborenen. (Zeitschrift für Psychologie. II.) Lhk. 72. j. j.

¹²⁷) Vördle: Dunan, Théorie psychol. de l'espace. Lhk. 95, samuti ka märkused opereeritud pimesündinute üle, L'année psychol. III. Lhk. 384—389.

laste juures arenevad kompamis- ja liigutusaistingud kõige enne, ja alles kogemuse abil õpib laps nägemisaistinguid seletama teatud kompamis- või liigutusaistingute tähistustena. Sest viimased on ju suurema praktilise tähendusega. — Kui tahetakse öelda, et sel, kes liigutusi teeb mõne eseme poole, ka selge käsitus peab olema selle kaugusest, siis oleks see koguni ekslik järeldus. Tal tarvitseb ainult oma liigutusi nii toimetada, et juhtiva nägemisaistingu tugevus ei väheneks, vaid järgnevalt kasvaks, ning selleks ei ole tarvis miskisugust kauguse kujutelma. On olemas üks mäng, mille juures asja peab muusika järele üles leitama, nii et muusika siis seda tugevamini heliseb, mida rohkem asjale liginetakse ja seda nõrgemini, mida rohkem sellest kaugenetakse. Selge on, et siin otsijat miskisugune kauguse käsitlemine ei juhi; liigutused kohandatakse vahenditult muusika järele. Mõnede psühholoogide arvamise järele on küll ka kuulmeaisting seotud otsekohese helina kui millegi väljastpoolt tuleva käsitusega. Kuid kõige tõenäolisem on ometi, et niisugune kuulmeaistingute projektsioon moodustub alles nägemismeele ja kompamismeele (pimesündinute juures ainult kompamismeele) mõjul¹²⁸).

Berkeley põhjendatud empiristliku ehk geneetilise teooria suur tähendus seisab selles, et ta need elemendid nähtavale toob, mis sügavusekäsituse arenemisse mõju avaldavad. Sellega moodustab ta enesega ka vastandi nativismile, mis kaldub sügavusekäsituses (ja ruumikäsituses üldse) nägema midagi niisugust, mis juba esimesest aistimise silmapilgust saadik esineb teadvuses täiesti valmina. Siiski on asja loomu järele võimata tõestada, et teatud sügavusekäsitus mitte juba algusest saadik olemas ei ole, mis pärast Berkeley ja tema järeltulijate poolt kätte näidatud elementide abil edasi areneb, ning niisugune käsitus,

¹²⁸) Selle kohta vaata: Th. Heller, Studien zur Blindenpsychologie. Lhk. 10; 103—107.

mis tähendab nativismile liginemist, on uuemate uurimuste tõttu tõenäolisemaks muutunud. Siis peab aga vahet tegema käsitamise ja mõõtmise vahel. — Kui meie ei märka seda mõju, mis puudutamisaistingud avaldavad sügavusekäsituse arenemisse, või seda viisi, kuidas kompamis- ja nägemisaistingud koos vaigutavad, siis on see seletatav „unustamise seaduste“ (V. B, 8d) analoogia järele: nägijalle on puudutamine ja liigutus vahenditeks, mille abil ta moodustab selge ja kindlasti mõõdetud nägemispildi vahekaugusest eseme ja vaatleja vahel; nad on sellega ainult ettevalmistajateks sarnase pildi moodustamisel ja võivad kas täiesti (formeli $a < b$ järele) või osati (formeli $a + b = b_2$ järele) kaduda, kui niisugune tekib, või moodustavad ühes nägemiskujutelmadega teatud laadi psüükilise ühenduse ($a + b = c$).

7 a. Kas tasapinna käsitus on algupärandlik?

Ka tasapinna käsituse suhtes on ruumikäsitus tingitud nägemisaistingute assotsiatsioonist kompamis- ja liigutusaistingutega. On väga loomulik, kui arvatakse, et nägemine kõige esiti käsitab ainult valgust ja värve, ning seda kinnitavad ka tähelepanekud vastsündinud laste ja vastalt opereeritud pimesündinute juures. Selgeid ja heledaid, siiski mitte liig pimestavaid, äritusi otsitakse üles ja katsutakse meeles hoida; alles hiljem käsitatakse esete vormi. Tajumuste ja eksperimentide kaudu, mida tehakse kompamismeele ja ühe või paljude organide liigutuste abil, omandavad üksikud esemed lõpulikult kindlad piirid. Nägemismeele keel saab ainult liigutusaistingute ja kompamisaistingute vaheabil täiesti arusaadavaks. Teiselt poolt mängib aga nägemine, kui ta nimetatud meeltega käsikäes on arenenud, meie ruumikäsituses kaugelt ülekaaluvamat osa. Nüüd tekib küsimus, kas pimesündinul, kes tunneb ainult kompamisaistinguid ja liigutusaistinguid, on sarnast ruumikäsitust kui nägijal. Meie, nägijad, mõtleme ruumi ku-

jutelles ühtlasi ka nähtavat tasapinda mõnes teatavas kauguses meist; mida võib aga pimesündinu eneselle ruumi all õieti kujutella? — Kui meile nägemispiltide väljaeraldamisel ruumikäsitusest ometi midagi niisugust järele jääks, mis ei ole seda laadi, kui nähtav ruum, siis ei saaks meie enam öelda, mis on ruum iseeneses, kuna niisugusel korral võimalik ei oleks miski piiritlust anda, mis sobiks nii nägemise kui ka kompamiseele ruumile. Siis ei oleks side nägemisruumi ja kompamisruumi vahel sugugi loomulikum kui sõna ja selle asja vahel, mida ta märgib.

On isegi oletatud, nagu ei võiks kompamiseel üksinda, ilma nägemismeele juuresoluta, ruumikäsitust määrata. Ernst Platner kirjutab oma „Filosoofilistes aforismides“¹²⁹): „Mis puutub ruumi või ulatuse kujutelmasse ilma nägemiseta, siis on tähelepanekud ja uurimused ühe pimesündinu juures, mis kolm nädalat keetsid, mind uuesti veendnud, et kompamiseel („Gefühlssinn“) üksinda kõigest sellest, mis kuulub ulatusse ja ruumi, mitte midagi ei tea, samuti midagi ei tea esete teineteisest eraldumisest ruumiliselt, ning, lühidalt kokku võttes, et nägemiseta inimene välisilmast kindlasti midagi muud ei taju kui ainult millegi vaigutava olemasolu, mis oleks erinev selle juures tekivast orgaanilisest aistingust („Selbstgefühl“) — ja muus ainult paljast arvulist lahkuminekut — kas pean ütlema, muljete või asjade keskel? Tõeliselt on pimesündinulle aeg ruumi asemel. Ligidus või kaugus ei tähenda talle midagi rohkem kui lühemat või pikemat aega, suuremat või vähemat aistingute („Gefühlen“) arvu, mis tal kulub ühelt aistingult („Gefühl“) mõne teiseni jõudmiseks. Et ka pimesündinu nägemise keelt tarvitab, see asjaolu võib mõnikord väga suurel määral eksiteele viia ja on mind ennastki minu eksperimendi algul petnud; tõe-

¹²⁹) Philosophische Aphorismen. I. Leipzig 1793. Lhk. 446. j. j.

liselt ei tea ta aga asjust, mis teineteisest eraldatud. mitte midagi, ja kui esemed või kehaosad, mis neid puudutavad, ei sünnitaks mitmet laadi muljeid ta aistimishälvetes, siis (ja nimelt seda olen väga selgesti märganud) peaks ta kõike välist ühesuguseks, mis näituseks kätt mõnele tasapinnale pannes tugevamini temasse vaigutab kui sõrmega tasapinda puudutades, nõrgemini, kui ta käega veab tasapinda mööda või kui ta jalad liiguvad üle tasapinna. Oma keha juures ei tee ta vahet pää ja jalgade vahel mitte nende kauguse tõttu, vaid ainult uskumatu peenelt märgatavate lahkuminekute tõttu neis aistingutes („Gefühle“), mida ta omandab ühest või teisest kehaosast, ning muide ka aja tõttu. Niisama teeb ta ka vahet kehade kuju vahel ainuüksi mitmet laadi kompamiseele muljete („Gefühlseindrücke“) tõttu, kuna kompamiseel („Fühl-sinn“) näituseks vürflit ta nurkade ja äärte pärast koguni teisiti aistib kui kuuli.“ — Kuid juba sellest kirjeldusest on näha, et pimesündinu suutis vahet teha suuremate ja väiksemate tasapindade vahel. Ja võimalik on, et Platneri pimesündinu omas miski individuaalset omapärasust, kui teda rohkem huvitas ärituste kvaliteet ja tugevus kui nende vorm ja kaugus; niisugust iseäraldust võib paljude pimedate juures leida¹³⁰).

Meie ligineme siis teatava määrani pimesündinute ruumikäsitusele, kui meie katsume pimedas toas orienteerida. Kuid siin on meil ainult see paremus, et nägemisruum seisab valmina meie ees ja võib kompamisaistingute ning liigutusaistingute seletuses meile abiks olla. Midagi sarnast sünnib ka siis, kui meie tähelepanu koondame keelele ja — võimalikult rohkem abstraheerides nägemiskujutelmadest — katsume leida, millise ruumikäsituse ta meile annab.

¹³⁰) Th. Heller, Studien zur Blindenpsychologie. Lhk. 61; 67; 121.

Sest keel on nagu pimesündinu, kuid sellegipärast võib ta väga hästi orienteerida oma ümbruses.

b. Üheaegsed äritused. Tasapinnakäsituses ei mängi algupärandlikult järgnevate aistingute ja kujutelmade assotsiatsioon sugugi nii suurt osa kui sügavusekäsituses. Kompamismeele abil omandame meie suure hulga üheaegseid äritusi. Mõne värvi aisting tähendab õieti: värvilise tasapinna aisting; kui värviline oleks ainult matemaatiline punkt, siis ei sünnitaks ta miskisugust äritust. Ja see, mida aistetakse kõvana või pehmena, konarisena või siledana, peab ometi olema midagi ulatuslikku, miski kõva või pehme, konarine või sile tasapind. Matemaatilist punkti ei saa käsitada värvilisena ega kõvana ega pehmena. Isegi siis, kui suuremaid esemeid käsitatakse ainult nägemis- ja kompamisorganide liigutamise tõttu, käsitatakse väiksemaid esemeid ometi otsekoheselt, ilma järgneva protsessita. Peab ometi olema miski otsekohene vahe marga mulje ja penni mulje vahel, nii kompamismeele kui ka nägemismeele suhtes. Väikeste tasapindade käsitamise juures oleks siis igatahes õigus nativismil, mis pooldab ruumikäsituse algupärandlikkust¹³¹). Ka pimesündinu

131) Vördle: Stumpf, Der psychologische Ursprung der Raumvorstellung. Leipzig 1873. Lhk. 56—71. Professor Mahaffy Dublinist teatab ühes „Mind“is“ (1881, lhk. 278 j. j.) ilmunud kirjas kõnelusest ühe Franz'i opereeritud pimesündinuga. See mees, üks Kingstown'i arst, ütles, et ta otsekohe pääle nägemise saavutamise nägi figure ja eraldas neid teineteisest, ning et need täiesti vastasid seda, mis ta kompamismeele järele oli oodanud. Mahaffy näeb ses kõneluses kompetentse isiku tunnistust võime algupärandlikkuse kohta ainult nägemise teel üksinda figure teineteisest eraldada. Kuid nii seletus kui ka kõnelus ise ei ole kokkukõlas Dr. Franz'i enese teatega, mis ilmus vastalt pääle operatsioonil „Philosophical Transaction“is“ (1841). Nagu üleval mainitud, käsitas patsient võrflit ruuduna ja kuuli sõõrina. Kui Franz teda palus oma muljeid kirjeldada, mis asjad temasse jätsid, siis vastas ta, et ta otsekohe olla märganud vahet võrflil ja kuuli vahel, ei olla aga suutnud sellest moodustada ruudu või sõõri kujutelmata senni, kunni ta ei tunnud sõõrmeotstes aistingut, nagu puudutaks ta tõe-

peab kõva ja pehmet, konarist ja siledat käsitama ulatuslikuna, ning ainult niivõrd saab ta omada tasapinna käsituse, isegi siis, kui oletada, et järgnev temale kaugelt suurema tähendusega on kui meile. Otsekohese puudutamise abil õpib ta väiksemaid tasapindu (näituseks reljefseid kirjatähti) tundma; suuremaid ruume käsitatakse käe, jala või kogu keha liigutamise abil. Ta ruumikäsituse selgus ning täiuslikkus on sellest, kui võrd ta suudab väikest, otsekoheselt käsitatavat kompamisruumi kasutada üksusena suurema ruumi mõõtmisel ja seletamisel, mida ta saab vastu võtta ainult oma liigutuste abil. Missuguse kraadini niisugune osavus võib areneda, on sellest näha, et pimesündinute hulgas väga häid geometre on olnud. Ent ulatuse simultaanne ja totaalne kujutelm on pimedate juures alati olnud väga piiratud¹³²).

Kuid ka otsekohene, järgnevate kogemuste mõjuta tasapinnakäsitus on väga selgusetu.

Samaaegselt antud muljete puhtpassiivne käsitamine võib olla ainult koguni silmapilkne. Aktiivsus ilmub otsekohe, silm liigub üle tasapinna või käsi kompab seda. Nii muutub samaaegsus otsekohe järgnevuseks, intuitsioon diskursiivseks (loogiliseks järeldamiseks). Meie käsitame liikuvaid esemeid kiiremini ja kergemini kui paigalseisvaid, ja isegi siis, kui nad paigal seisavad, liigutame meie iseennast nende suhtes. Kaht

liselt asja. (Philos. Transact, 1841. I. Lhk. 65.) Nii pidi ta tõeliselt ühe meele keele tõlkima teise meele keele, enne kui ta võis figuuri ära tunda. Järgi jääb ainult see tõsiasi, et ta otsekohe vahet märkas figuride vahel, mis kõneleb nativismi kasuks. — Sarnaseid jooni esitavad ka Nonnely (Berkeley teoksed, väljaantud Fraser'i poolt. 1871. I. Lhk. 447) ja Raehlmann'i (Zeitschrift für Psychologie. II. Lhk. 76 j. j.) opereeritud pimesündinud. — Siia kuulub ka see tõsiasi, et sõnapimedad haiged sagedasti suudavad siis kirjatähti lugeda, kui nad neid käega järeeljoonistavad: liigutusaistingud panevad siin nägemise tegevusse.

¹³²) Th. Heller, Studien zur Blindenpsychologie. Lhk. 39—59.

järgnevat äritust võidakse nahal vähemas kauguses teineteisest eraldada kui kaht samaaegist. Kõige madalamal arenemisastmel seisvad loomad ja vast-sündinud lapsed ei märka miskisuguseid samaaegseid lahkuminekuid oma ümbruses, kuna nad järgnevaid lahkuminekusi (muutumisi) küll võivad käsitada. (Vördle V. A, 5). Nii leitakse liigutuse abil see üles, mis muidu märkamatuks jääks. Järjelikult määratakse esimene ebaselge aisting ligemalt terve rea järeltulevate aistingute kaudu, mille hulgas liigutus-aistingud oma loomu poolest võtavad silmapaistva koha.

Järgnev ja diskursiivne käsitus on tarvilikuks eelduseks selgemalle ruumikäsitusele. Ruum tähendab vahekorda. Kui midagi ruumis leidub, siis tähendab see, et ta võtab teatud seisukoha teiste asjade suhtes, ja et ka ta üksikud osad omavahelistes suhetes teineteisega võtavad teatud seisukoha. Kui ruumikäsitus selge on, siis eeldab ta vahetegu ja kõrvuti seadmist; kõik, mis ulatuslik, seisab koos üksikutest osadest, mis küll on mitmesugused, kuid siiski seotuses omavahel. Sellepärast ei saa ilma teatud psüükilise tegevuseta miskisugust selgemat tasapinnakäsitust olemas olla.

c. Koha tähistused. Siin tekib täitsa loomulikult küsimus, millest see tuleb, et meie mitmesuguste aistingute sisu üle kanname määralisele tasapinna kohale. Mispärast asetan ma punase, mida näen, nimelt sellele kohale (üles või alla, pahemalle või paremale poole) sinise suhtes, mida ma ühtlasi ka näen? Mispärast lokaliseerin ma selle kõva, mida aistin, nimelt sellele määralisele kohale pehme suhtes, mida aistin samal ajal? — Ka siin ei ole tarvis (nagu seda nativism teeb) oletada algupärandlikult antud, kogemusest rippumatut käsitusvõimet. Üsna loomulik on oletus, et üksiku aistingu sisu lokalisatsioon oma suhtumises teiste aistingute sisusse (ehk teiste sõnadega, mitmesuguste nähtuste kauguse käsitus teineteisest)

ühenduses on määraliste keha punktidega, mis vastavaid meelelisi äritusi vastu võtavad.

Ei ole sugugi ükskõik, missugust keha kohta välisilmast tulnud äritus puudutab. Kuna meie enda keha ja ka ümbritsevat maailma peame tundma õppima järgnevate kogemuste kaudu, siis ei saa oletada, nagu teaks või aistiks meie juba algupärandid, missugust keha kohta äritus puudutab. Kui nüüd äritused mitmesugustesse kohtadesse ometi vaigutavad mitmet viisi, siis võib niisugune vahe teadvusele paista ainult teatud varjundina, aistingu kvalitatiivse kõrvalmääramisena. Seda iseäralikku ilmet, mille aisting omandab selle tõttu, et äritus puudutab üksikut määralist kohta, nimetas Lotze aistingu kohatähistuseks. Kohatähistus on miski kõrvalaisting, mis pääaistinguga kaasas käib, nimelt nii, et see muutub koha järele, millist äritus puudutab. Igal nahaja võrkkile kohal on vahekorrad mitmesugused; sellepärast peab kohatähistusi olema suur hulk. Mis puutub nägemisse, siis võivad siin niisugused kohatähistused seista iga punkti jaoks mitmesugustes liigutusimpulssides, mille sihiks on silma nii pöördä, et valgusäritus langeks selgeima nägemise piirkonda (Lotze); samuti vahest ka aistingute mitmesuguses kvaliteedis mitmesugustel võrkkile osadel (Wundt) (võrdle V. A, 2). Punane või sinine, mida ma näen, esineb igal võrkkile kohal, mida valgusäritus puudutab, veidi isemoodi, miski isesuguse kõrvalaistinguga. Kompamismeele suhtes leidis Lotze kohatähistused seisvat mitmesugustes kõrvalaistingutes, mis üks ja seesama puudutamine sünnitab mitmesugustes naha kohtades naha mitmesuguse tiheduse ja pinevuse ning ka oma mitmesuguste aluskihtide tõttu¹³³). Kõva ja pehme, mida

¹³³) Lotze esitas oma kohatähistuste teooriat mitmes kohas, kõige viimati oma raamatus: Grundzügen der Psychologie (1881). — Wundt'i teooria: Physiologische Psychologie. 5. Aufl. II, lhk. 491 j. j.; 668 j. j.

ma aistin, esineb igas naha kohas, mida puudutamis-äritus kohtab, vähe isemoodi, miski isesuguse kõrvalaistinguga.

Oletame, et äritus A kohtab teatud punkti võrkkilel, mis asetseb teatud kauguses selgeima nägemise keskusest, ning valdab selle järele minu tähelepanu. Silm pöörab ennast siis nii, et A langeb selgeima nägemise piirkonda. Niisugust liigutust vastab teatud liigutusaisting, mida nimetame P . Nüüd laseme A 'l kohata teist võrkkile punkti; sellega on seotud miski teistsugune liigutusaisting K . Ma võin nüüd $A + I$ 'd võrrelda $A + K$ 'ga, ning vahe nende vahel vastab siis vahet mitmesuguste kohtade vahel, mida äritus puudutas. Kui selle järele teine äritus B langeb samale võrkkile kohale, mida A esiti puudutas, siis käib temaga kaasas samasugune liigutusaisting. $A + P$ ja $B + P$ vahel märkan ma teatud sarnasust, mis vastab seda, et äritused kohtasid sama punkti. — Sarnasel viisil areneb aegamööda miski teadvus, mis vastab kohalisi vahekordi¹³⁴). Üksikut kohta on ju võimalik määraliselt tunnetada ainult oma suhtumise tõttu teistesse kohtadesse.

8. Nativistlik ja geneetiline teooria. Ruumikäsituse suhtes seisavad, nagu nägime, kaks teooriat teineteise vastu. Nativismi järele on meie teadvusel miski alapärandlik võime asju käsitada ruumis, nii teatud kauguses meist asetsevatena kui ka tasapinnaliselt ulatuslikkudena. Selle vastu on empiristliku ehk geneetilise teooria järele ruumikäsitus tekkinud terve rea kogemuste tõttu, mille juures mitmesuguse modaalsusega aistingud ja kujutelmad koosvaigutavad ja teineteisega assotsiatsieeruvad: ruumikäsitus (kui kauguse või

¹³⁴) Rootsi uurija Reinhold Geijer näitas (Philosophische Monatshefte 1885), et Lotze kohatähistuste teoorias midagi puudub. Oma kirjutuses, „Philosophische Monatsheft'is“ (1888), katsusin ma näidata, et neid tühji kohti tuleb üleval näidatud viisil täiendada, teisiti, kui Geijeri teooria järele.

tasapinna käsitus) on siis täielikult niisuguste kogemuste toode, kuna vahenditule nägemusele järgneb harjutuse ja kokkusulamise tõttu (vaata V. B, 8d) suksessiivne käsitus ja assotsiatsioon. Niisuguse „psüükilise keemia“ juures on nägemisaistingutel ja nägemiskujutelmil nägevalle inimesele suurim tähendus ja laenavad kogu tulemusele omapärase iseloomu; pimesündinutes sünnib samasugusel viisil puudutamisaistingute ja puudutamiskujutelmade kui määravate päaelementide kokkusulamine.

Geneetiline teooria võib, nagu nägime, osutada tervet rida tõsiasi, mis näitavad järgnevate kogemuste mõju ruumikäsitusse. Tema nõrk koht on aga ses punktis, kus kauguse ja tasapinnaline ulatus peab tekkima aistingutest ja kujutelmadest, mis iseenesest ei saa olla ulatuslikud. Küll võidakse osutada „psüükilist keemiat“ (V. B, 8d), mil siin kahtlemata ka on oma osa; ent iga laadi keemilises kokkusulamises ilmuvad nimelt uued omadused mõistatuslikul viisil. Sügavuse käsitus on geneetiline teooria siiski soodsamas seisukorras kui tasapinna käsitus, sest meil ei saa olla ühtki nägemis- või puudutamisaistingut tasapinnalise ulatusega (kuigi see on veel väga ebaselge), kuna aga sügavuse käsitus puudutab õieti ainult niisugust ulatust, mis tähendab vahemaad meie ja aistetava eseme vahel. Sellepärast olekski kõige loomulikum kauguse käsituse suhtes esineda empiirikuna, tasapinna käsituse suhtes aga nativistina; selle juures tuleb siiski meeles pidades, et ka tasapinna käsituse edaspidises arenemises järgnevatel (suksessiivistel) kogemustel on suur tähendus. Ka mõnest teisestki küljest selgub, et mõlemaid vaateid ei saa täiesti teineteisest lahus hoida.

Geneetiline teooria ilmub ainult siis täieliku vastandina nativistlikule teooriale, kui ta usub, et kõik ruumikäsituse arenemise tingimused on antud kogemustes, mis iga üksik individ oma arenemiskäigu kestel võib teha. See vaade (individuaalne arenemisõpetus) ei ole siiski tõenäoline

selle seletamatu ülejäägi tõttu, mis siis järele jääb, kui elementaarseid aistinguid võrrelda täiesti väljaarenenud ruumikäsitusega. Kui näha kokkusulamisest, mille tõttu tekib määralisem ruumikäsitus, instinktiivselt vaigutavat konstruktiivist võimet, siis siirdub niisuguse võime algupära küsimus üksikult indiviidilt loodukoostikule, mille piirides ta tekib. Kogemused, mis ei suuda üksiku indiviidi elu juhtida etteseatud sihile, võivad aga sugukonna arenemiskäigu kestel organismi aegamööda niivõrd kohandanud olla, et päritud dispositsioonid täiendavad seda, mis individuaalsetes kogemustes puudu jääb. Arenemishüpotees, mida sel alal kõige esiti käitis Herbert Spencer (1855), avab väljavaate probleemi palju kaugemale jälgida, kui see võimalik oleks ainuüksi individuaalse elu kogemusi silmas pidades. Individuaalse arenemisõpetuse asemelle astub siis sugukondlik arenemisõpetus (filogeenia).

Kuivõrd sel viisil geneetiline ja nativistlik teooria võivad teineteisele ligineda, on sellest näha, et kuna ühelt poolt mõõndatakse, et ruumikäsituses võivad vahenditult antu assotsiatsiooni teel juuretulnu suhtes olla lõpmatu väike ja et algupärandlikkudes aistingutes olla antud õieti ainult määralise ruumikäsituse võimalus (Stumpf), siis tähendatakse teiselt poolt, et organismis võivad kõik sel määral juba ettevalmistatud olla, et vaheaeg esimese valgusärituse võrkkilele langemise ja ruumikujutelma tekkimise vahel lõpmatu väikeseks muutuvad (Wundt).

9. Ruuminägemuse orgaaniline aluspõhi. Ükskõik, kas pooldada nativistlikku või geneetilist teooriat, ikka on tarvilikuks eelduseks ruumikäsituse tekkimisele, et olemas oleks määraline orgaaniline aluspõhi. Teooriate tüli puudutab ainult seda (või peaks ainult seda puudutama), kas organismist tingitud funktsioonid otseskohe tegevusse astuvad, või tarvitavad ka veel teatud aega kestvat ettevalmistust ja harjutust.

Meelte füsioloogia ülesanne on ligemalt uurida seda orgaanilist struktuuri, mil suur tähendus on ruumikäsituse tekkimises ja arenemises. Pääle selle, mis juba varemalt ses suhtes öeldud, olgu siin näidatud ainult veel keskuslikku mekaniismi, mille abil võimaldub ligidane side meeleärituse ja meeleorgaani lihaste liigutuse vahel. Keskajus näivad niisugused refleksikeskused sisalduvat (II, 4c), mille abil sünnib sarnane ühendus ja mis ühes sellega on ka psükooloogilise sünteesi füsioloogiliseks väljenduseks; kuid tõenäoliselt on ka suurajul siin oma tähendus.

Need organismis valmis olevad aparaadid võivad mõne looma juures vahest juba otsekohe pääle sündimise funktsioneerima hakata (võrdle 6), nii et otsekohe võidakse omandada ruumikäsituseks tarvilikke kogemusi. Inimeste juures on algupärandlik organisatsioon väga ebatäielik.

Psükooloogilises suhtes tuleb ka seda pidada iseäralikuks omapärasuseks, et meie ruumi käsitame kolmes mõõdus, mille arvu meie ei saa mõelda suu-remana. Ka see omapärasus peab ühenduses olema kogu meie organisatsiooniga, olgugi et võimalik ei ole sellele nähtusele ligemat seletust anda, nagu meil võimatu on seletada, miks meie nägemis- ja kom-
pamismeele esemeid käsitame ulatuslikkudena. Ainult siis, kui muutuks meie organisatsiooniline põhikokkusead, võiks võimalduda ka miskisugune teine käsitusviis. Ulatava käsitus kolme-mõõdulisena on eelduseks kogu meie materiaalse maailma käsitusele. Ka ulatust (oma kolmes mõõdus) tuleb vaadelda kvaliteedina, nagu neidki, mida eriliselt nimetatakse meelte kvaliteetideks. Ja, nagu õige ei oleks seda ilma pikema jututa tunnistada asjade absoluutseks omaduseks (V. A, 2), niisama teame ka ulatusest senni ainult niipalju, et ta on niisugune omadus, mida meile teatud nähtused esitavad. Loomulikult peab ka asjades enestes selle kvaliteedi suhtes, nagu kõigi teistegi kvaliteetide suhtes, midagi

leiduma, mis meid juhutab neid käsitama sel viisil; see ei tarvitse aga olla midagi niisugust, mis ise omaks sellesama kvaliteedi.

10. Ruumikujutelm. Senni kõnelesime ruumilisest vormist enesest ja ruumipiltide nägemise võimest. Mis puutub ruumikujutelmale, siis võiks seda, nagu ajakujutelmagi, nimetada pigemini tüübiliseks individuaalseks kujutelmaks kui üldkujutelmaks, sest üksikud ruumid suhtuvad ruumi üldse mitte ainult nii, nagu üksikud nähtused üldkujutelmale, vaid ka nagu osad tervesse: kõik võimalikud üksikud ruumid moodustavad üheskoos ühe suure ruumi. Ruumikujutelm areneb samal viisil kui ajakujutelmgi, kuna tähelepanu suundub kõigile üksikutele ruumipiltidelle ühisele skeemile ja ulatavusele. Alguses on ruumikujutelm väga piiratud. Üks Cheselden'i opereeritud pimesündinu ei suutnud eneselle kujutella miskisuguseid ruumilisi jooni väljaspool enese nägemispiirkonda. Ta teadis küll, et tuba, milles ta silmapilgul asus, oli ainult üks osa majast, kuid ei suutnud kuidagi mõista, et kogu maja võis suuremana välja näha kui üksik tuba, sest tema nägemispilt oli tuba nähes niisama suur kui kogu maja nähes! Temal puudus veel võime individuaalseid kujutelmi käita sümboolsel viisil. Kui niisugune võime välja areneb, siis leitakse, et ulatusele niisama vähe saab piire vedada või ruumi osadesse jaotada nagu aegagi. Iga ruumi on võimalik laiendada või kitsendada.

Ruumi lõpmatus tähendab (nagu aja lõpmatuski), et iga ruumi piir on juhuslik, millest fantaasia võib alati üle astuda. Absoluutne ehk matemaatiline ruum, mille üksikud punktid ja üksikud osad on täiesti ühelaadilised ja pidevad, ning väljaspool mida ei leidu enam miskisugust teist ruumi, — on matemaatiline abstraktsioon, mis ei vasta miskisugust psükooloogilist nägemust. Psükooloogiline ehk optiline ruum, niisugune ruum, mida meie tõe-

liselt käsitame, on suhteline; ta eeldab teatud orienteerimispunkte tõeliselt antutena, ilma et esialgul puudutaks nende suhtumist teistesse punktidesse, ja samuti ei ilmu ka ta üksikud osad valjult pidevatena ja ühelaadilistena. Meie teeme oma ruumikäsitamises alaliselt suuremaid või vähemaid hüppeid (kui meie näituseks laseme silmal ühelt punktilt teise eksida), ja mitmesugune sisu (nagu seda näitab juba kohatunnuste õpetus) annab igale ruumi osale teatud kvalitatiivse mitmekesisuse meie käsituses ja nägemuses. Matemaatiline ruum on abstraktsioon ehk idealisatsioon, mida kogemuse põhjal kasutatakse teaduslikudes sihtides. Meie tõelised ruumilised kogemused esitavad meile ainult liginemisi neile omadustele, mida omistame matemaatilisele ruumile, ning sellepärast on võimalik lauseid, mis tuletatakse matemaatilise ruumi omadustest, kogemuslikul teel ainult ligikaudselt kinnitada.

D. Tõelise käsitus.

1. Tunnetuse sisu kui tõelisuse väljendus.

Aistingud, kujutelmad ja mõisted on neiks vormideks, milles ilmuvad ja järjestuvad teadvuse sisu tunnetuselemendid. Meie oleme seda järjestamist jälginud ta lihtsaimast astmest, aistingute vastastikusest vaigutusest, kunni ta kõrgeima astmeni, määralistele probleemidelle suundunud mõtlemise ja fantaasia tegevuseni.

Nüüd tekib küsimus, missuguse õigusega teadvus näeb enese aistingute ja kujutelmade sisus ning mõtlemistegevuse tõttu sünnitatud seotuses nende vahel temast enesest rippumatut tõelisust. Kui meie tunnetamine areneb määraliste psükoosiliste seaduste järele, siis ei tähenda see ju veel, et ta meid viiks tõelisusele. Meelepooliste fantaasiapildid ja uneluspildid kuuluvad ju samuti psükoosiliste seaduste alla, mille tõttu meie neid tihtigi võime tarvitada orienteerimises psükoosiliste nähtuste hulgas.

Sellepärast tuleb siin vahet teha oletuse ja põhjenduse vahel (võrdle V. B, 4; 11). Teatud tõelisuse oletus tekib vahenditult; ta ilmub igas elavas ja selges aistingus või kujutelmas: meie omistame talle teatud maksvuse, meie usaldame teda, kunni ta teiste aistingute või kujutelmade poolt välja tõrjutakse. Mitte oma järeldamise tõttu ei oleta meie alguses tõelist eksistentsi, vaid algupärandliku keevesklikkuse tõttu, mis avaldub tarviduses toimida iga aistingu ja kujutelma järele, nagu ka igast elavast meeleepildist ning kujutluspildist valdamise tõttu. Niikaua, kunni püsib niisugune usk, ei küsitagi ju, mis on tõelisus. Alles siis, kui tekib kahtlus, tõuseb ka küsimus, kas ja kuidas on võimalik niisugust tõelisuse spontaanset oletust põhjendada. Siis otsitakse tunnuseid, mille abil vahet teha tõelise ja mittetõelise vahel. — Vahetegu meie aistingute ja kujutelmade kõlbavuse vahel kuulub siiski tunnetusteooriale, mitte psükoloogiale (võrdle I, 9); kuid ometi on sel ka psükoloogiline huvi, näha, missugused tunnused meil siin on tarvitada, — peab ju võimalik olema neid tunnuseid ka psükoloogiliselt käita.

2. Seotus tõelisuse kriteeriumina. Vastuseisu aistingus, takistatud liigutuse aistingus leiame meie materiaalse tõelisuse tunnuse, mida meie enamasti ikka usaldame. Isegi siis, kui meie enam iseene silmigi ei usu, usume ometi seda, mis „käega katsutav“. Ent see tunnus ei ole ometi mitte päris kindel. Kompamismeele ja liigutusmeele piirkonnas võivad samuti kui iga teiseegi meele piirkonnas, tekkida meeleillusioonid, kuna valed kujutelmad — ilma et meie seda ise märkakski — ühinevad antud aistingutega (V. B, 2; 7a), ja hallutsinatsioonid, kuna meie sisemistel põhjustel satume niisugusesse olengusse, millesse meie muidu ainult välistel põhjustel võiksimetulla (V. B, 7a). Nägemis- ja kuulmishallutsinatsioonid võivad küll tekkida ilma kompamis- ja vastuseisuhallutsinatsioonideta, ning sarnaseil korral võib meid nimetatud tunnus aidata. Kuid vastupidi ilmuvad siis hari-

likult ka nägemis- ja kuulmishallutsinatsioonid, kui kompamis- ja liigutusmeele hallutsinatsioonid esinevad, ning niisugused juhtumised kuuluvad kõige hädaohtlikumate hulka. Üksikut aistingut või kujutelmale ei saa meie absoluutselt usaldada. Kriteeriumiks, millele rajaneb tõelise eksistentsi oletus, ei või sellepärast olla miski üksik aisting või kujutelm. Ainuke võimalik otsus saavutatakse siis, kui meie võime näha sidet mitmesuguste meeleliste tajumuste vahel. Üksikud punktid, kus vastuseisu aisting (kui seda näituseks võtta) ilmsiks tuleb, ei ole mitte isoleeritud teineteisest, vaid näivad olevat vastastiku ühenduses. Indiviidi ülesandeks on nüüd oma kujutelmi järjestada sarnase ühenduse järele. Ei leia ta õiget järjestust, siis pörkab ta kokku vastuseisuga ja kannatab lõpuks praktilist pettumust või valu. Vahest leiabki ta õige järjestuse kujutelmadelle, nagu need talle ilmuvad, kuid satub ometi vastollu uute kogemustega, ning siis tekib juba kahtlus esimeste tajumuste tõsisesuses. Kui ei teki miski kahtlust ja kui vastastikune vaigutus välisilmaga jätkub, siis on hukkumine kindel. Sellepärast jääb laps ja meelepoolsed eluvõitlusest eemale: nad ei suuda oma kujutelmi ja kogemusi täiendada ning parandada.

Otsekohene usaldus meie tunnetuse vastu praguneb selle tõttu, et hulk tajumusi või kujutelmi näivad teineteisega olevat ühendamatud. Sarnane ühendamatvus räägib aga vastu samasusele enese minaga, mida teadvus katsub väita (V, B, 5; 11). Sellepärast peame jätma tõelisuse meelelise tunnuse ja katsuma mõtlemise abil leida uut tunnetust mitmesuguste tajumuste kindlas seotuses. Tõelisus on suurim võimalik seotus paljude tajumuste vahel. Kõik meie tajumused ja mälestused peavad moodustama ühe suure terviku. Kõike, mida ei saa sellega ühte soveldada, vaatleme kui illusiooni või hallutsinatsiooni, kui unelust või kui fantaasiat. Unelejale on unelus tõelisuseks; ärgates leiab ta aga, et unelus oli ainult illusoorne

tõelisus, mis on tingitud veel rohkem endasse mahutavast tõelisusest ja mis omale seletuse leiab sellisama piirides. Kuivõrd meie võime uneluses oleskella, ilma lõikavate vastoludega ja vasturääkivate kogemustega kokku pörkamata, niivõrd usume meie ka uneluse tõelisesse. Unelused vahelduvad, ja nad valdavad meid igal silmapilgul täiesti; sellepärast ei leiagi meie uneluses nii kergesti vastolusid. Mulle uneldus kord, nagu oleksin ma Berliinis olnud ja inukalt oma pakkidega tegevuses; äkitselt ei olnud ma aga enam Berliinis, vaid Pariisis. Niisugune hüpe ei üllatanud mind aga sugugi uneluse kestel; seda panin alles üles virgudes tähele. — Kuid ometi tuleb ikka mõni niisugune punkt, kus niidid katkevad. Ka kõige süstemaatlikum unelus on ainult fragment totaalsusega võrreldes, kuhu edasi kestav kogemus meid juhib. Sel viisil õiendatakse kõiki niisuguseid ideesid, mis mitte tõelises ei juurdu; varem või hiljem tuleb ilmsiks nende piiratud olek ja leitakse, et taevas ja maa pääl rohkem eksisteerib, kui meie oma filosoofias uneleme. Vale kujutelmi võime ainult niikaua kõlbavateks pidada, kunni nad seisavad isoleeritult, ilma täsmalisema ühenduseta teiste kujutelmadega.

Sel teel valmib üksiku indiviidi tunnetus koostuse totaalpildiks, mille üheks liikmeks ta isegi on. Ent indiviidi enda jõud ei suudaks siin palju aegu saada. Ta ei suudaks üksinda kõiki oma illusioone parandada. Samuti ei suuda seda ka üksik rahvas üksiku sugupõlve kestel. Need totaalpildid, mille moodustavad üksikud indiviidid, rahvad ja sugupõlved, astuvad taas ägedasse võitlusesse teineteisega, ning selles võitluses saavutab sugukonna ilmavaade aeglaselt arenedes suurema selguse ja kindluse. Individuaalne psükoloogia viib meid siin juba ühelt poolt rahvaste psükoloogiasse, teiselt poolt teaduste ajalukku.

See ei otsusta aga veel sugugi küsimust, kas siht üldse on saavutatav. Enne aga, kui siin tekivad suurt probleemi puudutada, peame käsitlema

üht mõistet, milleni eelkäiv uurimus meid on toonud ja mille psühholoogiliste aluste esitamiseks siin õige koht on.

3. Kui kaks nähtust sel viisil näivad teineteisega ühenduses olevat, et ühe ilmunisega ka teine vältimatult esile tuleb, siis ütleme meie, et nende vahel on põhjuslikkuse suhe. Kui tõelisuse kriteerium, nagu vastalt nägime, seisab meie tajumuste kindlamas seotuses, siis tähendab see, et meie ainult sääl, kus põhjuslikkuse suhet võib näha, omame täieliku kindluse, et meie ees on midagi tõelist, midagi meie subjektiivistest aistingutest ja kujutelmadest rippumatut. — Järgnevas uurimuses vaatleme esiti a) põhjuslikkuse suhet, see on niisugust suhet, mis meile annab põhjuslikkuse mõiste, ja pärast b) põhjuslikkuse mõiste maksvust, mis sellele omistatakse põhjuslikkuse lauses.

a) Põhjuslikkuse mõiste. Põhjuslikkuse suhte populaarse käsituse järele on üks asi põhjuseks, teine asi esimese vaigutuseks ehk tehteks.

David Hume võttis kõige esiti populaarse kausaalsuse mõiste arvustuse alla. Ta nägi mainitud mõiste pääraskust selles, et siin kaks asja, hoolimata oma lahkuminevusest, peavad seisma paratamatus seotuses, nii et ühe esinemisega ka teine peab esile tulema. Tema mõttekäik on oluliselt järgmine. Missugusel teel oleks võimalik seda mõistet põhjendada? Mitte järeldamise teel. Kõiki meie selgemaid kujutelmi on võimalik teineteisest eraldada ja meil on kerge käesoleval silmapilgul mõnda eset kujutella mitte-eksisteerivana, ligemal silmapilgul aga eksisteerivana, ilma et meie selle juures tarvitaks miskisugust põhjuse ehk sünnitava printsiibi kujutelma. Kui meie vaatleme iga asja iseeneses, siis ei eelda ükski neist vältimatult teist asja. — Ka kogemuse teel ei saa meie jõuda põhjuslikkuse mõisteni. Meie ei tunne miskisugust ligemat sidet asjade ja sündmuste vahel. Meie näeme üht nähtust ilmuvat samal ajal

teise nähtusega või teisele järgnevat, kuid meie ei näe seda mitte teisest järgnevat. Sünnitamist ehk põhjustamist ennast ei näe meie mitte. Meie tajume ainult järgnevust, mitte põhjuslikkust. — Nii ei kuulu see kindlam side, mille meie püstitame kahe asja vahele, mida nimetame põhjuseks ja tehteks, mitte esetelle enestele. Paratamattus eksisteerib ainult teadvuses, mitte asjus. Mis võiks see aga olla, mis meid kujutelmi ühendab sarnasel viisil? See on iseeneest niisama mõistatuslik kui side esete vahel. Ainukeseks võimalikuks seletuseks on, et alalised kogemused sünnitavad harjumuse, instinkti, kalduvuse ühelt kujutelmalt teisele kujutelmale siirdumiseks, millega ta kogemuses harilikult ühendatud. Selle subjektiivse sunni, mida meie kogeme oma kujutelmade voolus, kanname siis antropomorfiliselt kogu looduselle ¹³⁵).

Hume purustab põhjuslikkuse mõiste populaarse käsituse, kuna ta selle eeldused viib loogilise lõpuni. Ta kriitika tuges sellele, et põhjus ja tehe on midagi teineteisest koguni lahkuminevat. Nii-sugune põhjuslikkuse suhte üksikute liigete isoleerimine seisab ligidas ühenduses kogu tema psühholoogilise teooriaga, mis vaatleb teadvust iseseisvate kujutelmade summana ehk reana (vaata üleval, B, 5). Hume ise märkab väga selgesti sidet põhjuslikkuse mõiste teooria ja tunnetuse psühholoogia vahel. „Meie sisemisi kujutelmi ühendav põhimõte,“ ütleb ta (1, 3. 14), „on niisama arusaamatu, nagu väliseid esemeid ühendavgi.“ — Kui Hume'i psühholoogiat tahetakse korrigeerida, siis peab ka tema põhjuslikkuse mõiste teooria kannatama sarnase paranduse.

1. Selle asemel, et öelda ühes Hume'iga, nagu ei võiks meie asja juures näha või selle mõistest järeldada, et ta oleks mõne teise asja põhjuseks või tehteks, peame meie just vastupidi väitma, et meie

¹³⁵) Treatise on human nature. Book I. Part. 3. Sect. 3—14.

asja üldse ainult niivõrd tunneme, kuivõrd ta on põhjus või tehe. Asjad on meile alati antud miski koostuse liigetena. Kui nad ära lõigata sellest koostusest, milles nad olemas on, milles elavad ja liiguvad, siis muutuks küll kummaliseks, et neil on teineteisega midagi tegu. Kuid kõik see, mis meie teame asjust, rajaneb nende seotusel teineteisega ja omavahelisel vastastikusel vaigutusel. Meie teame asjust niipalju, kuipalju teame nende omadustest. Ent asja omadused ei tähenda midagi rohkem kui ainult seda viisi, kuidas teised asjad nendesse vaigutavad või kuidas nad ise teistesse vaigutavad. Asja värv on näituseks see viis, kuidas valguskiired neilt kajastuvad, ta kõvadus on vastuseis, mis ta ilmutab sissetungiva keha vastu jne. Asjale, mis ei seisa miskisuguses põhjuslikus suhtes teiste asjadega, ei saa meie ka omistada miskisuguseid omadusi, tähendab, meie ei tea sellest midagi; meile paistaks, nagu ei eksisteeriks ta üldse. Sellepärast leiab Hume täiesti ekslikult suurt raskust põhjuslikkuse mõistes, kuna ta asja mõistes ei näe miskisugust raskust. Raskus, mis siin võiks esineda, on ühine mõlemalle mõistele, sest asi ongi ju see, mis samades suhetes vaigutab samal viisil või mis ise võib olla vaigutuse esemeks. Asja kujutelm moodustub kokkupuutumisassotsiatsiooni kaudu omaduste rühmast (V, B, 86, III); niisugune assotsiatsioon eeldab aga, et need omadused avalduks korduvalt samal viisil.

2. Et harilik käsitus, ja Hume ühes sellega, asjade lahkuminevust teineteisest nii tugevasti alla kriipsutab, on sellega seletatav, et vahe ja vastand on tingimusteks, mille tõttu nähtused meile üldse tekivad (vaata II, 5; V A,5). Ent niisama selge on ka, et meie lahkuminevuse juure üksi ei saa peatama jääda. Iga uus, kummaline, äkiline, mitmekesine äratab meis hämmastuse ja paneb meie uurimuse tegevusse. Kuid niikaua, kui nähtus eksisteerib ainult teisest lahkuminevana, ei „saa meie sellest aru“. Meie katsume sellepärast lahkuminevusi re-

dutseerida võimalikult vähese pääle, ja see sünnib siis, kui meie suudame näidata, et meie ees seisev nähtus on varemate nähtuste jätkamine ehk nende kaudu juba omandatu ümbervalamine uude vormi. Mõtlemise abil toimetatav antuste ümbertöötamine ei jää sellepärast peatama üleval toodud ajutisele põhjuslikkuse suhte kui kahe nähtuse vältimatu järgnevuse piirtlusele, vaid ta katsub nähtusi käsitada ühelaadiliste olemustena, nii et see, mida nimetame tehteks, esineb selle pideva jätkamisena, mida kutsutakse põhjuseks. Kõik teaduslikud teooriad lähevad selle sihi poole, et ühelaadilisust ja pidevust leida nähtuste reastiku nähtavasti mitmelaadilistes liigetes. Piksepilvel ja välgulöögil ei ole tajumuses mitte miskisugust sarnasust teineteisega. Kuid mida rohkem meie suudame tungida nende mõlemate nähtuste suhetesse, seda rohkem leiame üles pideva seotuse, mis neid mõlemaid valitseb. Välg, see nii äkiline, pimedas pilvega nii kontrastis olev nähtus on ometi vaid sama elektrilise protsessi jätkamine (tühjendamine), mis juba pilves sünnib; õhust läbistades sünnitab ta sääli helenduse. Pidevus ulatab veel kaugemallegi, kuna atmosfääri õhk alati, ka siis, kui seda ei ähvarda miskisugune pikne, on enam või vähem elektriseeritud. Nii on äkiline nähtus ainult millegi niisuguse erilisem ja kontsentreeritum vorm, mis nõrgemal kraadil igal silmapilgul vaigutab. Põhjus (siin toodud näituses õhu või pilvede elekter) ja tehe (välg) esinevad sellepärast ühe ja sellesama protsessi liigetena ehk järkudena; ja kui meie tajumuses antud lahkuminevustelt tagasi läheme kõike enesesse mahutavasse seotusse, siis leiame meie lahkumisevustes teatud pidevuse. — Aatomiteooria oletab samasust ja pidevust kõigis aine muutumistes, kuna ta neid käsitab aine aatomite ümberasetamise meeleliste avaldustena. Meeltele ilmuvad aine ühendused ja lahutused kvalitatiiviste muutumistena. Teoreetiliselt võib kõike sündivat vaadelda väikeste osade pidevate liikumistena. — Psü-

koloogia võiks teadvuselu ainult siis mõista, kui tal korda läheks teadvusetut ja teadlikku käsitada pidevas koostuses. (III. 1; 10). Ning meie mõistame alles siis oma varemata teadvuselu, kui meie suudame leida pidevust kõigis muutumistes ja üleminekutes, ehk nende taga (vaata V. B,5). — Nii katsume meie kõigis piirkonnis sündivat käsitada pideva protsessina, mille esimest ja viimast liiget meie nimetame põhjuseks ja tehteks. Põhjuslikkuse mõiste on selle püüde väljenduseks. Selles mõistes näeme meie vormilise teadvuse ühtsuse erilist näitust, kuna tema sisu mitmesugused osad kindlalt ja ligidalt teineteisega seotud on. Vormilisele ühtsusele on küllalt esialgsest põhjuslikkuse suhte piiritlusest vältimatu seotusena. Kuid teadvuse reaalne ühtsus püüab saavutada teadvuse sisu samasust ja pidevust, et enese mina äratundmine võimalduks võimalikult kõrgel kraadil. (Võrdle V. B 5; 8; 11). Täieliku arusaamise omandamine alles siis, kui meil korda läheb nähtusi seada pidevasse seotusse. Kus lahkuminevused veel maksvusel on, sääl tekib probleem; kus pidevus üles leitakse, sääl leiab probleem eneselle lahenduse.

b) Põhjuslikkuse lause. Nüüd tekib küsimus, kui kaugelle ulatab põhjuslikkuse mõiste maksvus. See küsimus on ühetähenduslik küsimusega, kui kaugelle ulatab põhjuslikkuse lause maksvus, mis väidab, et igal nähtusel on oma põhjus.

Põhjuslikkuse lause seisab ligidas ühenduses kogu meie teadvuse loomuga, mis avaldub kokkuvõttes tegevuses (sünteesis), ja iseäranis veel ka selle tähendusega, mis sarnasussuhtel ja samasussuhtel on igasuguse assotsiatsiooni ja päris mõtlemise kohta. See on väljenduseks teadvuse püüdele leida niisugust seotust, milles ta võiks alati jääda ühesuurseks, pidevat seotust. Sellest ei järgne aga sugugi, et tal oleks absoluutne maksvus. Tõsi on küll, et meie oma teadvuse loomu järele peame selle mõiste abi tarvitama, kui tahame nähtuste ilmas

orienteerida ja seda eneselle arusaadavaks teha, koguni teine asi aga, kas meie tohime väita, et ühe nähtuse tekkimist tõsiasjaliselt ei saa millestki muust tuletada, kui ainult põhjusest, nagu seda nõuab põhjuslikkuse lause. Esialgul ilmub põhjuslikkuse lause meile ainult miski printsiibina, meie uurimuse juhtmõttena, printsiibina, mis mõne uue nähtuse esinemisel, see tähendab, miski muutuse sündimisel enese minas või väljaspool mina, eneselle ülesandeks teeb näidata, et see uus on ainult värema jätkamine ehk muudetud kujul nähtavalle tulek, või üles leida mõnda varemata nähtust, millest ta paratamatult järgneks. Kõik tunnetuse reaalsed ülesanded on püstitatud selle printsiibi abil. Kui see printsiip meis ei eksisteeriks, siis oleks meie suhe kõigi esile tulevate nähtuste vastu puhtpassiivne. Kui kas on võimalik igale ülesandele alati leida lahendust? — nii kõlab suur küsimus. Põhjuslikkuse lause on veel h ü p o t e e s, mis ainult teatava kraadini on kinnitust leidnud, kuna sellest veel kaugel oleme, et iga nähtus oleks paramatus või koguni pidevas seotuses teiste nähtustega¹³⁶).

Võidakse koguni väita, et meie kogemuse kaudu iialgi ei saa leida täielikku kinnitust põhjuslikkuse seadusele. Kausaalsuse põhimõtte püstitab ideaali, mida meie oma tunnetuse kaudu kunagi täielikult ei saavuta.

Esiteks ei saa kogemus meile iialgi näidata absoluutist pidevust. Igas arenemiskäigus, mida meie võime jälgida, leiame alati tühje kohte, seletamatuid lahkuminevusi. Kes tahab vastu vaielda põhjuslikkuse seaduse reaalsele maksusele, sel ei tule materjaalist kunagi puudus. Ja see materjaal võib koguni ühtlugu suureneda: sest kui meie oleme seletuse annud üleminekul A 'l B 'le kuna vaheliikmena ilmus C , siis tõuseb ühe asemel kaks uut küsimust, mis vastust nõuavad, —

136) Võrdle seda analoogilise viisiga, kuidas meie varemalt (II, 2) käsitasime inertsiseadust ja energiaseadust.

nimelt: kuidas tuleb seletada üleminekut A 'lt C 'le ja samuti üleminekut C 'lt B 'le? Mida enam teadus progresseerub, seda enam leiab ta mõistatuslikku enese ees. Pidevus on ideaal, mida ainult ligikaudu saab realiseerida.

Teiseks ei näita meile kogemus ka miskisugust absoluutist kordumist, mis ometi peaks olema põhjuslikkuse lause käitmise tingimuseks. Ka siis, kui meie veendunud oleks, et A esineb B põhjusena, oleks meil ometi ainult sel korral õigus seda lauset käita tuleviku juhtumiste jaoks, kui A jälle täiesti samal viisil, samadel tingimustel saaks esinema. Ent sellesse võime veenduda ainult liginevalt. Ikka ilmuvad kõrvalised asjaolud ja varjundid; aiva seesama situatsioon ei esine kunagi enam uuesti. See maksab iseäranis kõrgel kraadil orgaaniliste, psükoloogiliste ja ajalooliste nähtuste kohta, nende kokkupandud ja differentseerunud tingimuste tõttu, milles need nähtused esinevad; kuid ka anorgaanilise elu piirkonnas on ainult ligikaudu võimalik mitmesugustel juhtumistel konstateerida tingimuste samasust. Nii on ka kordumine meile ainult ideaaliks.

Kolmandaks on põhjusterida lõpmatu sessamas mõttes, kui aeg ja ruum lõpmatud on. Piir, kus meie uurimus peatama jääb, on alati juhuslik ehk meelevaldne. Põhjuslikkuse printsiibi järele on iga põhjus omakord eelmise põhjuse tehe. See oleks põhjuslikkuse lausega enesega vastolus, kui meie tahaks lõpulikult peatada „esimese“ põhjuse juures. Kui meie ka oma julgeimates hüpoteesides oleme sunnitud teatud punktidel peatama jääma, siis on see ainult tõsiasjaliseks piiriks. Meie lõpetame alati küsimusmärgiga, kuna põhjuslikkuse lause tõttu alati taas uus probleem püstitatakse. —

Sellepärast ei saa valjeimas mõttes ühtki üksikut nähtust täielikult seletada. Teisest küljest oleks aga niisugune tunnetusprintsip iseenesega

vastolus, kui teda võimalik ei oleks liginevaltki kogemuse kaudu kinnitada. Meie jagaks Tantalose saatust, kui meie osaks oleks igavene uurimine, ilma et meie kunagi midagi leiaks. Ja nagu Tantalos pea sureks nälga ja jannu, nii atrofeeruks ka meie kausaalsuse põhimõtte, nagu iga käitmatu orgaan, kui see põhimõtte sarnastes suhetes psüühilistelt üldse võimalik oleks.

Meie leiame nüüd faktiliselt, et mida rohkem kogemusi meile ilmub, seda enam moodustavad nad niisuguse liginevalt pideva reastiku, nagu meie seda põhjuslikkuse printsiibi järele peaks ootama. Selle juures ilmub ikka rohkem vaheliikmeid — kus võimalik on tõestada suhete samasust, sääl ei jää oodatud nähtused tulemata — ja sammsammult pikendab vaatlus nähtuste sidelist reastikku. Isegi siis, kui Hume'il õigus oleks, et see, mis tajume, ei ole põhjuslikkus, vaid järgnevus, võiks meie ometi väita, et järgnevus suuremas ulatuses on nii vältimatu ja pidev, nagu seda siis ootama peaks, kui põhjuslikkuse lause maksvust tunnustada. Niivõrd ei ole see lause mitte ainult postulaat ehk printsiip, vaid ka tulemus.

4. Põhjuslikkuse mõiste psüühiline aremine. Nii oma aje kui ka vormi poolest kasvab põhjuslikkuse mõiste algupärandlikult välja praktilisest huvist. Kui ligidalt see mõiste ka ei ole seotud teadvuse loomuga ja mõtlemisega, siiski ei leidu inimeses algupärandlikult ometi miskisugust kõigist praktilistest huvidest rippumatut tarvidust seda käita. Ja samuti ei ole seda mitte igal arenemisastmel käidetud nii selges ja määralises vormis, millisena ta esineb teaduslikus eksistentsi käsituses.

Alles progresseerunumal arenemisastmel huvitab inimest looduse seotus, küsimata sellest, kas niisugusel seotusel on miski tähendus ta enese praktiliste sihtide saavutamises. Enese alalhoidmise instinkt juhib algusest pääle välis-

ilma tunnetusele: häda õpetab mõtlema, nagu ta ka paluma õpetab. Põhjus on algupärandlikult vahendiks, kõrvalteeks, mida mööda inimene peab käima, et enese sihti saavutada. Ainult puhtas instinktis sünnitab tume tarvidus vahenditult toimingu. Tunnetus seisab instinktist kõrgemal selle poolest, et siin ühes tarvidusega ilmub juba ka miski kujutelm sellest, mis enne sündima peab, kui tarvidus rahuldatud saaks. Selles paratamatult tarviliku vaheliikme kujutelmis peitub juba tarvilikkuse mõiste loode, ja kui see kujutelm omandab ulatavama sisu ning muutub olulise huvi esemeks, siis vabaneb ka põhjuslikkuse mõiste sihi mõistest.

Oma tiheda sideme tõttu teadvuse olemusega paneb põhjuslikkuse mõiste enese maksma inimese arenemise kõigil astetel; kuid see, milles otsitakse põhjust, võib aga olla äärmiselt mitmesugune. Misuguseid põhjusi peetakse mitmesugustel vaimlise arenemise astetel häädeks ja tabavateks, see oleneb kõik üldisest seisukohast, millele ühel või teisel astmel asutakse. Kui Austraalia neeger näeb, et mõni mees tema suguharust sureb püssikuuli puudutamata ehk mõne muu vigastusega, siis järeldab ta, et siin nõidusega peab tegu olema; ning tahes üles leida seda, kes oma nõidusega ta seltsimehe surmanud, jälgib ta seda suuna, mida mööda esimene hää putukas kuritöö kohalt kaugeneb; keda ta nii kohtab kõige esiti, see peabki mõrtsukas olema. Tema eelduste järele on see väga hää ja ratsionaalne mõtlemisviis. Ta läheb sellest välja, et kohtavate nähtuste põhjusteks peavad olema isikulised, tema ja ta naabrite taolised olendid. (Võrdle siin animismi, I, 5.) Et niisugused eelarvamised osalt veel praegusel ajalgi võivad end maksma panna, on sellest näha, et miljonid inimesed kõrge tsivilisatsiooniga mais peavad nõndanimetatud spiritistlikkude nähtuste esinemise vaimude vaigutuseks. Nii kaua kui mütoloogilised jumalused ehk nende taolised olendid teadvusele esinevad realiteetidena, on

nad väga häiks ja kergesti käidetavaiks vahenditeks põhjuslikkuse tarviduse rahuldamiseks. Ja niisugusel seisukohal olles rahuldub see tarvidus ka muidu kergesti. Kui fantaasia on põhjuslikkuse rea otsimisel paar sammu tagasi astunud, siis tarvitab ta juba puhkust ja loob sinna punkti reastiku lõpu. Greeklased nägid oma jumalasis loodusnähtuste (samuti ka kõigi teiste tähtsamate või silmi puutuvate nähtuste) algatajaid. Ent jumalad ise, kust nemad tulevad? Sellele küsimusele vastab Hesiod oma Teogoonias, kujutades, kuidas jumalate dünastiad aegamööda arenesid algupärandlikust kaaosist. Kuid kust kaaos tuleb, seda ei küsi ta enam, kuigi ta kindlalt seletab, et see tekkis („Kõige esiti tekkis kaaos,“ str. 116.) — Mütoloogilisest looduse seletusest kunni teaduslikuni viib meid pidev astete reastik. Antropomorfistlikust vormist jõutakse üle seda mööda, mida rohkem vaheliikmeid tarvis läheb, mida alalisemad need vaheliikmed ja mida rohkem isikulisest meelevallast rippumatud. Teaduslikku põhjuslikkuse mõistet iseloomustab see, et ühe loodusnähtuse seletus leitakse teises loodusnähtuses, üht nähtust teisele siirdes. Loodust seletatakse ta enese, mitte millegi muu abil, mis väljaspool loodust. Põhjuslikkuse tarvidus avatleb siin nähtuste pidevat arenemiskäiku võimalikult laiemas ulatuses nähtavalle tooma, kuhu ei paigutataks ühtki liiget, mille oletamine tajumusest ei järgneks. Iga oletatava põhjuse juures tuleb kõige päält tõestada, kas tal tõeliselt on kalduvus niisuguseid tehteid sünnitada, milliste seletusega tegutsetakse. Ainult see võib olla tõeliseks põhjuseks (vera causa, kui tarvitada Kepleri väljet), mida välja ei mõelda, vaid mis kogemuses leidub. Arstiteadusega tuttav vaatleja võtaks äkilise surmajuhtumise puhul ligema uurimuse alla surnu kehaehituse, eluviisi, sünnipära jne. Surnukeha lahtilõikamisel leiaks ta vahest mõne tuiksoone ummistuse (emboolia) ning seletab siis surma-

juhtumist kas vere pääajusse juurevoolu takistamise vaigutuse abil või südame seisma jäämisega. Sel viisil kujundab ta eneselle sidelise protsessi pildi, kus üks liige ikka teise külge köidetud; muidu nii kummaline ja äkiline nähtus muutub siis selle protsessi loomulikuks lõpppunktiks. — Selle esimese omapärasusega, mida esitab põhjuslikkuse mõiste teaduslik käitus, ühinevad kaks teist: kasutatakse lihtsamaid põhjuslikkuse suhteid selleks, et valgustada kombineeritumaid (füüsilis-keemilisi seadusi näituseks orgaaniliste nähtuste selgituseks), ja kasutatakse — alaliselt väites vera causa põhimõtet — põhjuslikkuse rida pikendada nii kaugemale kui võimalik. Kui ometi sunnitud ollakse rida lõpetama — kas sellepärast, et vahekorrad liig keerulisteks muutuvad või et puuduvad kogemused põhjendatud järelduste tegemiseks —, sääl tunnetatakse — vähemalt esitsa — piiri eksistentsi mõistmiselle.

Teaduslikku kausaalist seletust võidakse kujutada positivismina, ühelt poolt vastandina animismile (võrdle I, 5), teiselt poolt vastandina kirjeldavalle ja liigitavalle mõtlemisele (platonismile)¹³⁷).

5. Tunnetuse piirid. Veel üht tunnetusteoreetilist küsimust tuleb meil siin puudutada, sest ta seisab väga ligidas ühenduses tunnetuse psükoloogiaga, — nimelt tunnetuse piiride küsimust.

Tunnetuse piiride all ei mõista meie siin mitte neid tõsiasialisi piire, millele meie tunnetus alisub mõnel määralisel ajal või vahest koguni alati. Paljutki ei saa meie kogeda, sest ta asetseb meilt ajas või ruumis liig kaugel või kui ta täidab nii väikest ruumi või aega, et meie ei suuda teda enam käsitada. Siin tahame käsitella ainult neid piire, mis

¹³⁷) Selle üle vaata: Der menschliche Gedanke, seine Formen und seine Aufgaben. P. 118—134.

olenevad meie tunnetuse loomust enesest, nii nagu psühholoogia meile neid esitab.

Üks niisugune piir ilmub selles, et suhtumisseadus, mis, nagu üleval nägime, maksev on aistingute kohta, omab maksvuse kogu meie tunnetuse kohta, kuna kõik mõisted, millega meie tunnetus opereerib, esinevad suhtelistena, see tähendab, suhtumisi (relatsioone) väljendavad, mille tõttu neid saab käita ainult sääl, kus nad esile tulevad mõne suhtumise liigetena. Nagu aistingu y_1 iseseisvus ja kvaliteet oleneb ta suhtest eelkäivasse või samaaegsesse aistingusse y_2 (võrdle V. A, 5), nii oleneb ka mõiste m_1 sisu teise mõiste m_2 sisust. Iga üksiku mõiste sisu oleneb ta (sarnasus- või lahkuminevus-) suhtest teistesse mõistetesse. Igast üksikust mõistetest saan teadlikuks ta suhte kaudu teistesse mõistetesse. Meie tunnetus asub siis lahendamatuile ülesannetelle, kui ta tahab niisuguseid esemeid ümber haarata, mis oma loomu poolest ei seisa miskisuguses suhtes millegi niisugusega, mis neist lahkuminev, — mis sellepärast on absoluutsed ja moodustavad iseeneses lõpetatud terviku, ükskõik, kas nad on absoluutsed totaalsused või absoluutsed üksused, kas kogu eksistentsi kogumõisted või igasuguse eksistentsi esimese algupära mõisted. Seda tuleb nüüd kõigi meie tunnetuse tähtsaimate vormide ja eelduste suhtes lühidalt järele vaadata. Kõige päält on selge, — kui tõeks pidada, et teadvuse iseloom vormi suhtes väljendub sünteesi mõiste abil, kokkuvõtvas tegevuses (II, 5; V. A, 5; V. B, 5; 8) — et teadvuse, ning ühes sellega tunnetuse, esemeks võib saada ainult see, mida võimalik on millegi teisega ühendada ehk kõrvuti seada. Sellepärast peab kõik, mida võimalik oleks tunnetada, vahekorras olema millegi teisega. Suhtumisseadus esineb meie sisemise tunnetuse alalise tingimusena ja kitsendajana.

a) On tõestatud, et tunnetuse põhivormiks kõigil ta arenemisastetel on **võrdlus**: nii aistingute vastastikusel vaigutuses, tajumises ja kujutelmade as-

sotsiatsioonis kui ka loogilises mõtlemises¹³⁸) ja reaalses uurimuses, kus põhjuslikkuse printsiip valitsemas. (Vaata V. B, 2; 7; 8; 11; D, 3a). Ent seda, mis võrdlemise esemeks, peab võimalik olema millegi muuga, kas sarnasega või lahkuminevaga, kõrvu seada. Millegi midagi enam ei ole väljaspool ennast, seda ei saa meie tunnetusvõime ei vastu võtta ega mõista.

b) Iga **põhjendus** sünnib paljudest antud oletustest. Ühestainsast põhimõttest ehk ühestainsast oletusest ei saa midagi tuletada — nagu ka paljudest, absoluutselt teineteisest lahkuminevatest põhimõtetest. Sellepärast ei ole ka meie tunnetust ilalgi võimalik ühestainsast oletusest tuletada; ta tekib paljude antud oletuste kombinatsiooniteel. Kui antud on $A = B$, siis ei vii see mind üht sammugi kaugemale. Kui aga samal ajal on antud ka $B = C$, siis järeldan ma: $A = C$. Kui tahan nüüd sellelt tulemuselt edasi minna, siis peaksin otsima uue oletuse, mida võimalik oleks eelmisega kombineerida jne. jne.

c) **Aeg ja ruum** on igas käitmisel suhtelised. Kui tahan määrata mõne punkti asetust ruumis või sündmuse kohta ajas, siis on niisugune määramine võimalik ainult sel korral, kui ma enne mõne teise punkti või sündmuse paiga meelevaldselt oletan tuttavana ehk antuna, nii et otsitav paik oleks juba teatavas suhtumises sellega. Astronoomiliste määramiste juures võetakse lähtekohaks kas vaateleja enese asukoht või valitakse selleks mõni teine koht maa-keral või vahest koguni mõni teine taevakeha. Ajamääramine oleneb sellest, missugune ajapunkt võetakse meie ajaarvamise algpunktiks. Kui tahetakse ka oletatud lähtekohta määrata, siis peab enne ole-

¹³⁸ Loogilise mõistete moodustuse loomust järgneb, et iga mõiste on relatiivne, väljendab suhtumist. Seesama määrasab ka iga otsustuse kohta, kuna see moodustatakse analüüsi abil ja tähendab suhtumist mõistete vahel. Niisama on lugu ka järeldamisega, kuna see seisab ligidas ühenduses otsustusega. Võrdle V. B, 11.

tama teisi lähtekohti jne. Meie ei tunne miski niisugust aega või ruumi, mis võiks eksisteerida ilma miskisuguse suhtumiseta millessegi muusse väljaspool teda ennast.

d) Et ka **põhjuslikkuse mõiste** väljendab suhtumist, see ilmub esiteks selles, et põhjuslikkuse suhe tähendab kahe nähtuse suhet: meie köidame ühe nähtuse esiletuleku vältimatult teise nähtuse esiletulekuga, nii et see nähtus, mida nimetame põhjuseks, põhjendab teist, mida nimetatakse teheteks ehk vaigutuseks. Nagu igasugune põhjendamine ripub paljudest oletustest, nii seisab ka põhjus alati tingimuste paljusel, kuigi keel märgib enamiste ainult kõige silmapaistvama neist tingimustest kogu põhjusena. Igas põhjuslikkuse suhtes esineb vastastikune vaigutus sisemiste ja väliste tingimuste vahel. Püsirohu plahvatamise põhjuseks ei ole mitte ainult tulisäde, vaid ka püsirohu keemiline kokkupanu; taimede kasvamise põhjus seisab osalt seemnes, osalt väliseis vahekorris. — Edasi järgneb põhjuslikkuse mõiste suhtelisus sellest, et põhjuslikkuse suhe on ühes sellega ka ajasuhe, sest põhjusest võib ainult siis juttu olla, kui järgnevus nähtavale tuleb. Et aga iga ajamääramine on suhteline, siis peab ka iga põhjuslikkuse määramine olema suhteline: põhjuslikkuse lausest enesestki järgneb, et see, mis järeltuleva suhtes on põhjuseks, muutub eelkäiva suhtes vaigutuseks.

e) Lõpuks oleneb kogu meie tunnetus tunnetava **subjekti** ja tunnetatud **objekti** suhetest: kõik tunnetuse esemed eksisteerivad ainult aistingute rea kaudu, mida mõtlemise tegevused ümber töötavad; sellepärast tunnetatakse objekti ainult nii, nagu ta meie jaoks olemas on. — Siin tekib küsimus, missuguses mõttes meie tunnetus siis tõtt esitab, kui ta tunnetatud objekte alati nii kujutab, millistena nad esinevad meie meeltele meie vaimu organisatsiooni järele.

Populaarne vastus küsimusele, milles seisab meie tunnetuse tõsidus, kõlab järgmiselt: „Meie

tunnetus on siis tõsi, kui ta kokkukõlas on tõelisusega.“ Kuidas võime aga veenduda sellesse? Tõelisust tunneme ometi ainult oma aistingute ja kujutelmade kaudu! Oma aistingute tõttu omistame meie esetelle teatud omadused (valguse ja pimeduse, värvi, kõla, soojuse, külmuse, haisu ja maitse jne.). Need omadused on meile keeleks, mille abil kirjeldame esemeid sel viisil, nagu nad mõjuvad meie organismi. Puhtfüüsilises mõttes seisab värv ainult võnkumistes, mis — vahest äärmiselt kerge aine, eeteri abil — esetelt meie silmani jõuavad; helin seisab koos õhulainetest jne. Kui meil ei oleks silmi ja pääaju, siis ei eksisteeriks ka valgust, nagu meie seda nüüd aistime. Sellega ei tunne meie siis õieti mitte asju endid, vaid meie aistingud vastavad neid pääaju olenguid, millesse ta satub, kui vaigutused väliselt asjult sinna edasi antakse (meelte kvaliteetide subjektiivsus. V. A, 2). — Nii jäävad siis järele — mis puutub materiaalsesse nähtustesse — ainult ruumilised suhted, milles asjad (süü juure arvatud ka kogu meie organism ühes pääajuga) meile esinevad. Ent ruumilisi suhteid tunneme ainult ruumikäsituse kaudu ning ruumikäsitus on psüühiline tegevus. Ükskõik, kas meie nüüd nativistliku või geneetilise teooria vastu võtame, ikka kuulub ruumikäsitus subjektiiviste vormide hulka, milles ja mille kaudu objektid meile esinevad ja milleta meie neist mitte midagi ei teaks; ulatus on samasugune meeleline kvaliteet, nagu värv ja kõla (vaata V. C, 9). — „Asjaga iseeneses“ on lugu niisama kui asja omadustegagi; sest meie moodustame asja kujutelmaga asja omaduste kujutelmade assotsiatsiooni teel (võrdle V. B, 8 III). See, mida nimetame asja olemuseks, on selle kõige silmapaistvam omadus ehk omaduste rühm. — Ja nagu võimatu on asjast midagi käsitada teisel teel, kui aistingute ja kujutelmade kaudu, niisama võimatu on asja üle teisiti midagi mõelda kui kujutelmade ja mõistete abil.

Põhjuslikkuse mõiste on näituseks meile vormiks, milles meie katsume kõike sündivat käsitada meie tunnetuse loomu järele. Põhjuslikkuse mõiste käidetavus on meile, nagu nägime (V. D, 2), kriteeriumiks, mille abil võime kahtluse korral veenduda tõelisusse või mittetõelisusse. Sellepärast eksisteerib ka iga tõelisus ainult mõtlevalle teadvusele, põhjendatakse ta seaduste abil. Nagu meelelised kvaliteedid, ruum, asi ja põhjus, niisama on ka „tõelisus“ predikaadiks, mille tunnetav teadvus oma seisukohalt ehk oma loomu järele omistab objektidele. — Kui tahaksime tarvitada toda meie tunnetuse populaarist kriteeriumi, siis peaks meil võimalik olema enese teadvusest välja minna ja esemeid võrrelda piltide ning mõistetega, mis meie teadvuses on neist tekkinud; see on aga võimatu, sest see on enesega vasturääkivuses.

Praktiline, populaarne teadvus jääb, mõned üksikud juhtumised maha arvatud, rahulikult selle juure, et tema tajumused ja nende põhjal kujundatud ilmapilt talle esitavad eksistentsi niisugusena, nagu see iseenesest saaks olema. Meie usume alguses vahenditult, keevesklikult tõelisusse. Alguses ei tee meie miski vahet asjade vahel, millistena nad eksisteerivad iseeneses ja millistena nad meile kujunduvad (kui nähtused). Meie süveneme objektisse ja ei pane tähelegi, et seda objekti võib tunnetada ainult niisugune subjekt, mis oma loomu järele tajub ja mõtleb teatud määralsel viisil. Iga uurimuse juures tuleb tähele panna ka käsitava ja tunnetava subjekti seisukohta. Astronoomias kriipsutas seda iseäranis alla K o p e r n i k u s, teaduses üldse — K a n t. Iga nägemus ja iga oletus kõlbab ainult määralse subjekti suhtes.

Praktiline teadvus austab objektivismi. Ent mida rohkem selle vastu üles leitakse, et meie objektiivne ilmapilt kõigis oma piirjoonis ja vormides kannab meie, tunnetavate subjektide, loomu pitsatit ning esile tuuakse subjekti tegevuse ja vaigutuse tõttu, seda rohkem ligineme subjektivismi.

mile, mis oma äärmises vormis tahab objekti kui suhte iseseisvat liiget koguni kõrvale tõrjuda ja kogu ilmapildis näha ainult subjekti sünnitust. Subjektivism rõhutab iseäranis, et meie ialgi ei saa iseenese teadvusest üle jõuda. Ta võib küll väga teravalt alla kriipsutada, kui tähtis see on, et meie alaliselt oma kujutelmi parandaks võimalikult paljude ja täsmalisemate tajumuste abil; ent tajumuste ja kujutelmade kogusummat vaatleb ta ainult kui meie enese sünnitust.

Subjektivismi tunnetusteoreetiline tähendus põhjeneb ta energilisel nõudmise väitmisel, et tuleb aru anda, kust meie omandame need jooned, millega varustame tõelisuse. Kuid väga dogmaatiline oleks see, kui ta väidaks, nagu sünnitaks meie teadvus kogu oma ilmapildi ainult iseenesest. Tõsiasjaliselt tekivad teadvuses uued aistingud, ja järjekindel subjektivism peab kas oletama, et need aistingud tekivad ilma põhjuseta või et neid teadvus ise sünnitab. Esimene oletus teeks subjektivismi igal juhtumisel küll ligipääsmatuks, kuid kõrvaldaks tema ühes sellega ka igasugusest teaduslikust vaielusest. Viimane oletus omistaks teadvusele absoluutselt loova võime. Teadvus ei saa ainult iseenesest sünnitada oma ilmapilti ehk neid elemente, millest ta selle ehitab. Kuigi ilmapilt kogu oma ulatuses määratud on teadvuse loomust, siis peab ometi niisuguse ilmapildi sünnitaja teadvuse tegevus ise ka olema millestki sündinud, millestki tingitud, mis eksisteerib väljaspool (praeter) meie teadvust, kuid mida, niipea kui ta muutub meie kättesaadavaks, väljendatakse meie teadvuse keele abil. Meie leiame igal pool, et põhjuslik seletus viib väga mitmesuguste oletusteni ja tingimusteni (võrdle üleval, d). Meie ei saa eneselle omistada absoluutist aktiivsust: alati oleme meie aktiivsed ja passiivsed korruga (võrdle II, 5; V A, 5, lõpp). Nagu meie objekti tunneme ainult ta suhtumises subjektisse, nõnda tunneme ka subjekti ainult ta suhtumises objektisse, see tähendab, niisugusel viisil

määratuna, mida subjekti kaudu üksinda seletada ei saa. Puhas subjekt on abstraktsioon (nagu puhas aeg ja puhas ruumgi). Meie ei saa objekti tuletada subjektist, ega ka subjekti objektist. Subjekt ise jääb alati miski suurema ulatusega eksistentsi üheks osaks.

Populaarist tõsiduse definitsiooni kui meie tunnetuse kokkukõlas olemist tõelisusega võime ainult siis väita, kui meie „tõelisuse“ all ei mõista asja iseneses, vaid nähtusi, nagu neid tajumus meile esitab. Tõelisus on üks tõsiduse liik. Meie aistingud ja kujutelmad tähendavad midagi tõelist, kui nad esinevad suure võimaliku seotuse liigetena kõige suurema võimaliku arvu tajumuste vahel (2). Tõelisus on reaalne tõde. Vormiline tõde seisab meie kujutelmade valjus kontsekventsis, olgu need kujutelmad nüüd tuletatud tajumustest või mitte (võrdle V B, 11). Reaalne tõde eeldab vormilist tõde; ent ka viimane ei saa siiski ilma esimeseta olemas olla. Kuna meie aga iialgi ei saa vabaneda subjekti-objekti kaksikusest, siis on ka kõige täsmalisem ja täielikum ilmapilt ainult sümbool, mis tekib tunnetava subjekti ja muu eksistentsi osa vastastikuse vaigutuse saadusena, niisuguse saadusena, mis ei tarvitse olla ühegi teda sünnitava teguri sarnane, kuid mille maksvus ja tähendus neist õieti ei olenegi. Meie tunnetus eeldab eksistentsi, mis on suurema ulatusega kui ta ise ja millest ta kunagi ei suuda anda miski lõpulikku pilti¹⁸⁹).

189) Subjekti ja objekti suhet ei tohi ära vahetada vaimu ja keha suhtega, mida käsitleti II. päätükis. Vahe vaimu ja materia vahel on vahe seespool meie teaduse sisu piire; vahe subjekti ja objekti vahel on aga niisugune, mis nähtavalle tuleb igal juhtumisel, missugune ka ei oleks meie teadvuse sisu. Nii vaimline kui ka kehaline on meile objektideks; kuna aga vaimlised objektid oma olemuselt sugulased on tunnetavalle subjektile, eksisteerib kehaline meile ainult objektina. — Subjekti ja objekti suhe kuulub tunnetusprobleemi, vaimu ja materia suhe eksistentsiprobleemi alla. — Subjekti ja objekti suhete kohta vaata ligemalt: Der menschliche Gedanke. p. 325—336.